

ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ

ΜΗΝΙΑΙΟ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
Δ. Α. ΓΛΗΝΟΣ

ΧΡΟΝΙΑ Α΄.

ΓΕΝΑΡΗΣ 1927

ΦΥΛΛΑΔΙΟ 5^ο

Μ Ε Λ Ε Τ Ε Σ

ΑΓΓ. ΚΑΣΤΑΝΑΚΗ

ΤΑ ΣΥΧΡΟΝΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ

Α΄.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Οι τάσεις τῆς σύχρονης γαλλικῆς φιλοσοφίας δὲν εἶναι ὀλότελα ξένες μὲ τὰ καταδρομίσματα, πὸν παρουσιάζει σήμερα ἡ παγκόσμια φιλοσοφικὴ σκέψη. Ὅσο κι ἂν τὶς χαρακτηρῶν ἡ ἰδιαίτερη σφραγίδα τοῦ γαλλικοῦ πνεύματος, φαίνονται, πὸς ἔχουν ὑποστῆ λίγο πολὺ τὴν ἐπίδραση τῆς ἴδιας φιλοσοφικῆς κληρονομίας μὲ τὶς θεωρίες τῶν ἄλλων τόπων, φαίνονται ἀκόμα, πὸς δημιουργήθηκαν μέσα σὲ συνθήκες ζωῆς ὄχι ὀλότελα διαφορετικὲς ἀπὸ κείνες, πὸν παρουσιάζονται στοὺς ἄλλους τόπους σήμερα—καὶ ξαίρουμε, πὸς ὀλάκερη ἡ ζωὴ μιᾶς ἐποχῆς συγκεντρώνεται κι ἐπιδρᾷ στὸ σχηματισμὸ τῆς φιλοσοφίας τοῦ ἴδιου χρονικοῦ πλάτους. Ἐτσι καὶ τώρα λοιπόν, μιλώντας γιὰ τὰ φιλοσοφικὰ ρεύματα τῆς σύχρονης Γαλλίας, θὰ περάσουμε πολὺ συχνὰ πλάι ἀπὸ τάσεις καὶ ἰδέες, πὸν μ' ἀνάλογες διαφορὲς καρποφοροῦν καὶ σ' ἄλλους τόπους.

Ἡ γαλλικὴ φιλοσοφία, πὸν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ, δὲν ἀποτελεῖται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ μεταπολεμικὰ συστήματα. Ἵσως αὐτὸ ν' ἀπογοητέψῃ λιγάκι τοὺς κνηγοὺς τῆς φιλοσοφικῆς ἐπικαιρότητας, τῆς φιλοσοφικῆς μόδας. Μὰ ἡ ἀλήθεια εἶναι, πὸς, ἂν τὰ τωρινὰ φιλοσοφικὰ ρεύματα στῆ Γαλλία παρουσιάζουν μιὰ τόσο συγχρονισμένη στερεότητα, αὐτὸ τὸ χρωστοῦνε στὸ ὅτι ἔχουν πολὺ βαθιὰ τὶς ρίζες τους μέσα στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης καὶ στὸ ὅτι στέκονται σὰ φυσικὸ ὄρισμα μιᾶς προηγούμενης ἐποχῆς, πὸν τὴ χαρακτηρῶν καὶ αὐτὴν ἡ ἀνήσυχη ἀμφιβολία καὶ ἡ ἀβεβαιότητα. Καὶ τὴν ἐποχὴ τούτῃ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ τὴ μελετήσῃ, ὅποιος θέλει νὰ καλονιώσῃ τὸ τί ἔχει πραγματοποιήσει στὰ χρόνια μας ἡ φιλοσοφία.

Στῆ Γαλλία οἱ σημερινὲς φιλοσοφικὲς θεωρίες εἶχαν ἀρχίσει νὰ παρουσιάζονται, ἀκαθόριστες ἢ καὶ προσανατολισμένες κάπως, ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο ἀκόμα τοῦ περασμένου αἰῶνα. Ἀπὸ τότες ἐξελίσσονται πραγματοποιώντας μέσα

στην εποχή μας όλες τις πιθανότητες, που ήταν κλεισμένες στο πρώτο τους ξεκίνημα. Εκείνο λοιπόν, που μας σταματά μόλις τις αντικρίσουμε, είναι, που βρίσκουμε προστά σε μια φιλοσοφία διαφορετική από την προηγούμενη κι ιδιαίτερα την κλασική. Ένας από τους χαρακτηριστές της φιλοσοφικής έρευνας, έτσι όπως μας παρουσιάζεται στα μεγάλα κλασικά συστήματα, είναι και η σχετική πνευματική αυτοτέλεια του φιλόσοφου, ο υποκειμενισμός και η αυτόαρκεια του, σά να λέμε, μέσα στη μελέτη των προβλημάτων, που του έθετε ο κόσμος. Ο κάθε φιλόσοφος του καιρού εκείνου κατέχοντας τις επιστημονικές γνώσεις της εποχής του—και μπορούσε εύκολα να τις αποκτήσει, γιατί η επιστήμη τότε δεν είχε ακόμα απλωθεί στην τωρινή της πολύκλαδη ποικιλομορφία—ξεκινούσε για να λύσει όλες τις φιλοσοφικές απορίες μ' ένα σύστημα από συντονισμένες αναμεταξύ τους «εκ των προτέρων» εξηγήσεις, όπου η πραγματικότητα αναγκάζοταν λίγο πολύ να υποβληθεί στις κεντρικές ιδέες του φιλοσοφικού συστήματος. Την ίδια ταχτική έχουν ακολουθήσει κι εκείνοι από τους κλασικούς φιλόσοφους, που σαν τον Άριστοτέλη και το Ντεκάρτ λ. χ. κατάγιναν ιδιαίτερα με την επιστήμη και δώσανε εξηγήσεις επιστημονικών προβλημάτων, που ως σήμερα ακόμα ισχύουνε. Στόν τρόπο, που οι ανακαλύψεις τους προσαρμόστηκαν με το όλο τους σύστημα, βλέπουμε, πώς ο οδηγός, που τους κυβερνούσε, ήταν περισσότερο η υποκειμενική φιλοσοφική τους αρχή και όχι τα επιστημονικοποιημένα πορίσματα της παρατήρησης. Γιαυτό η παρατήρηση τους δεν ήταν πάντα πλέρια κι αμερόληπτη, γιαυτό τόσες φορές τους πήρε στο λαμίο της ή φιλοσοφική θεωρία και τους έβγαλε γελασμένους αντίκρου στην επιστήμη. Η τάση των κλασικών φιλόσοφων, που μελέτησαν τη φιλοσοφία της εποχής τους και κατεργάστηκαν διάφορες επιστημονικές αρχές, ήταν να ξεπεράσουν πάντα την επιστήμη, για να φτάσουν με τις μέθοδες του ατομικού μεταφυσικού τους συστήματος στο σημείο, όπου η επιστήμη δεν είχε πλησιάσει, στην απόλυτη εξήγηση του κόσμου.

Πλάτ όμως στη φιλοσοφία εξακολουθούσε να προχωρή ανεξάρτητη απ' αυτήν κι άρροπορημένη πάντα είναι αλήθεια, ή άλλη έρευνα, ή λιγότερο υποκειμενική και περισσότερο ομαδική, ή επιστήμη. Μ' αυτήν ο άνθρωπος άφηνε το αυθυπόστατο της φιλοσοφικής θεωρίας και την αυτοτελή δημιουργικότητα του μυαλού του και ξεκινούσε από τα ίδια τα πράματα για να παραδεχτεί την εξήγηση, που αυτά, ύστερα από μια αντικειμενικά πειθαρχημένη μέθοδο μελέτης του δίνανε. Κι όσο ή θετική επιστήμη καταχτούσε έδαφος και χωριζόταν σε κλάδους, τόσο κι ο ρόλος της μεταφυσικής γινότανε δυσκολότερος, τόσο και το κύρος της αφαιρεμένης φιλοσοφίας ξέπεφτε. Και πρώτ' απ' όλα ή φιλοσοφία άρχισε να βλέπει ένα ένα τα αντικείμενα της μελέτης της να της ξεγλιστρούν και να παραδίνονται στη δικαιοδοσία της επιστήμης. Η άνοργανη ύλη πρώτη προκάλεσε τη γένεση τόσων επιστημονικών κλάδων, που τη μελέτησαν και την εξήγησαν λίγο πολύ. Τα φαινόμενα της ζωής μελετήθηκαν κι αυτά επιστημονικά και φάνηκαν έτσι οι βιολογικές επιστήμες. Η φιλοσοφία ζήτησε τότε να καταφύγει στα πιο άυλα και ασύλληπτα εδάφη, στην ψυχή, στο πνεύμα. Στα τέλη όμως του περασμένου αιώνα έκαμε τα πρώτα σίγουρα βήματα της ή *ψυχολογία* σαν ακριβολογημένη και θετική επιστήμη και την άκολούθησε ή *κοινωνιολογία*. Κι έτσι ή φιλοσοφία βρέθηκε χωρίς ιδιαίτερο αντικείμενο έρευνας, μα μολαταύτα δεν έπαψε να υπάρχει· γιατί άχόρταγη εξακολουθούσε να έμψυχώνη τον άνθρωπο ή αιώνια άνησυχία του, που γυρεύει

να ξεπεράσει τις μερικές εξηγήσεις με τη σχετικότητα τους, για να φτάσει την καθολική, την απόλυτη έρμηνεία. Ήτανε όμως πια επόμενο να μη μείνη ανεξάρτητη ή τύχη της φιλοσοφίας από τα επιστημονικά πορίσματα, μα κι όπως είπαμε ή επιστήμη είχε γίνει το μόνο έδαφος της θετικής κι εξελέξιμης έρευνας.

Απ' εδώ μοιραία πηγάζει ο χαρακτήρας, που άρχισε να παίρνει και ή γαλλική φιλοσοφία προς τα τέλη του 19ου αιώνα. Έχοντας αφήσει το υπέργειο ύψος της μεταφυσικής ουτοπίας βρίσκεται σήμερα στενά συνδεμένη με την επιστήμη, είναι υποχρεωμένη να ξεκινήσει από τα αποτελέσματα της χωρίς καμιά προκατάληψη, χωρίς να γυρέψει να την υποτάξει ή να την άφομοιώσει με τις «εκ των προτέρων» αρχές και αξιώματα της. Οι φιλόσοφοι όμως δεν πήραν πάντα την ίδια στάση αντίκρου στις επιστημονικές εξηγήσεις· οι διάφοροι βαθμοί της εκτίμησης τους προς την επιστήμη δημιούργησαν τις δυο φιλοσοφικές κατευθύνσεις, που βλέπουμε να διαχάζουν τώρα και τη σύχρονη γαλλική φιλοσοφία. Έτσι μας παρουσιάζει αυτή δυο μεγάλα ρεύματα, που την αντίθεση τους τη χρωστούνε σε δυο διαφορετικές διερμηνέψεις για τη σημασία της επιστήμης:

Ο *αντιτελεκτουαλισμός* μ' όλες του τις μορφές είναι ή άρνηση της επιστήμης. Ξεκινά από την κριτική της και την άποδείχνει άνίκανη να πλησιάσει την αλήθεια, γιατί θεωρεί άνίκανη για ένα τέτιο προορισμό την ίδια τη διάνοια μας, που κατεργάζεται την επιστήμη:

Ο *ιντελεκτουαλισμός* (νοσησαρχία) άπεναντίας άρκιέται στις νίκες της επιστήμης και τις θεωρεί νίκες της αλήθειας, μα της σχετικής, της ανθρώπινης αλήθειας. Γιατι αν και συνεχίζει την παράδοση, που καθιέρωσε την παντοδυναμία της ανθρώπινης διάνοιας, δεν έμψυχώνεται από το δογματισμό και την αυτοπεποίθηση εκείνης.

Το περιεχόμενο και τους κυριότερους αντιπρόσωπους των δυο αντίπαλων ρευμάτων θα τους γνωρίσουμε στην άνάλυση, που θα ακολουθήσει. Το αντιτελεκτουαλισμού είναι φυσικό να του άφιερώσουμε το μεγαλύτερο μέρος, γιατί αντιπροσωπεύει τις πιο καινούργιες και ρηξικέλευθες τάσεις της σημερινής φιλοσοφικής σκέψης, τάσεις, που γιαυτό ακριβώς προκαλούν και ζωηρότερο το ενδιαφέρο για την εξήγηση της καταγωγής τους και της σημασίας τους. Είναι πραγματικά ή πρώτη φορά, που ή ιστορία της φιλοσοφίας παρουσιάζει, με το κύρος μιας δριςτικά πια προσανατολισμένης Σχολής, γκρέμισμα της ιεραρχίας, που οι ψυχικές μας δυνάμεις, με κορυφή τους τη διάνοια (το νοῦ, το λόγο) άποτελέσαν ανέκαθε για το φιλόσοφο. Είναι ή πρώτη φορά, που φιλόσοφοι παραδέχτηκαν το διασμο της ψυχής μας σε αυτοκέφαλες δυνάμεις, σε μια *τυφή και άλογη δύναμη* από τη μία, στο *λογικό* μας από την άλλη, για να άρνηθούν την αληθοφόρα δράση αυτού του τελευταίου και να το θεωρήσουν σά μια ανθρώπινη δύναμη άνίκανη για την οποιαδήποτε εξήγηση.

Άς δοῦμε λοιπόν τώρα, πώς γεννήθηκε στο μυαλό των φιλοσόφων ή πρώτη δυσπιστία προς μια ικανότητα μας, που οι κλασικές φιλοσοφίες την είχαν τόσο τιμήσει, ώστε να την πιστέψουν για θεόσταλη και θεοπαρμένη πολλές φορές.

Β΄.

ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ ΚΑΙ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΟΙ ΤΟΥ ΑΝΤΙΝΤΕΛΕΚΤΟΥΑΛΙΣΜΟΥ

Η διάνοια δέχτηκε το πρώτο γερό χτύπημα, όταν ο Κάντ άλλαξε όχι τη λύση του κεντρικού προβλήματος, που αιώνες δλόκληρους άπασχόλησε τους φιλό-

σοφους, μὰ τὸν τρόπο, πὸ αὐτοὶ τὸ εἶχαν θέσει. Ὡς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἢ κάθε φιλοσοφικὴ πρωτοβουλία εἶχε ξεδευτῆ γιὰ νάπαντῆσθαι μὲ κατάφαση ἢ μὲ ἀρνησιμὸν ἐάν μπορούμε μὲ τὶς γνώσεις μας νάγγιξομε τὴ βαθιὰ αἰτία τῶν ὄντων. Μὲ τὸν ἐρχομὸ ὅμως τοῦ Κάντ τὸ πρόβλημα, ὅπως ξαίρομε, ἀλλάζει: πρόκειται νάποδειχθῆ τὸ πὸς σχηματίζονται οἱ ἀνθρώπινες γνώσεις, πρὶν νὰ δοθῆ ἢ ἀπάντησιμὸν ἐάν οἱ γνώσεις αὐτὲς εἶναι ἀπόλυτες. Κι ἡ περιγραφή αὐτοῦ τὸ πὸς θὰ μᾶς ἀποδείξῃ, ὡς πὸς φτάνουν τὰ ὄρια τοῦ Γνωστικοῦ μας, τὶ μπορούμε νὰ γνωρίσομε καὶ τὶ εἴμαστε καταδικασμένοι νὰ ἀγνοοῦμε. Ὑστερῶς ἀπὸ τὴν περιγραφή τούτῃ θὰ κατανοήσομε, πὸς γνώσεις μὲ τὸ κύρος τοῦ ἀναγκαίου καὶ τοῦ παγκόσμιου εἶναι μονάχα ἐκείνες, πὸς γιὰ νὰ σχηματιστοῦν ἀκολουθοῦνε πιστά, ὅσους νόμους ἐπιβάλλει ἡ κατασκευὴ τοῦ ἴδιου μας τοῦ μυαλοῦ. Καὶ τέτοιες γνώσεις ὁ Κάντ θεωρεῖ μόνο τὶς ἐπιστημονικὰς. Αὐτὲς ὅμως ἂν καὶ ἰσχύουν γιὰ ὅλους τοὺς τόπους καὶ χρόνους, δὲ θὰ διερμηνέψουν ποτὲ τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων, παρὰ μονάχα τὴν ἐξωτερικὴν τὸν ὄψιν, πὸς ἡ κατασκευὴ τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κατανοήσομε. Οἱ γνώσεις μας, μᾶς λέει ὁ Κάντ, ἔχουν τὴ σφραγίδα τοῦ νοῦ μας καὶ δὲν ἀντιγράφουν πιστὰ τὰ πράγματα, παρὰ τὰ βλέπουν μέσα ἀπὸ τὴ νομοδοτοῦσα κατασκευὴ τῆς ἀνθρώπινης διάνοιας.

Ὁ Κάντ πρῶτος βάζει ὄρια ἀμετάκλητα στὴν ἀνθρώπινη σκέψη. Ἀντίθετα μὲ τὶς φιλοδοξίες τῶν προκατόχων του, αὐτὸς κηρύττει πὸς τὸ Ἀπόλυτο ἢ διάνοια μας δὲν εἶναι καμωμένη γιὰ νὰ τὸ γνωρίσῃ. Ἴσως, μᾶς λέει, νὰ μπορούσομε νὰ τὸ πλησιάσομε χάρις στὸν ἠθικὸ μας κόσμον, μὰ ποτὲ μὲ τὰ μέσα τοῦ Γνωστικοῦ.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, πὸς ὁ Κάντ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς κυριώτερους πρόδρομους, πὸς ἔμμεσα ἐπηρέασαν τὴ σημερινὴ ἀντιντελεκτουαλιστικὴ κατεύθυνση τῆς φιλοσοφίας. Αὐτὸς ἔκρινε τὸ ἀνθρώπινο μυαλὸ κι ἀνοίξε ἔτσι τοὺς μεταγενέστερους τὸ δρόμον γιὰ νὰ τὸ κατακρίνουν. Ἀπόδειξε, πὸς ἡ πηγὴ τῆς κατανόησης τοῦ ἀπόλυτου δὲν περιέχεται μέσα στοὺς νόμους τῆς διάνοιας μας. Οἱ φιλόσοφοι, πὸς ἐπηρέαστηκαν ἀργότερα ἀπὸ τὸ ἀρνητικὸ τοῦτο σημεῖο τῆς καντιανῆς θεωρίας, δὲ δίστασαν νὰ κηρύξουν, πὸς τὸ βάθος τῶν πραγμάτων ξεφεύγει ἀπὸ τὸ λογικὸ μας, γιατί, μὴν ὄντας τὸ ἴδιο λογικὸ, δὲ μπορεῖ νὰ ὑποταχθῆ στοὺς λογικοὺς νόμους.

Ἄν πλησιάσομε τώρα τὸ τελευταῖο τέταρτον τοῦ 19ου αἰώνα, ὅταν, ὅπως λέγαμε στὴν ἀρχή, παρουσιάστηκε καθαρὰ τὸ γαλλικὸ ἀντιντελεκτουαλιστικὸ ρεῦμα, θὰ δοῦμε, πὸς οἱ φιλόσοφοι, πὸς συντέλεσαν ἐπὶ τὴν γένεσιν του, δὲν εἶναι ὅλοι ἐνσυνείδητα καὶ πέρα ὡς πέρα ἀντιντελεκτουαλιστὰς. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς κατάκριναν τὴν ἐπιστημονικὴν μόνον διάνοιαν, ὅχι ὅμως καὶ γενικὰ τὸ Γνωστικὸν τοῦ ἀνθρώπου. Πολλοὶ πίστεψαν, πὸς πέρα ἀπὸ τὴν σχετικότητα τῆς ἐπιστήμης, οἱ θύρες τοῦ ἀπόλυτου δὲν εἶναι κλειστὲς στὴν ἀνθρώπινη σκέψη, ὅσο αὐτὴ ἐρευνᾷ μέσα στὸ φιλοσοφικὸν ἔδαφος. Μὰ ἡ ἐποχὴ τους, πὸς κυφοροῦσε τὴν ἀρνησιν τοῦ λογικοῦ, τοὺς πῆρε δικούς της καὶ στήριξε ἐπάνω στὰ συμπεράσματα τους γιὰ τὴν ἀνεπάρκειαν τοῦ ἐπιστημονικοῦ νοῦ, τὸν ἀμετάκλητον προσανατολισμὸν τῆς καθορισμένης καὶ ἀντιντελεκτουαλιστικῆς κατεύθυνσης.

**

Τὸ ἔργον πού, ἀπὸ τὰ 1874 ἀκόμα, ἀπόδειξε τὶς μοιραῖες ἀδυναμίες τῆς ἐπιστήμης μὲ μιὰ βαθιὰ μελέτη τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ὀργανισμοῦ, εἶναι ἡ περίφημη

διατριβὴ τοῦ Ἐμίλ Μπουτροῦ, πὸς ἐπιγράφεται: «Τὸ τυχαῖον μέσα στοὺς νόμους τῆς Φύσης»¹⁾. Ὁ Μπουτροῦ σ' αὐτὸ του τὸ βιβλίον γύριψε νὰ παρουσιάσῃ τὸ βαθμὸν τῆς ἀξίας, πὸς ἔχουν οἱ ἐπιστημονικοὶ νόμοι καὶ ὁ ἐπιστημονικὸς αἰτιολογισμὸς, νὰ δεῖξῃ κατὰ πόσον ὁ αἰτιολογισμὸς τοῦτος ἀγκαλιᾶζει πιστὰ ὅλον τὸ ζετιλίμια τῆς δημιουργίας. Τὸ ἔργον του αὐτὸ στάθηκε ἡ ἀφετηρία τῆς κριτικῆς, πὸς φιλόσοφοι κι ἐπιστήμονες διεύθυναν ἀργότερα ἐναντία στὴν θετικὴ ἐπιστήμην.

Γιὰ τὴν ἐπιστήμην, μᾶς λέει ὁ Μπουτροῦ, τίποτα δὲ δημιουργεῖται «ἀπὸ τὸ μηδὲν» κι ὁ σκοπὸς τῆς ἀκριβῆς εἶναι νὰ βρῆ τὴν ἱεραρχικὴν σειρὰ τῶν νόμων, πὸς θὰ αἰτιολογοῦν τὸ καταναγκαστικὸν καὶ ἱεραρχικὸν φαινόμενον ὅλων τῶν φαινομένων, ξεκινώντας ἀπὸ τὰ πρωτόγονα στοιχεῖα. Ἐτσι θάποδειξῃ, πὸς αὐτὰ ἐξελλίσσονται στὶς ἀνώτερες βαθμίδες τῆς πραγματικότητος, χάρις στὶς δυνατότητες, πὸς κλείνανε μέσα τους καὶ χωρὶς νὰ παρειδύσῃ στὴν ἐξέλιξιν τους τίποτα, πὸς νὰ μὴν εἶναι ἐπιστημονικὰ ἀναγκαῖον καὶ προδιαγραμμένον.

Ὁ Μπουτροῦ λοιπὸν μελετώντας ὅλους τοὺς κλάδους τῆς ἐπιστήμης βρίσκει, πὸς δὲν ὑπάρχει ἀναγκαῖον καὶ αἰτιολογημένον πέρασμα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα, πὸς μελετᾷ ἢ μιὰ ἐπιστήμην, στᾶλλα τὰ πολυπλοκώτερα, πὸς ἀποσχολοῦν τὴν ἱεραρχικὰ ἀνώτερη τῆς. Ὅταν ἀπὸ τὶς φυσικοχημικὰς ἐπιστήμης μεταφερθῆ κανεὶς στὴ βιολογίαν, ἔχει νὰ μελετήσῃ τὴν ἴδιαν πραγματικότητα, πλουτισμένη ὅμως καὶ διαορθμισμένη ἀπὸ κάτι καινούργιον, τὴ ζωὴν. Καὶ ἡ ὕλη τῶν φυσικοχημικῶν ἐπιστημῶν δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὸ φαινόμενον τῆς ζωῆς. Ἀπὸ πού ἔρχεται; Ὁ ἐπιστημονικὸς αἰτιολογισμὸς καὶ οἱ νόμοι του δὲν μποροῦν νάπαντῆσομε. Τοὺς ξεφεύγει εἶναι τὸ ἀνυπότακτον, τὸ ἐλεύθερον, τὸ ἀνεπιστημονικοποίητον στοιχεῖον. Τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ ἐπὶ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὶς βιολογικὰς ἐπιστήμης στὴν ψυχολογίαν. Βρισκόμαστε τώρα μπροστὰ σὲνα νέον φαινόμενον, τὴν ψυχὴν, πὸς οὔτε κι αὐτὴ βρισκότανε μέσα στὴν προηγούμενη βαθμίδα τῆς πραγματικότητος. Ἡ ἐμφάνισις τῆς ψυχῆς δὲν ἐξηγεῖται μὲ τοὺς βιολογικοὺς καὶ φυσιολογικοὺς νόμους.

Περνώντας ἀπ' ὅλα τὰ στρώματα τῆς ἐπιστήμης ὁ Μπουτροῦ ἀποδείχνει, πὸς ἡ σειρὰ τῶν ἀναγκαίων νόμων τῆς δὲν κατορθώνει νὰ συλλάβῃ τὸ βάθος καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν πραγμάτων, γιατί τὸ βάθος τοῦτο εἶναι ἐλεύθερον, ἀθόρμητον, δημιουργικὸν καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ὑποβληθῆ ἐπὶ τὸν τύπον τοῦ νεκροῦ ἐπιστημονικοῦ αἰτιολογισμοῦ. Οἱ ἐπιστημονικοὶ νόμοι δὲν διερμηνεύουν τὸ ἀπόλυτον, παρὰ μονάχα μιὰ φάσιν ἐξωτερικὴν τῶν πραγμάτων. Ὁ Μπουτροῦ πιστεύει, πὸς ἔξω ἀπὸ τὸν ἐπιστημονικὸν νοῦ ὑπάρχει ἡ ἐλεύθερη διάνοια, πὸς δρᾷ ἐπὶ τὸ ἔδαφος τῆς μεταφυσικῆς καὶ εἶναι ἰκανὴ νὰ ἐξηγήσῃ βαθιὰ τὰ προβλήματα τῆς δημιουργίας. Ἐκεῖνο ὅμως, πὸς ἔχει γιὰ μᾶς σημασίαν, εἶναι τὸ ὅτι πολὺ θετικὰ μὲ τὴν κριτικὴν του συντέλεσε ἐπὶ τὴν χρεωκοπίαν τῆς ἐπιστήμης ἀντίκρου ἐπὶ τὸ ἀπόλυτον. Ἄν ὁ Μπουτροῦ θεωρεῖται σήμερον ἓνας ἀπὸ τοὺς πρὸς βαθεῖς ἀνακαινιστὰς τῆς γαλλικῆς σκέψης, τὸ χροστώ ἰδιαίτερα ἐπὶ τούτῃ τὴν πλευρὰν τοῦ ἔργου του.

Σ' ἓνα παραπλήσιο ἀποτέλεσμα φτάνει κι ὁ Ἄννεκὲν μὲ τὸ ἔργον του «Κριτικὸν Δοκίμιον γιὰ τὴν Ὑπόθεσιν τῶν Ἀτόμων»²⁾, πὸς φάνηκε ἐπὶ 1896. Ἐπηρεασμένος πολὺ ἀπὸ τὸν Κάντ βρίσκει, πὸς ὁ ἀνθρώπος δημιουργώντας τὴν

¹⁾ Emile Boutroux «De la Contingence dans les Lois de la Nature» ἐκδοσὴ F. Alcan.

²⁾ Arthur Hannequin «Essai critique sur l'Hypothèse des Atomes».

επιστήμη επιδιώκει να υποβάλει στους νόμους της σκέψης του την αεικίνητη και ακομμάτιαστη πραγματικότητα. Εισάγει τον αριθμό μέσα στη ρευστή συνέχεια της φύσης και πετυχαίνει έτσι συμβατικά το μηχανικό κομμάτιασμα της, τον επιστημονικό ατομισμό. Τα άτομα όμως με την αυτοτέλεια τους είναι μονάχα σύμβολα και όχι η ύψη ή αληθινή των πραγμάτων.

Στόν 'Αννεκέν βλέπουμε την ίδια τάση με τον Μπουτρού για ναποδείξει τον περιορισμένο και επιφανειακό χαρακτήρα της επιστημονικής εξήγησης. Πιστεύει όμως, όπως κι εκείνος, στην ύπαρξη της μεταφυσικής, γιατί παραδέχεται, πως ο άνθρωπος είναι ικανός να γνωρίσει την ουσία των όντων, μα φυσικά όχι με τις επιστημονικές του μεθόδους.

'Ενας άλλος εξαιρετικά βαθυστόχαστος και σύγχρονος αυτός κριτής της επιστήμης και της διάνοιας είναι ο Μέγερσον. Με το έργο του «Ταυτότητα και Πραγματικότητα»¹⁾ ανάπτυξε στα 1907 το γιατί η φύση αντιστέκεται στους επιστημονικούς τύπους. Τη θεωρία του την ξαναβρίσκομε μέσα στο τελευταίο του δίτομο έργο, που φάνηκε στα 1921 με τίτλο «'Η εξήγηση στις επιστήμες». ²⁾

Το ανθρώπινο μυαλό, μας λέει ο Μέγερσον, ξηγεί και ικανοποιείται μονάχα, όταν ένοποιήσει και άφομοιώσει το νέο προς το παλιό, το άποτέλεσμα δηλαδή προς την αιτία. Το επιστημονικό ιδεώδες είναι ένας ταυτισμός των πάντων. 'Η επιστήμη γυρεύει να συλλάβει και να παρακολουθήσει μέσα στην πολυσύνθετη ποικιλία των πραγμάτων ένα και το αυτό στοιχείο, που με τις διάφορες μαθηματικές και μηχανικές του μεταλλαγές — έξαρτημένες πάντα από τους ανάλλαχτους νόμους της κίνησης — δημιουργεί τις χίλιες δυό όψεις των πραγμάτων. 'Επομένως, αφού δεν παραδέχεται κανένα φαινόμενο, όλοτελα νέων στοιχείων, η επιστήμη τείνει να καταργήσει τη δημιουργική κίνηση, τείνει να καθιερώσει τη νέκρω γυρεύοντας πάντα την ξερή αιτιολογία του κάθε τί — την άφομοίωση του δηλαδή προς κάτι προηγούμενο — έφαρμόζει μέσα στο κύλισμα του χρόνου το νόμο της ταυτότητας. 'Η φύση όμως δε μπορεί να υποταχτεί στις επιστημονικές αντιδημιουργικές διαθέσεις και γιαυτό η επιστήμη αναγκάζεται να σταματήσει μπροστά στις απειθαρχητες μορφές του επιστημονικά αλόγιστου (irrational). 'Ακατανόητη η εξέλιξη των πραγμάτων, όπως μας τη δείχνει η αρχή του Carnot, άκατανόητη η ποικιλία τους, άκατανόητη η αλλαγή, άκατανόητα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε αίσθησης. Γιατί η πραγματικότητα, αφού το φόντο της κατά την επιστήμη πρέπει να συνίσταται από ομοιόμορφα άτομα, να επιδρά άλλιώτικα στα διάφορα μας αισθητήρια, οά να πρόκειται για διάφορες κατηγορίες όντων;

'Ο Μέγερσον δείχνοντας μας, ως πού η επιστήμη μπορεί να φτάσει, μας την παρουσιάζει οά μιιά πάλη του νοῦ με τη φύση, όπου ο νοῦς, γυρεύοντας να επιβάλλει τα δεσμά και τους νόμους του, αναγκάζεται στο τέλος να σταματήσει μπροστά στο «άλόγιστο», το μεταφυσικό. 'Εκεί όμως σταματά κι ο ίδιος ο Μέγερσον. Τι είναι αυτό το άλόγιστο δε μας το λέει, ούτε και πως θα μπορούσε ο άνθρωπος να το πλησιάσει. 'Ο Μέγερσον χτυπά, γκρεμίζει, δεν οικοδομά όμως μεταφυσικό σύστημα.

¹⁾ Meyerson «Identité et Réalité» έκδ. F. Alcan.

²⁾ «De l'Explication dans les sciences, έκδ. Payot.

Βλέπουμε, πως η άρνητική πλευρά της φιλοσοφίας του Μπουτρού καρποφόρησε άρκετά. Την αρχή του για το χάσμα, που χωρίζει την επιστήμη από την πραγματικότητα την ανάπτυξαν δίνοντας της πάντα τη σφραγίδα της προσωπικότητας τους, όχι μόνο φιλόσοφοι, σαν το Μέγερσον λόγου χάρη, μα και πολλοί επιστήμονες, που φιλοσόφησαν. Κι ερχόμαστε έτσι στο βαθύ και πρωτότυπο επιστημονικό μυαλό των τελευταίων χρόνων, στον 'Ανρί Πουανκαρέ¹⁾.

(άκολουθεί συνέχεια)

I. K. ΚΟΡΔΑΤΟΥ

ΟΙ ΕΠΙΚΡΙΤΕΣ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ

'Ανήκω στη σχολή, που πιστεύει, πως η μεγαλύτερη κατάκτηση της επιστημονικής σκέψης είναι ο «ιστορικός υλισμός» του Μάρξ. Κι αυτό, γιατί μας δίνει μιιά στέρεη και άπόλυτα ένιαία επιστημονική θεωρία για τη μελέτη της ιστορίας ο' όλες τις εκδηλώσεις και μορφές της από τα παλιά τα χρόνια ως τις ημέρες μας.

'Όσοσο είναι κοινό μυστικό, πως η κριτική δεν έπαψε να του άρνιέται το επιστημονικό κύρος. 'Η ακαδημαϊκή ακόμα επιστήμη παίρνει όλοτελα κι έχτρική στάση απέναντι στο μαρξισμό. Στα χρόνια μας μάλιστα η πολεμική κριτική ενάντια στο μαρξισμό γίνεται όλοένα έντονώτερη και άφορμη βέβαια είναι το γεγονός, ότι οί θεωρίες του Μάρξ έγιναν το πνευματικό όπλο της εργατικής τάξης.

'Ετσι έγινε και στο παρελθόν. Κάθε νέα θεωρία, που έπαιρνε επαναστατική θέση απέναντι στην επίσημη επιστήμη, έβρισκε τον κατατρεμό και την περιφρόνηση της επίσημης επιστήμης.

Τα επιχειρήματα, που φέρνουν οί αντίπαλοι του μαρξισμού — τα όπωσδήποτε σοβαρά — είναι σχεδόν τα ίδια. Και ως ένα σημείο μάλιστα μπορούμε να πούμε είναι και στερεότυπα.

Μερικά απ' αυτά πρόκειται να εξετάσωμε εδώ. Και την άφορμη μας την έδωσε ο φίλος κ. Ν. Καζαντζάκης, που μάλιστα στο άρθρο του, που δημοσιεύτηκε στην «'Αναγέννηση»²⁾ με τον τίτλο «Συζήτηση μέναν 'Αρχηγό», ανακεφαλαίωνει την αντιμαρξική επιχειρηματολογία φέρνοντας μάλιστα και μερικά δικά του χτυπητά παραδείγματα για ν' άποδείξει, πως δεν υπάρχει ιστορική επιβεβαίωση του μαρξισμού οε μερικά μεγάλα ιστορικά γεγονότα της παγκόσμιας ιστορίας.

Οί άναγνώστες της «'Αναγέννησης» πιστεύω να ενδιαφέρονται ν' άκούσουν και την αντίθετη άποψη. 'Εξάλλου τώρα τελευταία στον τόπο μας απ' άφορμη του πρώτου μου βιβλίου «'Η κοινωνική σημασία της 'Ελληνικής 'Επαναστάσεως του 1821» άκουστήκανε του κόσμου οί κονταμάρες από λογής λογής κριτικούς για τον ιστορικό υλισμό. 'Ακόμα και στην 'Εκθεση του άρεοπαγίτη κ. 'Αντωνάκη για τα «Μαρξολογικά» διαβάω να επικρίνεται ο μαρξισμός και ειδικώτερα η φιλοσοφία του μαρξισμού, ο ιστορικός υλισμός, σαν «μια κατ' έξοχήν μυστικοπαθής θεωρία». Πλάην χοντροκομμένη. Γιατί αν υπάρχει μιιά θεωρία, που δεν είναι μυστι-

¹⁾ Έργα του, όπου μπορεί κανείς να παρακολουθήσει τις φιλοσοφικές ιδέες του Henri Poincaré: «La science et l'Hypothèse» έκδ. Flammarion, «La Valeur de la science» έκδ. Flammarion, «Science et Méthode» έκδ. Flam. «Dernières Pensées» έκδ. Flam.

²⁾ Κοίτ. 'Αναγέννηση φυλλ. 1^ο σ. 19—24.

κοπαθής», είναι ή θεωρία του ιστορικού υλισμού. "Ας είναι τὰ ἴδια καὶ χειρότερα εἶπε πρότερον, ὄντας εἰσηγητὴς στὸ Σεβαστοπούλειο διαγωνισμό, ἕνας πανεπιστημιακὸς καθηγητὴς—καὶ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας μάλιστα—ὁ κ. Λογοθέτης.

Ὁ κ. Καζαντζάκης φυσικὰ δὲν πέφτει σὲ τέτοιες πλάνες. Δὲν ἀρχίζει μὲ ἀπόλυτους δογματισμοὺς ἀφοριστικούς. Συζητᾷ. Φέρνει παραδείγματα. Σκέφεται. Οὐτε εἶναι ἕνας τύπος «συντηρητικὸς», οὔτε «ἀπολογητὴς» τῶν σημερινῶν θεσμῶν τῆς κοινωνίας. Ἴσα ἴσα θέλει νὰ εἶναι «φίλος τῆς νέας Ρουσίας», κὶ ἀκόμα ἕνας ἐπαναστατημένος λογοτέχνης, ποὺ ζητᾷ νέους κόσμους στὶς καλλιτεχνικὲς του ὁρμές. Ἐπηρεασμένος μόνο ἀπὸ τὸ Μπέρξον δὲ βλέπει ἄλλη φιλοσοφία κατάλληλη νὰ τὸν ἱκανοποιῇ. Γιατὸ σπρώχτηκε στὸ νὰ παραδεχτῇ τὰ «πλάσματα» (Fiction) καὶ τοὺς φανταστικὸς «μύθους» σὰν ἐσώτερη ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου, πλησιάζοντας τὸ συνδικαλιστικὸ ἀναρχισμὸ τοῦ Σορέλ καὶ ἀποκαλύπτοντας ἔτσι τὴν πίστη του στὴ διαρχία (dualisme). Εἶναι λοιπὸν ἕνας κατὰ βᾶθος ἀντιυλιστὴς καὶ ἀντιδιαλεκτικὸς. Ἐτσι ἐξηγιέται ἡ διαφωνία του μὲ τὸ μαρξισμό. Ὁ διαλεκτικὸς υλισμὸς τοῦ Μάρξ ἀποκρούει τοὺς μεταφυσικὸς ἀκροβατισμοὺς κὶ οὔτε παραδέχεται, πὼς ὁ ἀνθρώπος εἶναι ἀπὸ τῆ φύση του διαρχικός.

Ἄς εἶναι, αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα. Ὁ κ. Καζαντζάκης θέλοντας νὰ στηρίξῃ τοὺς συλλογισμοὺς του καὶ τὶς δικές του θεωρίες—ἂν καὶ πολὺ καθαρὰ δὲν τὶς διατυπώνει—πρῶτα πρῶτα ἀρνιέται, πὼς ὑπάρχουν σταθεροὶ νόμοι μέσα στὰ κοινωνικὰ φαινόμενα. Μιὰ γενικὴ ἄρνηση, χωρὶς μάλιστα ἐπιστημονικὲς ἀποδείξεις, φυσικὰ δὲ μπορεῖ νὰ ἔχη ἀξιώσεις σταθερῆς καὶ ἀπρόσβλητης ἀλήθειας. Ὅσοσο στὸ μέρος αὐτὸ τῆς κριτικῆς του τοῦ ἀπάντησε ὁ κ. Καροῦζος κὶ ἐγὼ μὲ τὸ ἄρθρο μου «φυσικοὶ καὶ κοινωνικοὶ νόμοι», ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ 4^ο φυλλ. τῆς «Ἀναγέννησης». Ὁ κ. Καζαντζάκης προχωρῶντας παραδέχεται, πὼς «τὸ κάθε ἱστορικὸ γεγονός εἶναι δημιούργημα ἀρίφνητων συντελεστῶν». Καὶ γιὰ νὰ τὸ ἐπιβεβαιώσῃ αὐτὸ μὲ ἱστορικὰ δοκουμενὰ προσθέτει: «Ὁ Ναπολέοντας ἔδωκε στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἕναν ἀπροσδόκητο ρυθμὸ, κυρίεψε λαοὺς, θεμέλιωσε βασιλεία, ὕψωσε στὶς ἀστικὲς ψυχὲς τὸ καταπληκτικὸ ὄραμα μιᾶς τεράστιας αὐτοκρατορίας».

Ἡ καρλαϊκὴ αὐτὴ ἀντίληψη εἶναι ὀλότελα λανθασμένη. Κανένας μαρξιστὴς δὲν ἀρνιέται τὸ ρόλο, ποὺ παίζουν οἱ μεγάλοι ἄντρες μέσα σὲ μιὰν ἱστορικὴ ἐποχὴ». Μὲ μιὰ ἐπεξήγηση ὅμως, πὼς ὁ ρόλος τους αὐτὸς δὲ δημιουργεῖ ἐποχές, εἶναι μόνο καθοδηγητικὸς μέσα στὶς μεγάλες αὐτὲς ἐποχές. Οἱ ἀρχηγοὶ εἶναι ἡ πρωτοπορεία τῆς κοινωνικῆς ἐμπροσθοφυλακῆς σὲ κάθε ἱστορικὴ περίοδο. Στὴν περίπτωσι ὅμως τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασις ἡ στρατιωτικὴ μεγαλοφυΐα τοῦ Ναπολέοντα δὲν ἔπαιξε οὔτε αὐτὸ τὸ ρόλο. Τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάστασις θὰ τὴ νιώσουμε καὶ θὰ τὴ σπουδάσωμε στὴν αἱματηρὴν πάλη τῆς φεουδαρχίας καὶ τῆς μπουρζουαζίας. Στους ἀγῶνες τῶν Ἰακωβίνων καὶ Γιρονδίνων. Θὰ τὴ διαβάσωμε μέσα στους νέους πολιτικοὺς καὶ κοινωνικοὺς θεσμοὺς τῆς, ποὺ ἐγκαινίασε καὶ ἐθέσπισε. Οἱ πολιτικοὶ σκοποὶ τῆς νικηφόρας γαλλικῆς μπουρζουαζίας, ποὺ ἀντιπροσώπευαν ὄχι κανένα «ιδεῶδες» ἀφαιρεμένο, οὔτε καμιὰ δικαιοσύνη ἰδανικὴ, μὰ τὰ οικονομικὰ συμφέροντα τῆς, ὅταν εἶδε, πὼς ἀπὸ τὸν ἀντιδραστικὸ ἀποκλεισμὸ τῆς ἄλλης Εὐρώπης καὶ τὶς προδοσίαις καὶ τὶς ἔνοπλες ἐπιθέσεις τῶν γάλλων εὐγενῶν κιντύνει, ζήτησε μιὰ διέξοδο. Κὶ ἔτσι, ὅταν γιὰ τὶς αἰτίαις αὐτὲς ἔχασε τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν πολιτικὴ τῆς ἱκανότητα, γιὰ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸ κύρος τῆς, στὴν ἀρχὴ κατὰφυγε στὸ Διευθυντήριο κὶ ὕστερα στὸ σπαθὶ τοῦ βοναπαρτικοῦ

δεσποτισμοῦ. Ἄν δὲν ἦταν ὁ Βονοπάρτης κάποιος ἄλλος στρατηγὸς θὰ ἔπαιξε τὸν ἴδιο ρόλο. Δὲν ἔχει σημασία, ἂν δὲν θὰ πραγματοποιοῦσε τὶς ἴδιες στρατιωτικὲς νίκες. Τὸ σπουδαῖο καὶ βασικὸ εἶναι, πὼς τὸ «ὄραμα τῆς μεγάλης αὐτοκρατορίας» δὲν ἦταν προσωπικὴ ἐμπνευση τοῦ Ναπολέοντα. Οἱ μεγάλες ἐκστρατείες ἔχουν βαθύτερα αἰτία, ποὺ θὰ τὰ βροῦμε μελετώντας τὶς γενεσιουργικὲς αἰτίαι τῆς ἐπανάστασις ἐκείνης.

Μὰ σάμπως εἶναι μοναχὰ ὁ Ναπολέοντας; — μᾶς λέει ὁ κ. Καζαντζάκης— εἶναι καὶ ὁ Μουχάμετ καὶ ὁ Χριστὸς.

— «Πὼς μπορεῖτε, λέει, νὰ ἐξηγήσετε μὲ τὶς οικονομικὲς μονάχα ἀνάγκες (διάβαζε «οικονομικὴ ἐξέλιξη», γιὰ αὐτὸς εἶναι ὁ σωστὸς μαρξιστικὸς ὅρος) τὸ ξαφνικὸ στὸν VII αἰῶνα ἀνατίναγμα τῆς Ἀραβίας ἀπὸ τὴν ἀφάνεια καὶ τὴν ἀθλιότητα; Κάτι τέτια ἐπιχειρήματα φαίνονται πολλὲς φορὲς, πὼς γκρεμίζουν ὅλο τὸ θεωρητικὸ οἰκοδομῆμα τοῦ ιστορικοῦ υλισμοῦ, ὅταν ἀντιπαθοῦν σὲ ἀνθρώπους ἀνίδεους. Εἶναι ἀλήθεια, πὼς καὶ ἡ ἱστορία τῆς Ἀραβίας ἀπὸ μικροὺς καὶ μεγάλους ἱστορικοὺς γράφτηκε μὲ τὸ ἴδιο γνωστὸ μοτίβο, ποὺ ἔχουν γραφτῆ ὅλες οἱ ἱστορίαι τῶν λαῶν. Δηλαδὴ μὲ τὰ ἀντραγαθῆματα τῶν φυλάρχων καὶ βασιλιάδων. Γι' αὐτὸ ἦταν ἐπόμενο καὶ ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Μουχάμετ νὰ ἐξηγηθῇ ἰδεαλιστικὰ καὶ ἀτομικιστικὰ.

Αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ μονομέρεια ὁ κ. Καζαντζάκης τὴν πήρε γιὰ ἱστορικὴ ἀλήθεια κὶ ἔτσι βρῆκε ἕνα εὐκόλο καὶ «ἀποστοματικὸ» κατὰ τὴ γνώμη του ἐπιχείρημα. Ἀπὸ καλὴ ἴσως πρόθεση καὶ πίστη. Ἐντούτοις καὶ ἡ ἱστορία τῆς Ἀραβίας ὄχι μοναχὰ στὸν VII αἰῶνα, μὰ καὶ σ' ὅλες τὶς ἐποχές τῆς, δὲν ἔχει τίποτα τὸ ἀνεξήγητο καὶ τὸ μυστηριακὸ. Ξέρομε, δηλαδὴ ξέρουν ὅσοι καταπιάνονται μὲ τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας, πὼς στὸν VI καὶ VII αἰῶνα ἄρχισε κάποια ἐμπορικὴ κίνηση ἀνάμεσα στὶς σκόρπιες φυλὲς τῆς Ἀραβίας. Ἡ ἐμπορικὴ αὐτὴ κίνηση (ὄχι βέβαια μὲ τὴ σημερινὴ καπιταλιστικὴ μορφή) δημιούργησε τὴν ἀνάγκη γιὰ μιὰ κεντρικὴ, ἐνιαία διοίκηση, σ' ὅλη τὴν Ἀραβία. Ἐτσι ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτὴ ἄρχισε μιὰ ζωερὴ κίνηση γιὰ τὴν ἔνωση τῶν ἀνεξάρτητων ὡς τὰ τότε ἀραβικῶν φυλῶν. Ἡ κίνηση αὐτὴ—ἐξαιτίας τῶν κοινωνικοοικονομικῶν συνθηκῶν— πήρε θρησκευτικὴ μορφή. Κὶ ἔχομε παράδειγμα χτυπητὸ γιὰ τὶς οικονομικὲς αὐτὲς συνθηκὲς τὰ θρησκευτικὰ πανηγύρια, ποὺ στὴν ἐποχὴ αὐτὴ κατάντησαν σ' ὅλη τὴν Ἀραβία οὐσιαστικὰ ἐμπορικὲς ἀνταλλαχτικὲς ἀγορές. Ἀπὸ τὴ νέα τάξη τῶν ἐμπορευομένων μιὰ σημαντικὴ μειοψηφία, οἱ χανίφ, ἔπαψαν νὰ πιστεύουν στὶς παλιὲς θεότητες τῆς Ἀραβίας καὶ σήκωσαν τὴ σημαία τοῦ μονοθεϊσμοῦ. Τὸ κίνημα αὐτὸ στὸ βάθος του δὲν ἦταν θρησκευτικὸ, μὰ κοινωνικὸ.

Ὁ Μωάμεθ δὲ δημιούργησε λοιπὸν μόνος του, μὲ τὸ ἔτσι θέλω, καμιὰ νέα θρησκεία. Οἱ χανίφ εἶναι οἱ πρωτοπόροι τῆς νέας κίνησης. Ὁ μονοθεϊσμὸς δὲν ἦταν ἐμπνευση καὶ ἔργο προσωπικὸ τοῦ Μουχάμετ, μὰ ἱστορικὸς σταθμὸς γιὰ τὴν οικονομικὴν ἀνάπτυξη τῆς Ἀραβίας. Ἡ Μέκκα καὶ ἡ Μεδίνα, μὰ ποὺ εἶχαν δημιουργηθῆ πρὶν ἀπὸ τὸ Μουχάμετ οἱ ἀνάλογοι ὅροι, ἔπρεπε νὰ ἔχουν ἕνα θεὸ, ἕνα δίκαιο, τὰ ἴδια ἦθη καὶ ἔθιμα. Ὁ ἕνας θεὸς θὰ ἦταν ὁ δυνατότερος συνεχτικὸς δεσμός. Ἐξᾴλλου δὲν εἶναι καὶ τυχαῖο τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Μουχάμεθ ἦταν διευθυντὴς μιᾶς μεγάλης, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, ἐμπορικῆς ἐπιχειρήσεως, ποὺ ἔκαμε τὸ ἀνταλλαχτικὸ καὶ μεταφορικὸ ἐμπόριο ἀπὸ τὴ Μεδίνα στὴ Μέκκα καὶ ἀπὸ τὴ Μέκκα στὴ Μεδίνα. Αὐτὰ τὰ λίγα ὑποθέτω ἀρκοῦν.

Μὰ καὶ γιὰ τὴν καταγωγή τοῦ Χριστιανισμοῦ τὴν ἴδια γνώμη ἔχει ὁ κ. Κ. Τόνε θεωρεῖ «προσωπικὸ» δημιούργημα. Οἱ σκλάβοι, λέει, τὸν παρεξήγησαν. Ἐνεξάρτητα ἀπὸ τὶς γνωστὲς θεωρίες, ποῦ ἀμφισβητοῦν ἂν ὑπῆρξεν ἓνας Χριστὸς Μεσσίας ἢ πολλοὶ κι ἀκόμα ἂν εἶναι ἱστορικὸ τὸ πρόσωπο Ἰησοῦς, τὸ γεγονὸς εἶναι, πὼς ὁ Χριστιανισμὸς παρουσιάστηκε στὴν ἐποχὴ τῆς παρακμῆς καὶ τῆς ἀποσύνθεσης τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Γιὰ τὸν κ. Καζαντζάκη δὲν ὑπάρχει τὸ λεγόμενον *χριστολογικὸ* πρόβλημα. Μὰ οὔτε καὶ τὴν ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ λαβαίνει ὑπόψει του. Δὲν ξεχωρίζει λ. χ. τὸ χριστιανισμὸ: στὸν πρωτόγονο χριστιανισμὸ τῆς Παλαιστίνης καὶ στὸ μεσογειακὸ χριστιανισμὸ (παυλιανισμὸς).

Ὁ πρωτόγονος χριστιανισμὸς γεννημένος μέσα στὴν κακομοιριασμένη Παλαιστίνη ἔχει πατέρα τὴ μεγάλη φτώχεια, ποῦ εἶχε καταστρέψει τοὺς μικροπαραγωγούς καὶ μικροτεχνίτες. Ὁ ἰδρυτὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ ὅλες τὶς πηγές παρουσιάζεται ὡς ἓνας κοινωνικὸς ἐπαναστάτης ¹⁾ «Δὲν ἦρθα νὰ φέρω εἰρήνη, ἀλλὰ νὰ βάλω φωτιά». Ἐπίσης ὁ πρωτόγονος χριστιανισμὸς πῆρε μορφὴ κομμουνιστικὴ σὰ μέσα τῆς κατανώσεως.

Ὁ κ. Καζαντζάκης ἐπιμένει στὴ θεολογικὴ ἀντίληψη τοῦ Χριστιανισμοῦ, ποῦ ὅμως καὶ αὐτὴ ἡ προτεσταντικὴ θεολογία καὶ ἡ ἱστορικὴ κριτικὴ τὴν ἔχουν ὀλοτέλα ἀνατρέψει. Φαίνεται ἀκόμα νὰ μὴν ἔχη καθόλου ὑπόψει του τὸ ἔργο τοῦ Καούτσκη γιὰ τὴ «Γένεση τοῦ Χριστιανισμοῦ». Ὡστόσο καὶ ὁ ἴδιος καταλαβαίνει πὼς «ἂν κι ὁ Χριστὸς δὲ γινιάστηκε γιὰ οἰκονομικὰ ζητήματα... οἱ σκλάβοι κάτω σὰ ὑπόγεια τῶν ἀφεντάδων παραμόρφωναν σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιθυμίες τους τὸ Χριστὸ καὶ τὸν ἀνακήρυξαν στρατηγὸ τῶν πεινασμένων.» Γιὰ νὰ ἐπηρεαστῆ ὅμως ὁ Χριστιανισμὸς ὄχι ἀπὸ τὸν ἀρχηγό του μὰ ἀπὸ τοὺς πόθους τῶν σκλάβων, αὐτὸ δὲ δείχνει ἴσα ἴσα, πὼς δὲν εἶναι δημιούργημα προσωπικὸ τοῦ ἰδρυτῆ του; Εἶναι ἀλήθεια, πὼς ὁ κ. Καζαντζάκης ἀναγκάζεται νὰ κάμῃ κι ἄλλες ὑποχωρήσεις. «Ναί, μᾶς λέει, τὰ οἰκονομικὰ αἴτια παίζουν ἓναν ἀπὸ τοὺς κυρίαρχους ρόλους, μὰ πολλὲς φορὲς καὶ ἄλλοι παράγοντες, ποῦ δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν οἰκονομικῶν αἰτίων, ἢ θρησκεία, ἢ ράτσα, οἱ διάφορες ἱστορικὲς περιπέτειες, ἢ ἐμφάνιση ἑνὸς ἥρωα, κυρίαρχου καὶ καθορίζουν τὸ ξετύλιμα ἑνὸς λαοῦ».

Καὶ τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ εἶναι στερεότυπο. Ὅλη ἡ ἀντιμαρξικὴ κριτικὴ αὐτὸ παίρνει γιὰ βάση. Εἶναι ἡ θεωρία τῆς «ποικιλίας» τῶν παραγόντων. Μὰ τὸ εἴπαμε, πὼς ἡ ἱστορία διέπεται ἀπὸ νόμους. Ὅπως στὴ φύση ἔτσι καὶ σὰ κοινωνικὰ φαινόμενα ὑπάρχουν σταθεροὶ νόμοι καὶ μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς εἶναι γενικοί. Ἄλλο τὸ ζήτημα τί μᾶς φαίνεται καλύτερο νὰ ἦταν κι ἄλλο, τί εἶναι (ἀντικειμενικά). Ἄλλο τὸ πὼς φανταζόμαστε ἐμεῖς (ὑποκειμενικά) τὴν ἐξέλιξη κι ἄλλο, πὼς αὐτὴ γίνεται. Ὅταν εἶτε ἀπὸ ἰσχυρὴν ἐπίδραση τοῦ ἰδεαλισμοῦ, εἶτε ἀπὸ προτίμηση τοῦ μεταψυχισμοῦ, εἶτε ἀπὸ ἄγνοια τοῦ διαλεκτισμοῦ ὕλισμοῦ πλάθωμε *σηματικά* συστήματα μελλοντικά, ἐμεῖς εἴμαστε «στενοὶ καὶ μονομερεῖς» κι ὄχι οἱ νόμοι, ποῦ ἀντικειμενικὰ διέπουν τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα. Ἡ μαρξικὴ κοινωνιολογία δὲν πλάθει δικούς της νόμους, ἀλλὰ περιγράφει καὶ ἐρμηνεύει ἐκείνους, ποῦ ἀντικειμενικὰ ὑπάρχουν.

Ἡ θρησκεία, οἱ ἱστορικὲς περιπέτειες, τὰ ἰδανικά κλπ. ποῖος εἶπε, πὼς δὲν παίζουν κανένα καὶ πολλὲς φορὲς σημαντικώτατο ρόλο μέσα στὴν κοινωνικὴ ζωὴ: Ἡ

¹⁾ Κοίτ. Μάρκ. Β. 17. καὶ Λουκ. ΙΒ. 49 κ. πρ. καὶ ΚΒ. 36 κλπ.

διαφωνία μας ὅμως εἶναι, πὼς στὸ βάθος ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀποτελέσματα ἀπὸ βαθύτερες οἰκονομικὲς αἰτίες. Εἰδικὰ γὰ τὴ θρησκεία δὲν εἶναι κανένα «αὐθυπόστατο» φαινόμενο μέσα στὴν κοινωνία καὶ γενικὰ στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία. Ἡ θρησκεία διαμορφώνεται τέτια ἢ τέτια σύμφωνα μὲ τὴν κοινωνικὴ διοργάνωση. Ὅταν θὰ πάθουν μέσα στὴν κοινωνία οἱ οἰκονομικοὶ ἀνταγωνισμοί, ὅταν ἀλλάξῃ συθέμελα τὸ κοινωνικοπολιτικὸ καθεστῶς καὶ τὴν ἀμάθεια τὴν ἀντικαταστήσῃ ἢ ἐπιστήμη, ποῖος πιστεύει πὼς θὰ ὑπάρχῃ θρησκεία; ¹⁾ Ἐπίσης καὶ ἡ ράτσα δὲν παίζει κανένα δημιουργικὸ ρόλο μέσα στὴν πορεία τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Οἱ παλιὲς θεωρίες γιὰ τὸ ρόλο τῆς ράτσας ἔπεσαν. Τὸ ξαναζωντανέμα τους μόνη αἰτία ἔχει νὰ δικαιολογήσῃ τοὺς καταχτητικὸς σκοποὺς τῶν λεγομένων πολιτισμένων λαῶν ἐπάνω στοὺς ἀπολίτιστους. Ἡ ράτσα (δὲν ταυτίζω ὀλοτέλα τὴν ἔννοια τῆς μὲ τὴν ἔννοια τῆς φυλῆς) δὲν εἶναι συνένωση φρατριῶν, γενεῶν ἢ πατριῶν δηλαδὴ δὲν εἶναι *συνένωση πολιτικοκοινωνικὴ*, ὅπως ἡ φυλὴ, ἀλλὰ εἶναι ἓνα μεγάλο ἢ μικρὸ σύνολο ἀπὸ ἀνθρώπινα εἶδη, (ἄρα καὶ φυλὲς καὶ νομάδες καὶ φρατρίες κλπ.), ποῦ ξεχωρίζονται ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα τους σωματικὰ χαρακτηριστικά, γεννημένα πάλι κι αὐτὰ ἀπὸ τὶς φυσικὲς συνθήκες (κλίμα, ὑγρασία ἀέρα, γεωλογικὸς σχηματισμὸς, χλωρίδα, θερμοκρασία κλπ.), ποῦ περιτριγυρίζουν τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ χιλιάδες χρόνια.

***

Προχωρώντας στὴν κριτικὴ του ὁ κ. Καζαντζάκης πέφτει καὶ σὲ μιὰ μεγάλη παρεξήγηση. Παίρνει δηλ. γιὰ βέβαιο, πὼς οἱ μαρξιστὲς ὑποστηρίζουν, πὼς τὸ ἱστορικὸ ξετύλιμα ἑνὸς λαοῦ ἐξαρτιέται ἀπὸ τὶς τέτιες ἢ τέτιες *οἰκονομικὲς ἀνάγκες* του ²⁾. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη εἶναι σφραλερῆ. Ὁ Μάρξ πουθενὰ δὲ μίλησε γιὰ *οἰκονομικὲς ἀνάγκες*. Μιλᾷ γιὰ τὶς ὕλικες *παραγωγικὲς δυνάμεις* (γιὰ τὴν *Τεχνικὴ* τῆς κοινωνίας), ποῦ ὅταν φτάσουν σ'ἓναν ὀρισμένο βαθμὸ ἀνάπτυξης, ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ὑπάρχουσες παραγωγικὲς σχέσεις, ποῦ στὴ νομικὴ γλώσσα τὶς λέμε σχέσεις ἰδιοκτησίας... Καὶ τότες ἀρχίζει ἡ κοινωνικὴ ἀνατροπὴ. Μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῶν οἰκονομικῶν βάσεων γίνεται ἀργὰ ἢ γρηγορότερα μεταβολὴ σὲ ὅλο τὸ πελώριο ἐποικιόδομημα τους. Ἐξετάζοντας τὶς ἀνατροπὲς αὐτές, πρέπει νὰ ξεχωρίσουμε τὴν ἀνατροπὴ τῶν οἰκονομικῶν ὄρων τῆς παραγωγῆς, ποῦ μποροῦν νὰ προσδιοριστοῦν μὲ ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια ἀπὸ τὶς νομικὲς, πολιτικὲς, θρησκευτικὲς, καλλιτεχνικὲς καὶ φιλοσοφικὲς μεταβολές, μὲ μιὰ λέξη ἀπὸ τὶς ἰδεολογικὲς

¹⁾ Γιὰ τὴ γένεση καὶ ἐξέλιξη τῆς θρησκείας καθὼς καὶ γιὰ τὴν καταγωγή τοῦ Χριστιανισμοῦ, κοίτα τὸ νέο μου βιβλίον «*Ἀρχαῖες θρησκείες καὶ Χριστιανισμὸς*» (*Ἐκδ. Γ. Βασιλείου) ποῦ θὰ κυκλοφορήσῃ σὲ λίγες μέρες.

²⁾ Οἱ ὕλικες ἀνάγκες ἔδωσαν βέβαια τὴν πρώτη ὄθηση στὸ νὰ δημιουργήσῃ ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος τὰ τεχνικά του ἐργαλεῖα καὶ ἀποτελοῦν τὴν βάση τῆς ἐμπορικῆς παραγωγῆς, ἀλλὰ δὲν καθορίζουν αὐτὲς τὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη. Οἱ ὕλικες ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου (τροφή, στέγη, ρουχισμὸς κλπ.) δὲν ἦταν πάντα οἱ ἴδιες καὶ οὔτε θὰ εἶναι. Ὁ ἄγριος δὲ φορεῖ οὔτε τρασπαρὰν κάλτσες, οὔτε μαγιό, οὔτε κοιμάται σὲ μεταξωτὰ ἢ μάλλινα σεντόνια. Δὲ φορεῖ οὔτε λουστρίνια οὔτε μπότες οὔτε καὶ ἀρβύλες. Ἐπίσης ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας ἐλεύτερος καὶ δούλος οὔτε ντύνονταν οὔτε κοιμόντανε, ὅπως ὁ σημερινὸς ἀστὸς καὶ προλετάριος. Ὁ τρόπος τῆς παραγωγῆς λοιπὸν εἶναι ἐκεῖνος, ποῦ σὲ κάθε ἱστορικὴ περίοδο (ἐποχὴ) προσδιορίζει αὐτὲς ἢ ἐκεῖνες τὶς ὕλικες ἀνάγκες. Ἐπρεπε πρῶτα νὰ γίνουν τὰ μεγάλα κλωστοῦφαντήρια κι ὕστερα νὰ δημιουργηθοῦν οἱ τέτιες ἢ τέτιες ντυσιὲς κλπ.

μορφές, που μ' αυτές οι άνθρωποι νιώθουν τη σύγκρουση αυτή και αγωνίζονται. Πουθενά λοιπόν δε γίνεται άμεσα λόγος για ανάγκες του στομαχιού, όπως πιστεύει και ο κ. Δελμούζος. Ο μαρξισμός δεν είναι τόσο άπλοικός. Η κοινωνία είναι ένα πλατύ σύστημα από αλληλεπιδράσεις. Και οι αλληλεπιδράσεις αυτές είναι πολύμορφες και πολύπλοκες. Βέβαια σ' όλες τις περιπτώσεις οι οικονομικές αιτίες (με την έννοια, που δώσαμε παραπάνω) δεν είναι όλοφάνερές, γιατί μās λείπουν πολλά ή λιγότερα στοιχεία, που θα μās φανερώσουν το πρωταρχικό κίνητρο της αλλαγής. Υπάρχουν μερικές εποχές «σκοτεινές». Φαίνονται τέτιες, γιατί δεν έχουν έρευνθη ακόμα κατάβαθα οι ιστορικές τους συνθήκες.

***

Έρχομαστε τώρα σε μιάν άλλη κατηγορία: Η ύλιστική αντίληψη της ιστορίας, μās λένε, είναι μονόπλευρη, μονομερής: "Άλλη στερεότυπη κατηγορία. Μά τι θα πη: μονόπλευρη, μονομερής; "Ότι δηλαδή δε λαβαίνει υπόψη της πολλές αιτίες μαζί. π.χ. το ρόλο των ιδεών (ιδανικών), της θρησκείας σε ώρισμένες περιπτώσεις, τις ιστορικές περιπέτειες, τη μεγαλοφυΐα ώρισμένων μεγάλων άνδρων κλπ. Με όσα είπαμε παραπάνω, έχομε απαντήσει σαυτή την κατηγορία. Δε λέμε, πώς στην τάδε ιστορική περίοδο έπαιξαν ρόλο μόνο τα οικονομικά φαινόμενα, μά πώς ή βασική άφρηγία της ιστορικής αλλαγής ήταν τα οικονομικά αίτια. Οι τέτιες ή τέτιες ιδέες, συντηρητικές και επαναστατικές, φιλελεύθερες και ριζοσπαστικές, θεοκρατικές και έπιστημονικές έχομε βέβαια μεγάλη επίδραση, μά ή άφρηγία τους δεν είναι ουρανοκατέβατη, δεν είναι καθαρά και άπροσδιόριστα δημιουργήματα του «πνεύματος», αλλά αντικαθερτίζομε πάντα την οικονομία της κοινωνίας, με τις ταξικές διαφορές και αντιθέσεις κλπ. "Όταν λέμε, πώς ο γάλλος άστος στην έποχή της Έπανάστασης ήταν «πατριώτης» ή πάλι όταν λέμε, ότι ο σημερινός κομμουνιστής, που τραγουδάει και δραματίζεται για πατρίδα του όλη την οικουμένη, είναι «αντιπατριώτης», δε θα πη, πώς αντικειμενικά δεν υπάρχουν οι τέτιες ιδέες και τα τέτια ή τέτια πολιτικά προγράματα. Κάθε άλλο μάλιστα. Το ζήτημα όμως στα βάση του είναι, γιατί ο τότε γάλλος άστος ήταν προοδευτικός και επαναστάτης, ενώ ή ίδια τάξη σήμερα είναι συντηρητική και αντιεπαναστατική. Αυτό είναι το βασικό πρόβλημα. Πώς θα εξηγηθη ή αλλαγή στις ιδέες από τότες ίσαμε σήμερα. Να ποῦμε, πώς αυτό γίνεται στα κουτουρού, από την «τύχη», είναι πολύ άπλοική ή εξήγηση, που θα δώσουμε. Να παραδεχτοῦμε, πώς από «θεία έμπνευση» ή από κάποια «ιδεολογική αποκάλυψη» ο γάλλος άστος στην επανάσταση του ήταν «πατριώτης και επαναστάτης» πάλι δε δίνομε μιάν ικανοποιητική έπιστημονική εξήγηση. Ο μαρξιστής κοινωνιολόγος χωρίς να είναι μονομερής (ίσα ίσα δεν είναι καθόλου μονόπλευρος, όπως οι όπαδοι των άλλων κοινωνιολογικών σχολών) έμβαθύνει στα πράματα και με την αντικειμενική έρευνα, που κάνει, όλόκληρης της ιστορικής έποχής, που εξετάζει, εξηγεί με βάση την οικονομική συγκρότηση της κοινωνίας, τις πολιτικές, κοινωνικές και ιδεολογικές κατευθύνσεις της.

Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ

ΕΛΛΗΣ ΛΑΜΠΡΙΑΗ: Προϋπόθεσεις.

Άνεξάρτητα από το άρθρο του κ. Καζαντζάκη, νομίζω, πώς χρεωστώ να διαμαρτυρηθώ για τον άβάσιμο δογματισμό στην πολεμική μελέτη του κ. Καρούζου, που μπορεί να παρασύρη τον άπροετοίμαστο αναγνώστη της Άναγέννησης να παραδεχτη, σα να ήταν δικές του, ώρισμένες ύπονοούμενες θέσεις, που βρίσκονται εκεί μέσα.

Τέτιες είναι:

α) ή ιδέα, πώς αν μιάν πραγματικότητα ή ένας νόμος είναι ανεξάρτητος από τη θέληση του Α ή του Β άτομου, είναι φυσικό να συμπεράνωμε, πώς αυτά υπάρχουν αντικειμενικά και άπόλυτα, ενώ ή τρίτη και μόνη παραδεχτη πιθανότητα είναι, πώς κάθε φαινόμενο (γι αυτό άλλωστε και λέγονται έτσι) και ακόμα περισσότερο οι σχέσεις άναμεταξύ τους, οι νόμοι, αποτελοῦν ένα άξεχώριστο σύμπλεγμα του άμορφου ύλικού της αντικειμενικής πραγματικότητας από τη μιάν μεριά και των κατηγοριών, που εφαρμόζει επάνω του ή γνωστική δύναμη του ανθρώπινου μυαλού, ή διάνοια, για να μπορέση να το συλλάβη. Κανένας πιά ύστερ' από τον Κάντ δε μπορεί να μιλήση για αντικειμενική γνώση χωρίς ναχη στο νοῦ τη βάση αυτή.

β) γι αυτό είναι παραπειστικό να λέμε, πώς κάθε φαινόμενο έχει την αίτια του, σα να είναι έγκλημα καθοσιώσεως ή αντίθετη ιδέα ή σα να μπορούμε να κάωμε κι άλλως παρά να ψάχνωμε για κάθε τι αυτό, που προηγήθηκε. "Αν ξέρωμε όμως, πώς ή αίτιατή σχέση δεν είναι παρά μιάν από τις κατηγορίες, που μās επιβάλλει ή διάνοια, κερδίζομε το δικαίωμα να εξετάσωμε αν σε ώρισμένο φαινόμενα συμφέρη, για να προκόψη αλήθεια ή γνώση, να τα κρίνωμε με την κατηγοριάν αυτή με άλλους λόγους, αν στα κοινωνικά φαινόμενα που είναι μέρος των βιολογικών, δεν κάωμε τίποτ' άλλο, παρά να τα φτωχαίνωμε, να τους άφαιρούμε κάθε ιδιότυπο τους γνώρισμα, όταν προπαθοῦμε να τα στριμώξωμε στο καλοῦπι της αιτιατής σχέσης κι έτσι, αντί να τα γνωρίζωμε καλύτερα, τα καταντοῦμε όλωσδιόλου άγνωρίστα, σα να παίρνωμε το στομάχι ενός σκοτωμένου και του βάζωμε μέσα άρσενικό για να δοῦμε, πώς θάντιδράση. Παραδέχομαι με τον κ. Καρούζο, πώς ή φράση: «κάθε φαινόμενο έχει την αίτια του» είναι πιά κοινοτοπία της έπιστήμης (που δε χωρίζω βέβαια σε αληθινή και ψεύτικη ανάλογα με τα βροντερά όνόματα των ύπερουπιστων της μιās ή της άλλης θεωρίας). Μά γι' αυτό άκριβώς είναι πολύ επικίντυνα, γιατί κατάντησε ή να μην περιέχη πιά τίποτα, ή να συγχωνεύη μέσα της αντιφατικές έννοιες, λείψανα πολλές φορές παλιών μεταφυσικών. Η άνάλυση της από τον καιρό του Hume έχει άποδείξει, πώς αντικειμενική της βάση, με την παραπάνω έννοια δεν ύπάρχει άλλη από τη χρονική διαδοχή. Άφου όμως αυτή, όπως άπόδειξε ο Bergson, είναι πολύ διαφορετική στα ζωικά παρά στα φυσικά φαινόμενα, έτσι που αποκλείνει τη ταυτόσημη επανάληψη, βγαίνει το λογικό και άναγκαστικό συμπέρασμα, πώς είναι λάθος έπιστημονικό, να εφαρμόσω την κατηγορία της αιτιατής σχέσης με την ίδιαν έννοια σε δυο τάξεις φαινόμενα, που τους λείπει ή ίδια βάση.

γ) τρίτη παραπειστική προϋπόθεση είναι ή άπόλυτη, άφιλοσόφητη πίστη στην έπιστήμη. Οι παραγωγικότεροι έπιστήμονες σδλους τους κλάδους είναι εκείνοι, που άναγνωρίζομε τα όρια της και ξέρουν, πώς οι τελευταίες της ρίζες είναι πάντα άστήριχτες, αλλά χρήσιμες ύποθέσεις, προσωρινά πλαίσια, που προστά σε μιάν νέαν άνακάλυψη μπορούν και πρέπει να σπάσουν. Γι αυτό δεν είναι σωστό ούτε να θυμιατίζωμε άκριτα μιάν (παλιωμένη μάλιστα) αντίληψη της έπιστήμης, ούτε να θέλωμε να χιώσωμε μέσα στα σύνορα της φαινόμενα, που από μιās άρχης δεν περιλαβαίνονται στους όρισμούς της.

δ) γι' αυτό και ο ισχυρισμός, πώς θεωρία και πράξη δε χωρίζονται στην αληθινή έπιστήμη, είναι άστήριχτος και αντιφατικός, δίνοντας την έντύπωση, πώς πρέπει να κανονίζωμε τη στάση και τις πράξεις μας από έπιστημονικά κριτήρια: ή πράξη φέρνει πάντα κάτι το άνυπολόγιστο και δημιουργικό, κάτι έτερόγωνα συνθετικό άπέναντι της άπλης μηχανικής παράταξης του νοῦ, άκριβώς γιατί στηρίζεται στη θέληση, πρωταρχικότερο και άμεσώτερο έλατήριο από κάθε γνώση, επίγνωση, συνείδηση, κ.τ.λ. Γιατί άλλως δε θα εξηγίτανε πώς ιδέες και συνείδητες θολές, όπως ο ίδιος κ. Καρούζος όμολογεί, σπρώχνουν προς τις δυνατότερες και πιά ώργανωμένες ένεργειες.

Τέλος ε' ο θεμελιώδης νόμος του ιστορικού υλισμού παρασιώνεται σαν απόλυτος, ενώ δεν είναι όχι μόνο αποδειγμένος, όπως οι φυσικοί νόμοι, μα ούτε καν διαπιστωμένος σε αρκετές περιπτώσεις ώστε να γίνεται πιθανό, πως μπορεί τουλάχιστο να χρησιμοποιηθῆ για μερικές υποτυπώδεις πρόβλεψες: αφήνω πιά να εξηγήσει τὰ πάντα. 'Αληθινὰ καμιά τέτοιου είδους ἐπιστημονική πρόβλεψη δὲν ἐπαλήθευσε. 'Όσο για τὸ χωρισμὸ χρόνου καὶ κατεύθυνσης, εἶναι πολὺ ἐπιφανειακός. Βέβαια, κάποτε κι ἐπάνω - κάτω, ὅλα μὰ φορὰ γίνονται. Κανένας βέβαια δὲ θάρνηθῆ, πὼς ὁ νόμος αὐτὸς εἶναι μιά χρήσιμη ὑπόθεση. Φαίνεται ὅμως, πὼς δυστυχῶς για νὰ δώση τὰ περιορισμένα ἀποτελέσματα, πὼς μὴν δώση, πρέπει νὰ θυσιάσῃ στὸ βωμὸ του ἢ πνευματικὴ ἀπροκαταληψία πολλῶν ὑποστηρικτῶν.

'Όσο για τὴν παρανόηση ἐνὸς βιολογικοῦ φαινομένου σαν τὴν ἀπόδοση τοῦ σπειριοῦ ἀπὸ στᾶρι, δὲ θέλω νὰ ἐπιμένω, γιατί καὶ ὁ ἴδιος ὁ κ. Καρούζος θὰ τὸ κατάλαβε καὶ πολλοὶ θὰ βρεθῆκανε νὰ τοῦ τὸ ποῦνε. Καὶ ἡ παλιὰ μεταφυσικὴ συζήτηση, ἂν ὁ ἄνθρωπος εἶναι κομμάτι τῆς φύσης ἢ ἔξω ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς, ἔχασε πιά τὸ ἐνδιαφέρον τῆς για καθένα ἀπὸ τὴν ὥρα, πὼς εἶδαμε, πὼς μπορούμε νὰ πλατύνωμε τὴν ἔννοια τῆς σαν ἐλαστικὴ ζώνη, ἔτσι πὼς νὰ περιλαβαίνῃ καὶ τὸν ἄνθρωπο, ὁπότε εἶναι τόσο γενικὴ, πὼς κατανατᾷ ἀχρηστῆ ἢ νὰ τὴ στενέψωμε βγάζοντας ἔξω μερικές ἀπὸ τὶς ιδιότητες, πὼς τοῦ ἀνήκουν εἰδικά. 'Ο Bergson ὅταν μιλάει για φυσικοὺς νόμους ἔχει φυσικὰ ὑπόψει τοὺς κανόνες, πὼς ἐξηγοῦν τὰ φαινόμενα τῶν ἀνόργανων σωμάτων. Για τὴ θεωρία του, πὼς χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν κ. Κ. περιφρονητικὰ ὡς αὐθαίρετη, χωρὶς νομίζω νὰ ἔχη κατανοηθῆ, ἴσως θὰ μπορούσα νὰ πῶ, ὅτι ἀντιζηγιάζει πολλὰ βιβλιοσκοῦληκα τῶν Γερμανικῶν πανεπιστημίων, ἂν ἤθελα νὰ φέρω τὴ συζήτηση στὸ ἐπίπεδο, πὼς τὴ βάζουν μερικές ἐκφράσεις τοῦ κ. Κ.

Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ: Καὶ πάλι οἱ κοινωνικοὶ νόμοι.

'Η συζήτηση, πὼς ἀνοίξε στὶς στήλες τῆς 'Αναγέννησης σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῶν κοινωνικῶν νόμων ἀνάμεσα στὸν κ. Καρούζο καὶ τὸν κ. Καζαντζάκη στάθηκε ἀφορμὴ νὰ ξαναεῖρωμε στὸ θέμα αὐτό. 'Όχι βέβαια γιατί φρονοῦμε, πὼς μπορούμε νὰ δώσωμε κάποια ριζικὴ λύση. 'Ο μόνος μας σκοπὸς εἶναι νὰ ρίξωμε στὴ συζήτηση κάποιες ἀποψεις.

Για ν'ἀπαντήσω κανεὶς σὲ κάποιον ἐργασία πολὺ εὐκολο εἶναι παίρνετε μιά ἄλλην ἀποψη καὶ κρίνετε, δικάζετε καὶ καταδικάζετε. Μὰ ἂν θέλετε νὰ κάμετε ἀληθινὴ κριτικὴ πρέπει νὰ σταθῆτε στὴν ἀποψη τοῦ συγγραφέα. Αὐτὸ τὸ πρᾶμα, φαίνεται, πὼς δὲν τὸ ἔκαμε ὁ κ. Καρούζος ἀπαντώντας στὸ κ. Καζαντζάκη. 'Ο κ. Καζαντζάκης εἶχε κρατήσῃ ἄλλη θέση: διαφορετικὰ εἶδε τὰ πρᾶματα ὁ κ. Καρούζος.

'Ο κ. Καζαντζάκης ἔκαμε μιά ριζικώτερη—ἂς ποῦμε—κριτικὴ τῆς οικονομικῆς θεωρίας. Αὐτὸ δὲν εἶναι πρωτοφανέρωτο. Χρόνια τώρα μέσα στὴ φιλοσοφία ἐξετάζονται οἱ ἀρχές τῶν ἐπιστημῶν. Εἶναι αὐτὸ ἓνα ἀπὸ τὰ οὐσιωδέστερα τῆς σύχρονης φιλοσοφίας χαρακτηριστικά. 'Έρχεται ἡ φιλοσοφία καὶ ζητᾷ τὰ χαρτιά μιᾶς κάποιας γνησιότητος ἀπὸ κάθε ἐπιστήμη. Τὶ εἶναι αὐτά, πὼς λέτε, κύριοι, καὶ πὼς τὰ στηρίζετε; Αὐτὸ εἶναι τὸ ἐρώτημα τῆς φιλοσοφίας. Οἱ μερικές ἐπιστήμες στέκονται στὰ αἰτήματα, μὰ ἡ φιλοσοφία τραβᾷ βαθύτερα καὶ βασανίζει τὴν ἀξία τῶν ἀξιωμάτων καὶ αἰτημάτων καὶ ζητᾷ νὰ βρῆ μήπως καὶ τὰ ἀξιώματα καὶ τὰ αἰτήματα εἶναι συμβατικά ἐπινοήματα καὶ τίποτε ἄλλο. 'Η τάση αὐτὴ παρουσιάστηκε καὶ στὴν πιὸ γερὰ συγκροτημένη ἐπιστήμη, τὴ Μαθηματικὴ. 'Ο Einstein σὲ κάποια διάλεξη, πὼς ἔκαμε στὸ Βερολίνο στὶς 21 Γενάρη τοῦ 1921 μίλησε για τὴν τάση αὐτὴ τῆς Μαθηματικῆς, πὼς εἶναι γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα ἀξιοματικὴ (axiomatique)—Αὐτὴ εἶναι «πὼς χωρίζει τὸ λογικὸ καὶ τυπικὸ μέρος ἀπὸ τὸ ἀντικειμενικὸ ἢ διαισθητικὸ περιεχόμενο» καὶ «πὼς περιορίζει τὴ Μαθηματικὴ στὸ τυπικὸ καὶ λογικὸ περιεχόμενο ἔξω ἀπὸ κάθε διαισθητικὸ ἢ ὁποιο ἄλλο ἐπιπρόσθετο περιεχόμενο». 'Ο εἰδικὸς λοιπὸν ἐπιστήμονας δουλεύει ἐδῶθε ἀπὸ τὰ ἀξιώματα καὶ αἰτήματα, πέρα ἀπὸ τὴ περιοχὴ τῶν ἀξιωμάτων ἔρχεται νὺ κάμῃ τὴν ψηλάφηση τῆς ἢ φιλοσοφία. Εἶναι ἓνα σημεῖο αὐτό, πὼς πρέπει νὰ λογαριάζεται καλά.

'Ο κ. Καρούζος νομίζουμε, πὼς δὲν τὸ λογάρισε. 'Η ἀπάντησή του στηρίχτηκε ἐπάνω σὲ κάποιο αἶτημα «στὴ φύση εἶναι ἀποδειγμένο, πὼς μιά κανονικότητα ὠρισμένη διέπει τὰ φαινόμενα καὶ μάλιστα κανονικότητα αἰτιώδης». 'Αμα στηρίχτηκε σ' αὐτὴ τὴν ἀρχὴ φυσικὸ ἦταν νὰ φτάσῃ, ὅπου ἔφτασε. 'Απὸ τὴν ἀρχὴ αὐτὴ τὰ συμπεράσματα του εἶναι καλά ἐξεληγμένα. 'Έτσι ἐξηγιέται, πὼς ἔφτασε νὰ ἀνεχτῆ τὴν ἔννοια τοῦ ιστορικοῦ νόμου, πὼς λίγο ἔλειψε

νὰ τὸν ὑψώσῃ σὲ μιά θαυματουργικὴ ὄντοτητα. Συνηθισμένο αὐτὸ φαινόμενο. Παλαιότερα εἶχαμε τὶς μεταφυσικὲς ὄντοτητες, ἔπειτα ἦρθαν οἱ μεταφυσικὲς ιδιότητες, τώρα πᾶνε νὰ πάρουνε μιά τέτλια μορφή καὶ οἱ ἐπιστημονικοὶ νόμοι. Μὰ ἂν θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ εἰπῆ, πὼς καὶ οἱ φυσικοὶ νόμοι θὰ πάρουν μὲ τὴν εὐρύση τῆς πείρας νέα διατύπωση, πὼς δὲν εἶναι αἰώνιες ὄντοτητες, τότε θὰ εἶχε περισσότερὴ δυσπιστία για τοὺς ιστορικοὺς νόμους. Οἱ ιστορικοὶ νόμοι τοῦ Lamprecht εἶναι για τὸ στοχαστικὸ ἐρευνητῆ μὰ ἀποτυχημένη προσπάθεια, πὼς δὲ μὴν μπορεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν παράδοξη αἰσιοδοξία τοῦ κ. Καρούζου για τὴ μελλούμενη βασιλεία τῶν ιστορικῶν νόμων. 'Η ἀντίληψη του στὸ σημεῖο αὐτό εἶναι τέλεια μηχανιστικὴ καὶ παραβλέπει πολλὰ χάσματα, πὼς ὑπάρχουν στὴ σημερινὴ πραγματικότητα. Μὰς μίλησε ἀκόμη καὶ για ταχύτητα τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης καὶ ὄνειρεύεται τὴ βασιλεία κάποιας κοινωνικῆς μηχανικῆς, πὼς οἱ ἐξισώσεις τῆς θὰ λύσουν τὰ κοινωνιολογικὰ προβλήματα. Στὴν εὐτυχισμένη ἐκείνη ἐποχὴ τὴν κοινωνικὴ δράση πιά θὰ ἔχη ἀντικαταστήσει ἢ μαθηματικὴ διερεύνηση.

'Έπειτα μὲ φανατισμὸ ὑποταχτικοῦ μελετητῆ ἔρχεται νὰ στηρίξῃ τὴν οικονομικὴ θεωρία. Καὶ γιατί αὐτό; Ποιὸς ἀρνήθηκε τὴν ἀξία τῆς, ὅταν παίρνῃ τὴν ἀποψη τοῦ κ. Καρούζου; 'Η οικονομικὴ θεωρία εἶναι μιά συσχέτιση τῆς κοινωνικῆς κατάστασης μὲ τὴν τεχνικὴ. 'Η συσχέτιση αὐτὴ, ἂς εἶναι βέβαιος ὁ κ. Καρούζος, πὼς εἶναι βολετὸ νὰ γίνῃ πάντα. Συσχέτιση ἀκόμη τῆς κοινωνικῆς κατάστασης μπορεῖ καὶ νὰ γίνῃ καὶ μὲ ἄλλα φαινόμενα ἔχτος ἀπὸ τὴν Τεχνικὴ. 'Η διαφορὰ εἶναι, πὼς χρειάζονται τότες περισσότερες καὶ πιὸ μπερδεμένες διανοητικὲς μετατροπές. Μπορεῖ ἢ διέπουσα σχέση νὰ ὀριστῆ μὲ γραφικὴ παράσταση καὶ μὲ μαθηματικὸ τύπο. Οἱ μαθηματικὲς μέθοδοι μποροῦν νὰ βροῦν τὴν ἐξίσωση καὶ τῆς πιὸ ιδιότροπης καμπύλης. Μὰ ἀτ' αὐτὸ δὲ βγαίνει τίποτε, γιατί οὔτε αὐτὸ μὰς δίνει τὸ ἐργαλεῖο τῆς κριτικῆς, μονάχα ὀρίζει τὴ μορφή τῆς συσχέτισης. Για νὰ μιλήσωμε ἐπαγγελματικὰ μὲ ὄρους συνηθισμένους, γίνεται μιά ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος (βλ. αἰτιώδης σκέψη), πὼς χωρὶς αὐτὴ δὲ μπορεῖ νὰ σταθῆ καμιά θεωρία.

Μέσα στὸ σιδερένιο αὐτὸ κλουβὶ ἢ σκέψη τοῦ κ. Καρούζου πηγαινοέρχεται. Εἶναι ἓνα σύμπτωμα κάποιου ὑπερβολικοῦ ἰντελλεκτουαλισμοῦ ἢ καλύτερα «ἐπιστημονισμοῦ». Εἶναι κάτι σαν τὸ βαθὺ ὄνειρο τοῦ Leibniz, πὼς μὲ τὴν ἴδια αἰσιοδοξία ἐπαιρνε τὸν κόσμον σαν τὸ πραγματικὸ περιεχόμενο μαθηματικῶν ἐξισώσεων τῆς Διάνοιας τοῦ θεοῦ. 'Ακόμη καὶ ὁ Πανλογικισμὸς τοῦ Hegel ἔχει βάλει τὸ χέρι του, ἐπιδρώντας ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὸ μαρξικὸ διαλεκτικισμὸ. Καὶ μὲ ὅλα αὐτὰ ἢ πραγματικότητα πόσο ἄγρια ξέρει καὶ ἐκδικιέται! Γιατί ἐνῶ ὁ κ. Καρούζος ἀρχίζει τὴν ἀπάντησή του μὲ ἓνα αὐτοπόδειχτο αἶτημα, τὴν κλείνει μὲ τὴν ἐλπίδα, πὼς καὶ ὁ κ. Καζαντζάκης θὰ «πιστέψῃ» στὴν κανονικότητα τῶν κοινωνικῶν φαινομένων. Εἶναι αὐτὸ ἢ πιὸ ἀρκετὴ αὐτοαναίρεση ὁλόκληρου τοῦ ἄρθρου, μιά τραγικὴ καὶ κάπως εἰρωνικὴ πνευματικὴ αὐτοχτονία.

Καλαμάτα 16-12-26.

Χ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ: Δευτερολογία.

Λυπάμαι πὼς, ὑποχρεωμένος ν' ἀπαντήσω σὲ κριτικὲς ἀπὸ διάφορα μέρη, δὲν θὰ κατορθώσω νὰ ἔχη ἢ ἀπάντησή μου δικό της ὄργανικὸ ξετύλιμα. Θὰ παρακολουθῆσω ἔτσι μιά μὰ τὶς ἐπιρρίσεις, πὼς ὅμως σὲ πολλὰ ἐκφράζουν ἴσως ἴδιες ἀντιρρήσεις.

'Αρχίζω ἀπὸ τὸ προεισαγωγικὸ σημεῖωμα τοῦ κ. Καζαντζάκη («'Αναγέννηση» σελ. 136-7). Τὸ ξεχώρισμα πὼς κάνει «τῶν ἀνθρώπων, πὼς ζητοῦν νὰ λύσουν φιλοσοφικὰ προβλήματα» δὲν τὸ βρίσκω οὔτε σωστὸ οὔτε βολικὸ λοιπόν. Δὲν εἶναι ἀλήθεια, πὼς οἱ «ὕλιστες» ἱκανοποιοῦνται μὲ τὴ λέξη ἴσια ἴσια ἂν ὑπάρχουν ἄνθρωποι, πὼς προσπαθοῦν μὲ κοπιαστικὲς καὶ ὑπομονετικὲς ἐρευνες νὰ δώσουν πραγματικὸ περιεχόμενο στὴ λέξη ἴσια εἶναι αὐτοὶ μονάχα. Πρέπει νὰ γίνῃ ἀντιστροφή τῶν δυὸ κατηγοριῶν τοῦ κ. Κ. καὶ νὰ καταταχτοῦν στὴν πρώτη, σ' ἐκείνους δηλ. πὼς δέχονται για ἱκανοποιητικὴ ἀπάντησή λέξεις μόνο, ὅλες οἱ τάξεις τῆς δεύτερης κατηγορίας του καὶ πρῶτοι πρῶτοι οἱ φικτισιοναλιστῆς. 'Όχι μονάχα δὲν εἶναι παρὰ ἀτλή λέξη ἢ περιφρημ Fiction (ὅταν παραδέχεσαι, πὼς τὸ «ἀρχέγονο ζῶο» δὲν ὑπῆρξε

ποτέ, τί ἀπομένει;), ἀλλὰ καὶ α) ἀντὶ νὰ προχωροῦμε μαζί της στὴ γνώση¹⁾, γυρίζομε αἰῶνες πίσω, ξεπέφτομε στὴ μυθοπλαστική, στὴ μυθολογία, μὲ τὴ διαφορὰ, πὼς τότε μὲν δὲν πίστευαν καθόλου, πὼς οἱ μῦθοι ἦταν πλάσματα, ἐνῶ τώρα μὲ τὴ Fiction ἐμεῖς β) αὐτοκοροϊδευόμαστε ἐνσυνείδητα.

Ἐξέρω, πὼς εἶναι πολὺ τῆς μόδας ὁ φικτιοναλισμός, ἡ φιλοσοφία «*toῦ ὡσάν νά...*» (des als ob), πού ὑποστηρίζει πὼς εἶναι ἀναγκαῖα μερικά συνειδητὰ πλάσματα (Fictionen) γιὰ βάση τῆς ἐπιστημονικῆς μας ἐρευνας, τῆς αἰσθητικῆς ἀπόλαυσης καὶ τῆςπραχτικῆς πίστεως» (Vaithinger). Μὰ ὑπάρχουν πολλοὶ πού τὸν θεωροῦν ξεφυλλισμένο νεοκαντιανισμό καὶ γιὰ νὰ βρεθῆ ἡ πηγὴ του θάπρεπε νὰ γίνη πλατιά κοινωνιολογικὴ ἀνάλυση. Γεγονὸς εἶναι, ὅτι ὁ φικτιοναλισμός κάθε ἄλλο παρά ἔχει κυριεῖται τὴ σημερινὴ φιλοσοφία· ἔχει πιάσει μονάχα σ' ὁρισμένα στρώματα (συνειδητὰ ἴσως) καὶ ἐπηρεάσει καὶ κάμποσους ἄλλους (ἀσύνειδα).

Ἀντίθετα, ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν διανοομένων τοῦ τύπου τοῦ κ. Κ. ὡς μυστικιστῶν (ὑπερτιμοῦν τὸ συναίσθημα, τὴν ἀνορθόλογη πίστη εἰς βάρος ὄλου τοῦ ἄλλου πνευματικοῦ μας κόσμου) στηρίζεται ἀπόλυτα στὰ πράγματα.

* *

Ἐρχομαι στὸ δευτέρου σημείωμα τοῦ κ. Κ. Βρίσκω καὶ ἐγὼ πὼς πελαγώνουμε, μὰ ἴσια ἴσια ἐξαιτίας τῆς καινούργιας τάχα θέσης τῶν ζητημάτων, ἔτσι πού ἀραδιάζονται στὴ σελ. 204. Μόνον πού δὲ ρωτᾶει ἂν ὑπάρχει θεὸς Μὰ εἶναι ἀνάγκη πρῶτα νὰ σταματήσω λίγο σὲ μερικὲς παρατηρήσεις, πού κάνει γιὰ τὴν ἀπάντησή μου. Ἡ πρώτη εἶναι πὼς συχίζω, λέει, τὰ φυσικὰ φαινόμενα μὲ τὰ βιολογικὰ καὶ θεωρῶ τὴν ἐξέλιξη ἑνὸς κόκκου σταριοῦ φυσικὸ φαινόμενο (τὴν ἴδια γκάφα μοῦ ἀποδίνει καὶ ἡ κ. Λαμπρίδη). Καὶ ὁμῶς τέτιο πρᾶμα δὲν ὑπάρχει πούθεν ἀπὸ τὴν ἀπάντησή μου (βλ. τὴν ἀρχὴ τῆς σελ. 139). Τὸ μόνον πού εἶπα; εἶναι ὅτι καὶ οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες δὲν εἶναι σὲ θέσιν νὰ τὰ προβλέψουν ὅλα καὶ παράδειγμα ἔφερα τὸ σπειρί τοῦ σταριοῦ. Μὰ πού κατατάσσει λοιπὸν ὁ κ. Κ. καὶ ἡ κ. Λ. τὴ βιολογία; Ἐγὼ ξέρω ὅτι καὶ ὅσοι ξεχωρίζουν, ἔτσι μὲ τὸ μαχαίρι, τὶς ἐπιστῆμες σὲ ἐπιστῆμες τῆς φύσης καὶ σ' ἐπιστῆμες τοῦ πνεύματος ἢ τοῦ πολιτισμοῦ, τὴ βιολογία τὴν κατατάσσουν στὶς πρῶτες. Τὴ φυσικὴ φιλοσοφία ἀκόμα (Naturphilosophie) τὴ χωρίζουν σὲ «φιλοσοφία τοῦ ἀνόργανου» (Phil. des anorganischen) καὶ «φιλοσοφία τοῦ ὀργανικοῦ» (Phil. des organischen). Ὡστε δὲν ὑπάρχει ἀπὸ μέρος μου οὔτε καν κακὴ χρῆση ὄρων. Ἡ ἀλήθεια ὁμῶς εἶναι ὅτι κάτω ἀπὸ τὴν παραξήγησή μου αὐτὴ κρύβεται πιθανῶτα μιὰ οὐσιαστικώτατη διαφορὰ μας· γιατί ἡ ἐπιστήμη παραδέχεται, ὅτι δὲν ὑπάρχει στὴν ὕλη κανένα ἰδιαίτερο ὀργανικὸ στοιχεῖο, ἀλλὰ πὼς ὅλα τὰ στοιχεῖα της βρίσκονται στὸν ἀνόργανο κόσμο καὶ ἡ συνένωσή τους ἀποτελεῖ τὴ χημικὴ-φυσικὴ βάση τῆς ζωῆς (πού εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς βιολογίας) καὶ πὼς «ὅσο βαθύτερα προχωρεῖ ἡ ἀνάλυσή τῆς ὕλης καὶ τῶν δυνάμεων της τόσο δυσκολώτερο εἶναι νὰ ὀρίσωμε ἕνα σύστηρό σύνορο ἀνάμεσα ὀργανικοῦ καὶ ἀνόργανου κόσμου» (H. Schmidt, καθηγητῆς στὴ Jena)· ἐνῶ γιὰ τὸν κ. Καζ., ἂν καὶ δὲν ἐκφράστηκε πολὺ καθαρά, ὅπως καὶ γιὰ τοὺς μερξονιστῆς, νεοβιταλιστῆς κλπ βαθύτατο χάσμα χωρίζει τὰ φαινόμενα τοῦ ἀνόργανου κόσμου ἀπὸ τὰ βιολογικὰ (ὅπως καὶ ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ), δὲν ὑπάρχει λοιπὸν καὶ σ' αὐτὰ οὔτε κανονικότητα αἰτιώδη οὔτε πρόβλεψη· γιατί, φαντάζομαι, αὐτὸ θέλει νὰ πῆ ὅταν κἀν τὴν παρατήρησή, πὼς ἐσύχισα τὴν ἐξέλιξη τοῦ σταριοῦ μὲ τὰ φυσικὰ φαινόμενα.

Ὅσο γιὰ τὶς ὑπόλοιπες παρατηρήσεις τοῦ κ. Κ. καὶ τὰ πέντε κατορινὰ ἐρωτήματα, πού εἶναι συνέπεια τους, ἀληθινὰ θὰ μᾶς ἔφεραν τρομερὰ μακριά. Τοῦτο μονάχα θὰ παρατηροῦσε κανένας γιὰ τὴ θεωρία τῆς γνώσης· ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμός (πού ἴσα ἴσα γεφύρωσε τὸ χάσμα, πού ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὶς φυσικὲς καὶ πνευματικὲς ἐπιστῆμες καὶ τὰ σχετικοποιεῖ ὅλα) ἀποδείχνει, πὼς ἡ γνωστικὴ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου, ὄχι μονάχα στὸ περιεχόμενο της (στὶς γνώσεις), ἀλλὰ καὶ στὴ μορφή της (ἂν δηλ. ἐπικρατῆ ἔξαφνα ἡ φαντασία ἢ ἡ νόηση κλπ.), δὲν εἶναι τίποτε τὸ ἀμετάβλητο καὶ τὸ ἀπόλυτο, μὰ κάτι πολὺ σχετικὸ μὲ τὸ ἱστορικὸ στάδιο τῆς κοινωνίας. Ἡ «Ἀναγέννηση» ξαναθέτει τὸ πρόβλημα: ὁ ἀνθρώπινος νοῦς μπορεῖ

¹⁾ Ο G. Sorel, εὐλικρινέστερος, τὶς ἔλεγε πραγματικὰ μύθους π. χ. «ὁ μῦθος τῆς γενικῆς ἀπεργίας».

μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅπως στὰ φυσικὰ φαινόμενα, νὰ συλλαβαίνη σχέσεις τῶν κοινωνικῶν φαινομένων, νὰ βρῆ κανονικότητα καὶ νομοτέλεια μέσα σ' αὐτά, νὰ προβλέψη καὶ νὰ ἐνεργῇ; ὑπάρχει δηλ. ἐπιστήμη τους μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, πού ὑπάρχει ἢ ἐπιστήμη τῶν φαινομένων τοῦ φυσικοῦ κόσμου; Ἡ ἀπάντησή μου ἦταν ἀπόλυτα καταφατικὴ, μ' ἐπιχειρήματα, πού ἀκόμα ὁ κ. Κ. δὲν ἀπάντησε σὲ κανένα τους.

* *

Ἡ ἐπίκριση τῆς κ. Λαμπρίδη ταυτίζεται οὐσιαστικὰ στὰ περισσότερα μὲ τὸ σημείωμα τοῦ κ. Κ. Ἔχει καὶ μερικὰ στοιχεῖα ὁμῶς, πού σ' αὐτὰ δὲ μπορῶ νὰ τὴν παρακολουθήσω. Ἐξαφνα, τὸ «ἂν συμφέρη, γιὰ νὰ προκόψῃ ἡ γνώση, νὰ ἐφαρμόσωμε τὴν κατηγορία τῆς αἰτιότητας στὰ κοινωνικὰ φαινόμενα, πού ἔτσι τὰ φτωχαίνουμε», εἶναι μιὰ βάση, πού τὴν ἀρνιέμαι ὁλοτέλεια, γιατί δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὴν ἐπιστήμη. Ἀφήνω τὸ ἄλλο ζήτημα: ὅτι, καθὼς φαίνεται, ἡ κ. Λ. τὴν κατηγορία τῆς αἰτιότητας τὴ δέχεται ὡς ἀριστοῦ, ὅπως ὁ Κάντ, ἐνῶ ἡ ἐξέλιξη τῆς θεωρίας τῶν «κατηγοριῶν» πέρασε ἀπὸ πολλὰ στάδια γιὰ νὰ καταλήξῃ σήμερον στὴ διατύπωση ὅτι οἱ «κατηγορίες» (μὰ κανένας δὲ συμφωνεῖ στὸν ἀριθμὸ τους) εἶναι ὄχι ἀριστορικῆς, μὰ οἱ τελευταῖες βαθμίδες τῆς λογικῆς ἐκείνης ἐπεξεργασίας τοῦ περιεχομένου τῶν αἰσθήσεων, πού ἄρχισε μὲ τὶς ἐμπειρικῆς ἐπὶ μέρους ἐννοιες.

Μὰ ἡ κ. Λ. μοῦ ὑποβάλλει καὶ ιδέες, πού δὲν τις ἔχω καθόλου. Δὲν ἦταν ποτέ δυνατό νὰ ὑποστηρίξω, πὼς «πρέπει νὰ κανονίζωμε τὴ στάση μας καὶ πράξεις μας ἀπὸ ἐπιστημονικὰ κριτήρια» ἐγὼ πού μαζί μὲ τὸ διαλεκτικὸ ὕλισμὸ δέχομαι, ὅτι «δὲν εἶναι ἡ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων πού καθορίζει τὴν ὕπαρξή τους, μὰ ἀντίστροφα ἡ κοινωνικὴ τους ὕπαρξή, πού καθορίζει τὴ συνείδηση τους». Γιὰ νὰ ξυπνήσῃ στὰ ἄτομα ἡ συνείδηση, χρειάζεται διαφωτισμός· μὰ κανένας διαφωτισμός δὲ θὰ μπορούσε νὰ τοὺς δημιουργήσῃ καμιά συνείδηση ἢ νὰ στρέψῃ τὴ βούλησή τους πρὸς ἕνα σκοπὸ, ἂν δὲν ὑπῆρχαν δοσμῆνο ἀντικειμενικὰ οἱ ὅροι τῆς δημιουργίας της ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ στάδιο τῆς κοινωνίας, δηλαδή ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς τεχνικῆς· οὔτε πού θὰ ἐρχότανε καν στὸ νοῦ κανενὸς νὰ κάμῃ τέτιο διαφωτισμό.

Μιὰν ἄλλη παρατήρησή τῆς κ. Λ. εἶναι, πὼς οἱ παραγωγικότεροι ἐπιστήμονες εἶναι ἐκεῖνοι, πού ἀναγνωρίζουν τὰ ὅρια τῆς ἐπιστήμης καὶ πὼς ἡ ἀπόλυτη πεποίθησή σ' αὐτὴ εἶναι ἀστήρικτη καὶ παλιωμένη πιά (καὶ ὁ κ. Καζαντζάκης μιλάει γιὰ «ἀρχαιολογικὲς πίστεις» μου). Καὶ ὁμῶς, εἶναι ἄλλο πρᾶμα ν' ἀναγνωρίξῃ κανένας, πὼς ὁρισμένα σύνορα δὲν ξεπεράστηκαν ἀκόμα (ἀφοῦ ὁμῶς γκρεμίστηκαν ὡς τώρα ἕνας σωρὸς τέτιοι, αἰώνιοι τάχα, φραγμοὶ) καὶ ἄλλο νὰ βεβαιώνη, πὼς δὲ θὰ ξεπεραστοῦν ποτέ. Βρέθηκε βέβαια κάποιος φυσιολόγος, πού κήρυξε τὸ «ignorabimus» (δὲ θὰ μάθωμε ποτέ), μὰ βρέθηκε καὶ κάποιος ἄλλος, πού τοῦ ἀντίταξε τὸ «impravidī progrediamur» (προχωροῦμε ἄτρομοι)· τί βγαίνετε ἀπ' αὐτό; Δυστυχῶς γιὰ τοὺς ἰδεαλιστῆς, πού δὲν καταδέχονται ποτέ νὰ ἐξετάσουν τὴ σχέση τῶν κτηρυγμάτων αὐτῶν μὲ τὴν ἱστορικὴ στιγμή τῆς κοινωνίας ἀπ' ὅπου βγήκαν, τὰ δυὸ αὐτὰ πράγματα εἶναι πολὺ σχετικὰ μεταξύ τους. Γιὰ τοῦτο πάντα ὑπῆρξαν ἀντιδραστικοὶ καὶ προοδευτικοὶ ἐπιστήμονες. Καὶ κανένας δὲ μπορεῖ ν' ἀρνηθῆ. πὼς περνοῦμε ἐποχὴ παγκόσμιας ἀντίδρασης. Παλιωμένες, ξεπερασμένες οἱ ἀντιλήψεις τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμου; Δὲν εἶναι ἀλήθεια.

Κάποιος εἶπε, πολὺ ἔξυπνα, πὼς κάθε καινούργια ιδέα, πού ἔχει ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα, περνάει, ὥσπου νὰ ἐπιβληθῆ, ἀπὸ τ'ἀκόλουθα στάδια, α) ἡ φάση τῆς νεοκρικῆς σιωπῆς:— δὲν τὴ λαβαίνουν ὑπόψει καθόλου. β) ἡ φάση τῆς γελοιοποίησης: δὲν τὴν παίρνουν στὰ σοβαρὰ. γ) ἡ φάση τοῦ φανεροῦ πολέμου: χρησιμοποιοῦν καὶ βία ἀκόμη ἐναντία της· καὶ δ) ἡ φάση τῶν διομολογήσεων, τοῦ συμβιβασμοῦ: ἀρχίζουν τότε νὰ λένε «μὰ αὐτὰ τὰ λέγαμε καὶ ἐμεῖς πάντοτε». Στὸ τελευταῖο τοῦτο στάδιο βρίσκεται ἡ ἐπίσημη ἐπιστήμη μὲ τὸ διαλεκτικὸ ὕλισμὸ. Κηρύχνουν οἱ ἐκπρόσωποι της τὴ χρεωκοπία του, ἀφοῦ δέχτηκαν ὁμῶς ὅλη του τὴν εὐεργετικὴ ἐπίδραση... μὲ τὴ διαφορὰ, ὅτι δὲν ἐννοοῦν «νὰ θυσιάσουν στὸ βωμὸ του τὴν πνευματικὴ τους ἀπροκαταληψία». Ἀναγκασμένος εἶμαι τώρα νὰ ἀναφέρω καὶ ὀνόματα: ἀπέναντι σ' ὅλους τοὺς ἐπίσημους ἐκπρόσωπους τῆς ἐπιστημονικῆς ἀντίδρασης ὑπάρχουν πολλοί, πού, χωρὶς νὰ εἶναι συνειδητοὶ ὀπαδοὶ τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμου (μερικοὶ μάλιστα εἶναι καὶ ἐχθροὶ του), ἡ σκέψη τους ὁμῶς ἐγονιμοποιήθηκε ἀπ' αὐτόν: π.χ. οἱ ἱστορικοὶ Beloch, Ed. Meyer, Pöhlmanu, W. Otto, Glotz κλπ. (ὁ Ἰταλὸς Cicotti εἶναι καὶ συνειδητὸς ὀπαδὸς του)· τὶς βιταλιστικὲς πλάνες τῆς σύγχρονης βιολογίας τὶς χτυπάει σφοδρὰ δ

ιστορικοῦλιστῆς βιολόγος τοῦ Πανεπιστήμιου τῆς Ἰένας Jul. Schaxel· ὁ ἴδιος ὁ περιβόητος Sprengler, πού ἐλεηλάτησε ἄγρια τὸν ἱστορικό ὕλισμό καὶ τὸν πολεμαίει τὸ ἴδιο ἄγρια, ἔφτασε κάπου νὰ πῆ, ὅτι «ἀνάμεσα στὸ διαφορικό λογισμό καὶ στὴ δυναστική κρατική ἀρχὴ τοῦ Λουδοβίκου 14ου, ἀνάμεσα στὴν Εὐκλείδεια γεωμετρία, ἀνάμεσα στὴν προοπτικὴ τοῦ χώρου τῆς δυτικῆς ἐλαιουργίας καὶ στὸ ξεπέφασμα τοῦ χώρου μὲ τὸ σιδηρόδρομο καὶ τὸ τηλέφωνο, ἀνάμεσα ἀκόμα στὰ κοντραποῦντα τῆς μουσικῆς καὶ στὸ οἰκονομικὸ πιστωτικὸ σύστημα ὑπάρχει βαθύτατη σχέση μορφῆς» κλπ. Ἐὰς ἀφήσωμε ἓνα πλῆθος ἄλλους διανοούμενους καὶ φιλόσοφους, πού τὸν δέχονται πάντα σὰν εὐρετικὴ ἀρχὴ καὶ ἐπιστημονικὴ μέθοδος ἢ τὸν συμπληρώνουν μὲ τὸ νεοκαντιανισμό κλπ. (Stammier, Simmel, Max Adler, Karl Vorländer κ. ἄ.). Κι ἀκόμα ἄς μὴ λάβωμε καθόλου ὑπόψει τὴν ἐπιστήμη ἑνὸς νέου κόσμου, τῆς Ρουσίας. Σταματῶ, γιατί δὲν ὑπάρχει ἀνιερῶτερο πρᾶμα ἀπὸ τὸ ἀράδιασμα ὀνομάτων· γιὰ τοῦτο πρέπει νὰ λείψῃ μιὰ καὶ καλὴ ἢ κατηγορία, πὼς ἢ τὰδε ἀντίληψη εἶναι παλιωμένη κλπ. καὶ ὅσοι τὴ λένε σωστότερο εἶναι νάποδειξουν ἐπιστημονικὰ τὸ γιατί δὲ στέκεται.

Στὸ βάθος ὅμως μένει πάντα γιὰ τὴν κ. Λ. ἡ πίστη τῆς στὸν μπερξονικό χωρισμό τοῦ χρόνου σὲ ποσοτικὸ καὶ ποιοτικὸ καὶ στηριζόμενη σ' αὐτὸν ἀρνιέται πάλι τὴν ἴδια βάση στὰ φαινόμενα τοῦ ἀνόργανου κόσμου (φυσικά) καὶ στὰ βιολογικά «πού μέρος τους εἶναι τὰ κοινωνικά». Καὶ ὅμως τὸ ξεχώρισμα τοῦτο κρέμεται στὸν ἀέρα· ὁ χαρακτηρισμός πού τοῦ ἔκαμα, πὼς εἶναι αὐθαίρετος, δὲ δείχνει καμμιά περιφρόνηση, ὅπως νομίζει ἡ κ. Λ., ἐκφράζει μονάχα τὸ γεγονός, πὼς εἶναι ἀναπόδειχτος. Ἡ ἐπιστημονικὰ ἀποδειγμένη ἀλήθεια εἶναι, ὅτι ποτὲ ἢ ποιότητα δὲν εἶναι κάτι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν ποσότητα καὶ φανερώνεται μονάχα κάτω ἀπὸ ὀρισμένους ὅρους σὰν συνέπεια τῆς τελευταίας, ἔχει δηλ. αἰτιώδικη σχέση μαζί της¹⁾.

***

Ὁ κ. Γεωργούλης λέει μερικὰ πράγματα περίεργα: «ἂν θέλετε νὰ κάμετε ἀληθινὴ κριτικὴ, πρέπει νὰ σταθῆτε στὴν ἄποψη τοῦ συγγραφέα καὶ ὄχι νὰ πάρετε μιὰν ἄλλη ἄποψη καὶ νὰ κρινέτε». Μὰ ἀφοῦ ἴσια-ἴσια τὴν ἄποψη ἐκείνη τὴν ἀρνιέται καὶ ὅλο τὸ ἄρθρο ἐκεῖνο γράφτηκε γιὰ νάποδειχτῆ, πὼς τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ κ. Κ. γιὰ τὴ «θέση» του δὲν στέκονται καὶ γιὰ νὰ ἐκτεθοῦν τὰ ἐπιχειρήματα τῆς ἀντίθετης; ἢ θὰ ἦταν ἀρκετὸ νὰ συμφωνήσῃ κανένας προκαταβολικά μὲ τὴν ἄποψη του καὶ νὰ κοιτάξῃ ἔπειτα μόνο ἂν τὴν ἔβγαλε πέρα καλά, χωρὶς ἀντιφάσεις; καὶ ὅμως καὶ αὐτὸ ἀκόμα ἔγινε (βλ. σελ. 139 σημ. 1 καὶ 140 σημ. 1).

Ἡ ἀντίληψη τοῦ κ. Γ. γιὰ τὸ ἔργο τῆς φιλοσοφίας, πὼς δηλ. δουλειὰ τῆς εἶναι νὰ ζητάει τὰ χαρτιά μιᾶς κάποιας γησιότητος ἀπὸ κάθε ἐπιστήμης, εἶναι καθαρὰ στατική καὶ ἀντιδιαλεκτική (=ἔξω ἀπὸ τὴ ζωὴ). Στὰ παλιὰ χρόνια ἡ φιλοσοφία ἀντικατάστανε ὅλες τὶς ἐπιστήμες· σιγά-σιγά τῆς ἔφευγαν μία-μία· καὶ εἶναι πολλοί, πού τῆς προλέγουν, ὅτι μιὰ μέρα μονάχα σὰν ἐπιστήμη τῶν νόμων τῆς νόησης θὰ μείνῃ. Κάθε ἀληθινὴ ἐπιστήμη αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη, πέρα ἀπὸ τὴ συλλογὴ καὶ τὴ συστηματοποίηση τοῦ ὕλικου, νὰ ἐξετάσῃ ἢ ἴδια βαθεῖα τὶς ἀρχές τῆς στηριγμένη στὴν πείρα, πού συγκομίζει, στὴν ἐμπειρία· ἀρνιέται κάθε ἀπριοριστικὴ κριτικὴ καὶ ὅταν ἀκόμα προέρχεται ἀπὸ τὴ φιλοσοφία (βλ. ὅσα λέγονται πρὸ πάνω γιὰ τὶς «κατηγορίες»).

Κατὰ τὰλλα ἢ κριτικὴ τοῦ κ. Γ. στὶς σκέψεις, πού ρητὰ διατύπωνε ἔφυγε ἔτσι μακριὰ σὲ συμπεράσματα ἀδιάφορα γιὰ τὸ ζήτημα μας καὶ ξένα μὲ μένα: τὴν πεποίθησή μου στὴ γνώση τῶν ἱστορικῶν νόμων δὲν τὴν ἐστήριξα στὶς σχετικὲς ἀπόπειρες γιὰ διατύπωση, πού ἔγιναν ὡς τώρα, πού ὁ ἴδιος τὶς χαρακτήρισε ἀποτυχημένες καὶ δοκίμασα νὰ ἐξηγήσω τὴν αἰτία (σελ. 138): δὲν ἔχει καμμιά σχέση μὲ τὸ διαλεκτικὸ ὕλισμό «ἢ μελλούμενη βασιλεία τῶν ἱστορικῶν νόμων [αὐτοὶ ὑπάρχουν καὶ δρῶν ἀπὸ ἀνέκαθεν. Χ. Κ.] ἢ τῆς κοινωνικῆς μηχανικῆς, πού οἱ ἐξισώσεις τῆς ὅ' ἀντικαταστήσουν τὴ κοινωνικὴ δράση». ὅλα αὐτὰ εἶναι μεταφυσικὰ παιγνιδίσματα.

Τελειώνοντας ὁ κ. Γ. βρίσκει, πὼς ἢ φράση μου «θὰ πιστέψῃ καὶ ὁ κ. Καζ.» εἶναι αὐτοα-

¹⁾ Ὅποιος θάθελε νὰ ἐμβαθύνῃ ἐπιστημονικὰ καὶ φιλοσοφικὰ στὸ ζήτημα αὐτό, μπορεῖ νὰ κοιτάξῃ τοῦ Engels τὸν «Anti-Dühring» μέρος I κεφ. XII: Quantität und Qualität (τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ὑπάρχει καὶ γαλλικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν E. Zaskine, 1911).

ναίρεση τοῦ ἄρθρου καὶ τραγικὴ πνευματικὴ αὐτοχτονία. Βιάστηκε πολὺ· ἀλλιῶς θὰ πρόσεχε, ὅτι τὴ λέξη «θὰ πιστέψῃ» τὴν εἶχα μέσα σὲ εἰσαγωγικά, πού θὰ πῆ, ὅτι τὴ δανειζόμουν ἀπὸ τὸν κ. Καζ. γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦμαι τὴ φρασεολογία, πού ἄρесе σ' ἐκεῖνον, χωρὶς νὰ τῆς δίνω καθόλου τὸ ἴδιο νόημα καὶ χωρὶς νὰ παραδέχομαι κἀν τὸν τρόπο τοῦ σχηματισμοῦ τῆς «πίστης», πού ὑποστήριξε ὁ κ. Κ. καὶ παραδέχεται, φαίνεται, καὶ ὁ κ. Γ. (τὸ δείχνουν καθαρῶτα τὰ λόγια μου στὶς σελ. 141-2). Βασικὴ ἀρχὴ κάθε συζήτησης εἶναι νὰ μὴν παίζουμε μὲ τὶς λέξεις.

Γιὰ νὰ τελειώσω: ἡ διατύπωση τῆς ἱστορικοῦλιστικῆς ἀντίληψης στὸ ἄρθρο ἐκεῖνο («Ἀναγέννηση» σελ. 137-142) πού ἀποτελέσει τὴν ἀφορμὴ τῶν ἐτικρίσεων, ἦταν πολὺ καθαρὴ· ἀκόμα ὅμως περιμένει νὰ τῆς ἀντιταχτοῦν ἐπιχειρήματα πραγματικά, γιατί κανένας ἀπὸ τοὺς συζητητῆς ὡς τώρα δὲν τὸ ἔκαμα.

N. KAZANTZAKH

Ἡ ΣΤΑΥΡΩΜΕΝΗ ΡΟΥΣΙΑ

Μιὰ μέρα ἔφευγα ἀπὸ μιὰν ἐργατικὴ συνεδρία. Ὡς βγήκα στὸν καθαρὸν ἀέρα, ἀνάσανα. Μέσα στοὺς καπνοὺς μιᾶς μεγάλης σάλας ὄρες φώναζαν οἱ ἐργάτες καὶ μαλόναν μεταξύ τους. Οἱ μορφές τους σκοτεινές, τὸ μυαλό τους στενὸ καὶ τυφλωμένο ἀπὸ δύο τρία σωστά, χοντροκομμένα δόγματα.

Ἄχ! τὸ πνεύμα, συλλογίζομαι, ἀνώτερο ἀπὸ τὶς ἄθλιες τοῦτες λεπτομέρειες, πού μὲ πειράζουν, μάχεται δίχως ἀηδία, μὲ βαθὺ σέβας νὰ ζυμώσῃ τὶς σάρκες καὶ τὰ μυαλά, νὰ ρίξῃ μέσα στὸ φοβερὸ στρόβιλο τῆς περιστροφῆς του ὅλη τούτη τὴ λάσπη καὶ νὰ τῆς δώσῃ σχῆμα! Μὲ ἀνασκουμπωμένα τὰ χέρια, μὲ πλατεῖες αἰσθησες, πού χωροῦν ἄνετα τὴν ὁμορφιὰ καὶ τὴν ἀσκήμια, ἐργάτης ζυμωτῆς τὸ Πνεύμα, σκύβει ἀπάνου στὸ ἀκατέργαστο ἀνθρωπολόι. Πόσοι θὰ φωτιστοῦν ἀπὸ αὐτούς, θὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ κόλαση, θὰ κατανοήσουν τὸ νόμο καὶ θὰ τὸν ἀκολουθήσουν ἐλεύτεροι; Ἐλάχιστοι. Κι ὅμως ὅλοι μαζί μάχονται — πεινῶντας, φοβερίζοντας, γεννῶντας — γιὰ τὸ φῶς, πού ἴσως ποτὲ δὲ θὰ τοὺς φωτίσῃ!

— Αἴ, Σύντροφε, εἶπα γελώντας στὸ φίλο μου, πού σκυφτὸς καὶ θλιμένος πήγαινε πλάι μου. Σὰ νὰ βγαίνῃς ἀπὸ τὸν Ἄδη καὶ δὲ μπορεῖς ἀκόμα νὰ συνηθίσῃς τὸ γλυκὸ φῶς τοῦ Πουργατορίου τῆς Γῆς. Καὶ σκουντουφλάς ἀπάνου στοὺς διαβάτες. Τὶ συλλογᾶσαι;

— Σιχαίνομαι τὸν ἄνθρωπο. Νὰ τί συλλογοῦμαι. Ἡ ἰδέα ἐξευτελιζέται, εὐτὺς ὡς τοὺς ἀγγίξῃ. Μέσα στὸ νοῦ μας ὑψώνεται ἀνέγγιχτη, ὅλο φῶς καὶ ἀγάπη. Μὰ εὐτὺς ὡς κατεβῆ στοὺς δρόμους, γίνεται γυναῖκα — βάρφεται, ἐρωτοτροπεῖ, κρυφαγκαλιάζεται καὶ εἶναι ὅλο κοιλιά καὶ ὅπως τὸ θεοῖο τῆς Κόλασης ἅμα φάη, πεινάει περισσότερο ἀπὸ πρῖν.

— Τὶ τὴν ἠθελες τὴν ἰδέα, Σύντροφε; Ἀνέγγιχτη γεροντοκόρη ἀπάνου στὸ ράφι τοῦ κεφαλιοῦ σου; Ἡ ἰδέα, καλὰ τὸ εἶπες, εἶναι γυναῖκα — ἢ κοιλιά τῆς ἔγινε γιὰ νὰ τρώῃ, τὸ σπλάγχο τῆς γιὰ νὰ γεννάῃ. Τὶ θάκανε ἢ ἰδέα μέσα στὸ σοφὸ σου κεφάλι; Ὅ' ἀνιοῦσε, θὰ μαραίνονταν καὶ θὰ πέθαινε ἀπὸ στεριότητα καὶ κακία.

— Καλύτερα νὰ πεθάνῃ ἀγνή, παρὰ νὰ γίνῃ δημόσια. Ἐγὼ ἔζησα μὲ τοὺς ἀνθρώπους, εἶχα μιὰν ἰδέα καὶ μπῆκα στὸ φοβερὸ μηχανισμό τοῦ κράτους. Τρία χρόνια πάλαιψα μὲ τὴ δυσκίνητη, ἠλίθια, ξεχαρβαλωμένη τούτη φάμπρικα. Πολέ-

μυσα να κάμω, όσο μπορούσα καλό· μα ξέπερτα καθεμέρα, ἔχανα τὴν πίστη μου στὸν ἀγῶνα καὶ τὴν ἀξία τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐνέργειες, ποὺ μπορούσαν νὰ σώσουν μιὰ σειρά ψυχές, γινόνταν τόσο ἀργά ἢ τόσο στανικά καὶ μίξερ, ποὺ ὄλες αὐτὲς οἱ ψυχές χανόνταν. Ἴσως ἂν δὲν πεθυμοῦσα τὴ σωτηρία τους, οἱ ψυχές αὐτὲς θὰ ζοῦσαν ἀκόμα. Ἡ δημιουργικὴ πνοὴ θεωρήθηκε ἀνταρσία στὴν ἀποτελεσματικὴ παράδοση, ἐρέθισε τὸ κακό καὶ τὸ ἀνασύνταξε γιὰ νὰ τὴν πολεμήσῃ. Παρακολουθοῦσα μιὰν ἰδέα, πῶς γεννιόταν μέσα μου, πῶς ἐρχόταν σ' ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἀνθρώπους, ποὺ ἔπρεπε νὰ τὴν ἐκτελέσουν, πῶς παραμορφωνόταν καὶ ἐξακολουθοῦσε ν' ἀτιμάζεται, ν' ἀλλάζῃ πρόσωπο καὶ σκοπὸ — καὶ ἔφρισσα ἀπὸ ἀγανάχτησιν καὶ ἀηδία.

Μὲ τὸν καιρὸ ἐνίωσα, πῶς δὲ φταίγουν οἱ ἀνθρώποι, μαὶ τὸ Κρατικὸ σύστημα. Πολλοὶ νέοι ριχτήκανε στὴν ἐνέργεια μὲ ὑψηλὲς φιλοδοξίες, μαὶ σιγὰ, σιγὰ ὁ τροχὸς τοὺς ἰσοπέδωσε, πέσαν σὲ συμβιβασμό, χαθήκαν.

Μὲ κίντυνο νὰ πεθάνω τῆς πείνας, ἔφυγα γιὰ νὰ μὴ ἀρχίσω καὶ ἐγὼ σιγὰ, σιγὰ, χωρὶς νὰ τὸ νιώθω, νὰ συμβιβαζώμαι. Εἶπα: τὸ σημερινὸ Κράτος, νὰ τὸ μεγαλύτερο αἴσχος! Πρέπει νὰ ἐξαφανιστῇ!

Καὶ πῆγα μὲ τοὺς ἐργάτες. Αὐτοὺς μονάχα εἶδα ἀνήσυχους, σὰν καὶ μένα. Διψοῦσαν καὶ αὐτοὶ φῶς, δικαιοσύνη, ἀγάπη, σὰν καὶ μένα. Ἔτσι ἔλεγα. Πολέμησα νὰ τοὺς ὀργανώσω, νὰ φωτίσω τὸ μυαλό τους, νὰ τοὺς σηκώσω ἀπάνου ἀπὸ τὰ μικρὰ πάθη, ἀπὸ τὶς σκοτεινὲς ἐπιθυμίες. Νὰ μετατοπίσω τὸ κέντρο τοῦ ἀγῶνα τους ἀπὸ τὴν κοιλιά στὸ νοῦ. Τοῦ κάκου! Κολάζονται καὶ τοῦτοι μέσα στὰ ταπεινά τους πάθη, ὀργανώθηκαν γιὰ νὰ χυμῆσουν νὰ στρωθοῦν στὸ τραπέζι, ὅπου οἱ ἄλλοι σήμερα γλεντοῦν, νὰ γλεντήσουν καὶ τοῦτοι. Τὶ ἀνώτερο κρατοῦν οἱ ἐργάτες νὰ προσφέρουν στὸν κόσμον; Ἡ ἴδια λατρεία τῆς κοιλιάς, τῆς ἀρπαγῆς, τῆς ἀδικίας. Ὁ ἀρχίσουν τὸ φαγοπότι, θὰ ποῦν καὶ αὐτοὶ τὰ ἴδια τραγούδια καὶ ἡ ἴδια μετὰ τὸ φαί θὰ τοὺς κυριέψῃ κλάπα.

— Κλάπα;

— Ναί, ἡ κάρωση, ποὺ ἔρχεται μετὰ τὸ φαί. Ἐνα βάρος στὸ μυαλό, μιὰ νύστα.

Αἱ Σύντροφε, πρέπει ὅλοι, πρὶν πάρουν τὴν ἐξουσία, νὰ φωτιστοῦν, νὰ καταλάβουν ὅλοι γιατί παλεύουν καὶ πῶς σκοπὸς τοῦ τραπεζιοῦ δὲν εἶναι νὰ φᾶν, μαὶ νὰ μετουσιώσουν τὴ θροφή καὶ νὰ τὴν κάμουν πνέμα. Μαὶ ὅλοι τοῦτοι βλέπουν διαρκῶς στὴν φαντασία τους ψητὰ ν' ἀχνίζονται καὶ γυναῖκες νὰ γδύνονται. Γι' αὐτὰ παλαίβουν. Πῶς λοιπὸν προσμένεις ἀπὸ μιὰ τέτλια μάζα ν' ἀναγεννήσῃ τὸν κόσμον;

Μαὶ πῶς φαντάζεσαι, Σύντροφε, πῶς ἀναγεννιέται ὁ κόσμος; Μὲ ποῖο δόλωμα θαρρεῖς, πῶς μποροῦν νὰ συνεπαρθοῦν τὰ πλήθη; Ἡ ἰδέα ἀκλουθαίει σκοτεινοὺς ὑπόγειους δρόμους καὶ εἶναι τὰ πόδια τῆς γιομάτα λάσπη. Ταράζεται ἡ εὐαισθησία σου θωρώντας, τὰ πλήθη, ποὺ μονάχα τὴν προσταγὴ τῆς πείνας καὶ τῆς σάρκας γρικοῦν;

Ὅμοια ταραζόμουν καὶ ἐγὼ. Μαὶ μιὰ μέρα σ' ἓνα ἑλληνικὸ νησί, στὴ Σίφνο, ἓνας ψαρᾶς μὲ θεϊκὴ σιγουράδα μοῦ ξεδιάλυσε τὴν ἀπορία. Εἶχα κατεβῆ ἀπὸ τὸ Μοναστήρι τῆς Παναγιάς τοῦ Βουνοῦ στὸ γιολὸ νὰ δῶ τοὺς τσουνκαλάδες, πῶς ζύμωναν τὴ λάσπη, πῶς τὴ ρίχναν στὸν τροχό, ζεστὴ σὰ σάρκα, πῶς ὁ τροχὸς τῆς δίνει ὅλα τὰ σχήματα τῆς περιστροφῆς. Ἐνας νέος ἐργάτης, ψημένος στὸν ἥλιο

σὰν τὸ σταμνί, ξεκρέμασε ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ ἐργαστηριοῦ τὸ καλάθι καὶ μὲ φίλεψε λίγα σῦκα χαμογελώντας. Μίλησα μαζί τους τὰ ἥσιχα, παμπάλαια λόγια τῶν ἀνθρώπων καὶ βράδι πιά πῆγα καὶ κάθισα σ' ἓνα βράχο, δίπλα ἀπὸ ἓνα γέρο ψαρᾶ, ποὺ κουβαριαστὸς κρατοῦσε τὴν πετονιά καὶ περιμένε τὸ ψάρι νὰ τοιμπήσῃ.

Μιλήσαμε. Εἶπαμε γιὰ τὴ θάλασσα, γιὰ τοὺς πολέμους καὶ ἕστερα γιὰ τὴ φτωχολογία καὶ ἕστερα γιὰ τὰ σῦκα, πῶς ἦταν ἡ χροινιά τους ἐφέτο.

Ξαφνικά γυρνάει καὶ μοῦ κάνει:

— Φαίνεσαι γραμματιζούμενος. Μπορεῖς νὰ μοῦ πῆς, πῶς ἔκαμε ὁ Χριστὸς τὸν πρῶτο μαθητῆ;

Τοῦ εἶπα ὅσα λέν τὰ χαρτιά καὶ αὐτὸς κούνησε τὸ κεφάλι του καὶ χαμογέλασε.

— Ἐγὼ μονάχα ξέρω, εἶπε σὲ λίγο. Ὁ Χριστὸς ἔκαμε πολλὰ θάματα, εἶπε λόγια μεγάλα, μαὶ κανένας δὲν τὰ ξέρει. Αὐτὰ, ποὺ λέν τὰ χαρτιά, εἶναι φαντασίες. Νὰ σοῦ πῶ ἐγὼ, πῶς ψάρεψε τὸν πρῶτο του μαθητῆ — πῶς τὸν λέγαν:

— Ἀντρέα.

— Τὸν Ἀντρέα. Ἦταν, νὰ φανταστῆς, μεγάλη τρικαιμία ἀέρας, ἀντάρτα. Τοῦ κάκου μάχονται οἱ ψαράδες ἀπελπισμένοι γύριζαν. Ὅπου ξαφνικά στὸν ὄχτο, τὶ θωροῦν: Φωτιά, ἓνας ἥσκιος σάλευε πλαί της, σηκώνουνταν, χαμῆλωνε καὶ ἕστερα χάθηκε. «Κάτι θὰ ψήνη αὐτὸς» συλλογίστηκε ἓνας ψαρᾶς πεινασμένος καὶ ἔτρεξε βιαστικά κατὰ τὸν ὄχτο τῆς θάλασσας, ὅπου ἦταν ἡ φωτιά.

— Δὲν ἦταν θάλασσα ἦταν λίμνη.

— Τὶ ἔχει νὰ κάμῃ; Αὐτὰ σὰς τρῶν ἐσᾶς, τοὺς γραμματισμένους. Ἐτρεξε λοιπὸν, ποὺ λές, βιαστικά καὶ βρῆκε ἀκόμα μισοσβυσμένη τὴ θοράκα καὶ ἀπομεινάρια ψαριοῦ. Μαὶ ὁ ἀνθρώπος εἶχε χαθῆ. Φώναξε, ψυχῆ!

Τὴν ἄλλη μέρα μεγαλύτερη φουρτούνα. Οἱ ψαράδες πάλι ἀπελπισμένοι γύριζαν μὲ ἀδειανὰ δίχτια. Ὅπου πάλι θωροῦν τὴ φωτιά καὶ τὸν ἥσκιο νὰ σκύβῃ ἀποπάνου, σὰν κάτι πάλι νᾶψηνε. Ὁ χτεσινοβράδυνος ψαρᾶς τρέχει καὶ νὰ σου καὶ προφταίνει τὸν ἀνθρώπο νὰ ψήνη, περασμένα ἀπὸ ἓνα καλάμι, μιὰν ἀρμάθα ψάρια. Ἦτανε νέος, ὡς τριάντα χρονῶν, ἡλιοκαμένος σὰν ψαρᾶς. Ευπόλυτος.

«— Τὶ κάνης αὐτοῦ; ρωτᾷ ὁ ψαρᾶς. — Νά, ψήνω ψάρια. — Καὶ ποῦ τὰ βρῆκες; — Τὰ ψάρεψα, τώρα τὸ δειλινό — Καὶ πῶς μπόρεσες μὲ τόση θαλασσοταραχῆ; Ἐμεῖς δυὸ μέρες τώρα ἔχομε νὰ φᾶμε. — Γιατὶ δὲν ξέρετε, πῶς νὰ ρίχνετε τὰ δίχτια. Ἐγὼ θὰ σὲ μάθω».

Ὁ ψαρᾶς — ἦταν ὁ Ἀντρέας, θὰ τὸ κατάλαβες — ἔπεσε στὰ πόδια τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἶπε:

— Δάσκαλε, ποτὲ πιά δὲ θὰ χωρίσω ἀπὸ σένα.

Τὸ βράδν ὁ Ἀντρέας εἶπε τοῦ ἀδερφοῦ του, πῶς βρῆκε ἓναν ἀνθρώπο, ποὺ μπορεῖ νὰ πιάνῃ καὶ μὲ τὴν πιὸ μεγάλη τρικαιμία ψάρια. Αὐτὸς πάλι τὸ εἶπε στοὺς φίλους του καὶ ἔτσι, σιγὰ, σιγὰ, βρῆκε ὁ Χριστὸς — γιατί αὐτὸς ἦταν — τοὺς μαθητὲς του.

Στὴν ἀρχὴ τοὺς δασκάλεψε μαθῆς, πῶς νὰ πιάνουν ψάρια νὰ μὴν πεινοῦν καὶ ἕστερα μὲ τὸν καιρὸ, δίχως νὰ τὸ καταλάβουν, ἀπὸ ψαρκὴ σὲ ψαρκὴ, τοὺς ἔκαμε Ἀποστόλους!

Αἱ Σύντροφε, πῶς σοῦ φαίνεται; Κοίταξε, ὁ Λόγος ὁ πιὸ χιμαιρικὸς, ποὺ ἀνθίσει στὴ γῆς, σὲ τὶ στέρεο κῶμα, στὴν κοιλιά, πρωτόπεσε γιὰ νὰ πιάσῃ. Πόσο σίγουρη ἡ πολιορκητικὴ τούτη τοῦ Θεοῦ γιὰ νὰ κυριέψῃ τὸν ἀνθρώπο.

Και θυμήθηκα την ώρα, πού μου μιλούσε ο ψαράς, μιάν επιφοίτηση του Ἁγίου Πνεύματος, πού ἔβγαλε νὰ δῶ μιὰ μέρα σὲ μιὰ παλιὰ περγαμινή: Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα κατεβαίνει κάθετο καὶ μοιάζει γλάρο πεινασμένο, πού ἀπὸ ψηλὰ σαίτεψε τοὺς ἀποστόλους καὶ τοὺς ἀδράναι ἀπὸ τὸ λαρυγγί με δώδεκα κόκκινες πετονιές. Κι αὐτοὶ τινάζονται σὰν τὰ ψάρια κρεμανταλιὰ καὶ μάχονται νὰ ξαγγιστρῶσουν· μὰ τὸ ἀγγίστρι ἔχει πιά κατεβῆ ἀπὸ τὸ λαμό τους, τοὺς ἔχει πιάσει ἀπὸ τὴν κοιλιά καὶ δὲν τοὺς ἀφήνει!

Τὶ ἀσφαλτα, συλλογίσου Σύντροφε, πρωτοπέφτει καὶ φυτεύεται ἔτσι ὁ Λόγος μέσα στὴν κοιλιά κι ἀγάλια ἀνεβαίνει καὶ πιάνει τὴν καρδιά καὶ τὸ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου!

Ὁ γέρο ψαράς με κοίταξε εὐχαριστημένος, γιατί μάντευε τὸ θαυμασμό μου.

— Ἔτσι δουλεύει ὁ Θεός, μου κάνει. Ἄμ' τι νομίζεις; Ἔσεῖς οἱ γραμματισμένοι λέτε, πὼς ὁ Θεός εἶναι μιὰ ἰδέα, μιὰ φαντασία, ἕνα σπάνιο πράμα, ξέρω κι ἐγώ; Ἄλλοι πάλι, πὼς εἶναι ἕνας γέρος ἀπάνου σὲ σύνεφα καὶ τὸν ζωγραφίζουν κιάλας. Τίποτα ἀπὸ αὐτά!

— Τὶ εἶναι λοιπόν;

— Νά, εἶναι ἕνας τροχὸς σὰν κείνους, πού εἶδες ἐκεῖ στὰ καμίνια. Κι ἐμεῖς εἴμαστε ἡ λάσπη. Γυρίζει αὐτὸς ἀκατάπαντα, γυρίζει καὶ περνᾷ ἀποάνου μας, φυσάει καὶ μᾶς κάνει ὅ,τι θέλει: λαγήνια, σταμνιά, γλάστρες, τσουκάλια, λύχνους. Ἄλλα βάζουν νερό, ἄλλα κρασί καὶ μέλι, ἄλλα κοπριά, ἄλλα φωτίζουν...

Ἔτσι βγαίνομε οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Θεοῦ. Κι ἂν σπάσωμε, τί τὸν νοιάζει; Αὐτὸς γυρίζει καὶ φτιάχνει καινούργια ἀγγεῖα καὶ μῆτε στρέφεται νὰ μᾶς δῆ. Τὶ νὰ μᾶς κἀν;

— Μὰ γιατί ὅλα αὐτά; εἶπα ἐγὼ γιὰ νὰ βάλω σὲ πειρασμό τὸ γέρο. Γιατί νὰ με κἀμη καθόλου; Κι ἀφοῦ μ' ἔκαμε, γιατί νὰ με σπάση; Δὲ θέλω!

— Αἶ, ἄς μὴ θές! ἀποκριθῆκε ὁ γέρος μ' ἕνα ξερὸ περιπαιχτικὸ γέλιο. Καὶ σὲ λίγο πρότεσε: Ποιὸς μᾶς ρωτάει!

Αὐτὰ μοῦ εἶπε ὁ γέρο Σιφνιός. Καὶ τώρα πού σὲ ἄκουγα, Σύντροφε, νὰ μιλάς με τόση εὐαισθησία, ξαναθυμήθηκα τὰ ἡρωϊκά, γιομάτα ἀρμύρα κι ἄνεμο λόγια τοῦ ψαρά καὶ σοῦ λέω: Πολὺ ντελικάτα εἶναι τὰ νεῦρα σου, πολὺ χριστιανικὴ δίνεις ἀξία στὴν παρθενιά τῆς ἰδέας — πήγαινε νὰ βάλῃς ράσα, ν' ἀσκητέψῃς, νὰ μὴ θωρᾷς ἄνθρώπους ἢ νὰ γραφτῆς στὸ «Στρατὸ τῆς σωτηρίας», νὰ κατεβαίνῃς στὶς ταβέρνες, ψέλνοντας θρησκευτικούς ὕμνους, γιὰ νὰ βάλῃς σὲ θεογνωσία τοὺς μπερηθῆδες! Ἡ, ἂν προτιμᾷς, κάθισε νὰ συγράψῃς μιὰν ιδεώδη πολιτεία με ἄνθρώπους χωρὶς κοιλιά κι οὐδέτερους, μῆτε ἀρσενικούς μῆτε θηλυκούς, σὰν πόνια καὶ δῶσε τους ὡς σκοπὸ τῆς ζωῆς τους ἕνα γεωμετρικὸ πρόβλημα νὰ τὸ λύσουν. Ἐδῶ, στὴ λασπερὴ τούτῃ γῆς με τὰ μιὰρὰ αὐτὰ ὄντα, πού ὅλα ἔχουν κοιλιά, φαλλὸ καὶ μήτρα, τί γυρεύεις;

Ἄνιστοροῦμαι τὰ λόγια σου. Τίποτα ἀπ' ὅ,τι μοῦ ἀράδιασες, δὲ δέχομαι. Θές νὰ φωτιστοῦν πρῶτας ὅλοι κι ὕστερα νὰ σηκωθοῦν νὰ ἐπαναστατήσουν. Μὰ πότε γίνηκε ἐπανάσταση ἀπὸ τὴν πλειοψηφία; Πάντα οἱ λίγοι, ὠργανωμένοι ἀπὸ μιὰν ἰδέα ἢ ἀπὸ τὸ πάθος, ὀργανώνουν πρόχειρα ὅσους μποροῦν με τὸ δόλωμα μιᾶς ἀμεσης ἐλπίδας, σηκώνονται ὅλοι μαζί, ἀρχίζουν οἱ πολέμοι, ἀνεβαίνουν στὴν ἐξουσία, καταπατοῦν τὴν λευτεριά, σκοτώνουν, ἀδικοῦν, τρομοκρατοῦν, ὥσπου νὰ στεριώσουν. Σὰ στεριώσουν, ἀρχίζουν τότε καὶ ξεφοβοῦνται, ἀναγνωρίζουν ἐπιπρε-

πόμενη, δηλ. ἀκίντυνη, τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀντίπαλου κι ἡ λευτεριά ξανάσχετα καὶ μαζί της, ἀκαθόριστες ἀκόμα μὰ σίγουρες, οἱ πιθανότητες τῆς μελλούμενης ἀνατροπῆς.

Τὸ αἷμα καὶ τὸ ἐγκλημα εἶναι ἡ ἀπαραίτητη μύηση. Ἄν ἦταν στὰ χέρια μου νὰ διαλέξω, πὼς θᾶθελα νὰ κυριαρχήσῃ ἡ νέα ἰδέα, με αἷμα ἢ με εἰρήνη, θᾶλεγα: με αἷμα. Ὅχι βέβαια, γιατί εἶμαι αἱμοβόρος, μὰ γιατί ξέρω, πὼς ὅσο βιαιότερη εἶναι ἡ ἀντίσταση τοῦ κακοῦ, ὅσο αἱματηρότερη ἡ νίκη, τόσο ἡ ὁρμὴ μας πρὸς τ' ἀπάνου εἶναι ἀνώτερη κι ἡ νίκη πιὸ σταθερή.

Βλέπεις, ὁ «Θεός» — ἄς λέμε ἔτσι τὴ σκοτεινὴ δύναμη — δὲν εἶναι ὁ ἀγαθὸς οἰκογενειάρχης, πού θαρρούσαμε. Εἶνε σκληρός, δὲ νοιάζεται γιὰ τὰ ἄτομα, σκοτώνει, γεννάει, ξανασκοτώνει, δὲ χωραεῖ στὶς ἀρετές μας. Δὲ σοῦ ἀρέσει; Τὸν ἤθελες με πρᾶο, ἀνθρώπινο πρόσωπο, με ἄσπρα φορέματα, με καθαρὰ χέρια, ἕνα εἶδος θεόσοφου, νὰ κρατᾷ ζυγαριὰ καὶ νὰ μοιράζῃ στοὺς ἄνθρώπους ἴσα, δίκαια, τὸ ψωμί καὶ τὸ μυαλό;

Καθὼς λέει ὁ γέρο Σιφνιός, δὲ μᾶς ρωτάει! Κατεβαίνει, ὅπως τοῦ ἀρέσει, πιάνεται ἀπ' ὅπου θέλει—ἀπὸ τὴν κοιλιά, ἀπὸ τὸ φαλλό, ἀπὸ τὸ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ πρώτη στιγμή τῆς ἐπιφοίτησης τοῦ ὀνομάζεται Χάος. Ἀγάλια ὁ πυρετὸς πέφτει, τὰ πάθη κατασταλάζουν, ἰσορροποῦν οἱ δυνάμεις. Μέσα στὸ αἷμα καὶ στὰ δάκρυα φυτεύεται καὶ πιάνει ὁ νέος σπόρος. Εὐτυχία αἰώνια, εἰρήνη, δικαιοσύνη; Δόξα σοι ὁ Θεός! μῆτε τώρα, μῆτε ποτέ! Ἄδικία πάλι, πείνα δυστυχία. Καινούργια βουή γρικιέται ἀποκάτου. Εἶναι ὁ νέος στρατὸς τοῦ Θεοῦ, οἱ νέοι ἀδικούμενοι.

Ἡ δικαιοσύνη κι ἡ εὐτυχία εἶναι νύστες ἐνάντιες στὴν ὑψηλὴ φύση τῆς ζωῆς. Εἶναι χίμαιρες μονάχα, πού σπρώχνουν τὰ πλήθη ν' ἀνεβαίνουν κι ἀνεβαίνοντας ν' ἀνηφορίζουν ὄλο καὶ πιὸ πάνου τῆ ζωῆ. Ἡ ἀδικία κι ἡ φτώχεια σπάζουν τὴν ἐκάστοτε κοινωνικὴ ἰσορροπία, γεννοῦν ἐπιθυμίες, μίση, ἐλπίδες, ξυπνοῦν τὰ αἵματα, δημιουργοῦν νέα ὀράματα. Ὁρμοῦν τότε οἱ ἀδικούμενοι, μάχονται νὰ ρίξουν τοὺς ἀδικητές, νὰ φέρουν αὐτοὶ—ἔτσι πιστεύουν—τὴν εὐτυχία καὶ τὴ δικαιοσύνη.

Νὰ οἱ ἀνώτερες στιγμὲς τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ στιγμὲς τῆς ἐφόδου. Δὲ λιμνάζει πιά μέσα στὸ φόβο τῆς σκλαβιάς, δὲ στερεώθηκε ἀκόμα μέσα στὴ νίκη καὶ στὴν καλοπέραση. Μάχεται, ἀγωνίζεται, ἀνεβαίνει!

— Κι ὅταν ἀνεβῆ καὶ φάη καὶ παραφάη, ἄλλες ἀνθρώπινες μάξες θὰ πεταχτοῦν πάλι ἀποκάτου... Κι ἔτσι αἰώνια; Ὁ νοῦς μου δὲν τὸ δέχεται. Θέλει νὰ βρῆ ἕνα τέρμα καὶ νὰ σταθῆ.

— Ὁ καημένος ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου κουράζεται, θέλει νὰ βρῆ ἕνα σκοπό, νὰ τὸν φτάσῃ καὶ νὰ ἀναπαυτῆ.

Μὰ ἡ ζωὴ ἀκούραστη, χωρὶς ἀρχὴ καὶ τέλος, γυρίζει αἰώνια στὸν τροχὸ τῆς τῆς σάρκας καὶ τὰ πνεύματα. Οἱ πιὸ ἐκλεκτοὶ ἀντικρίζουν με τρόπο τῆς μεθόδου τῆς—καὶ σωμαίνου φρίσσοντας. Ἄλλοι τὴ δέχονται ὅπως εἶναι, χωρὶς ἐλπίδες μάταιες, καὶ μάχονται με ὀδυνηρὸν ἀγῶνα ἢ με μέθη βακχικὴ νὰ τὴν ἀγαπήσουν. Ἄλλοι πάλι παλαίβουν μαζί της, ἀντιστέκονται, θέλουν νὰ τὴν στριμώξουν στὰ καλοῦπια τῆς καρδιάς ἢ τοῦ μυαλοῦ τους.

Ἔτσι ἀντικρίζω τὸν ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι ἀποκαλύπτεται μπροστά μου ὁ κυματισμὸς τῶν λαῶν. Ἔτσι πρέπει ν' ἀντικρίσωμε τὴ σύγχρονη κίνηση τοῦ προλεταριάτου καὶ νὰ σκύψωμε με δέος ἱερὸ ἀπάνου στὴ Ρουσία. Αὐτὴ εἶναι σήμερα ἡ πρωτοπορεία τοῦ κόσμου κι ἀνοίγει δρόμο ἀνάμεσα στὸ αἷμα καὶ στὴν πείνα.

Ένα απόκρυφο Εὐαγγέλιο ἀναφέρει, πὼς ὁ ἀγαπημένος μαθητὴς Ἰωάννης, τὴν ὥρα, ποὺ ὁρθὸς ἔκλαιε μπροστὰ στὸ Σταυρωμένο, εἶδε μιὰν καταπληκτικὴ ὄπτασι: Ὁ σταυρὸς δὲν ἦταν ἀπὸ ξύλο, μὰ ἀπὸ φῶς κι ἀπάνου στὸ σταυρὸ δὲν ἦταν σταυρωμένος ἕνας ἄνθρωπος, μὰ χιλιάδες γυναῖκες, ἄντρες καὶ παιδιὰ, ποὺ βογγοῦσαν καὶ πέθαιναν. Ἔτρεμεν ὁ Ἰωάννης καὶ δὲ μπορούσε νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ σταματήσῃ καμιά μορφὴ, ὅλες, ἀναρίθμητες, ἄλλαξαν κι ἔρρεαν. Κι ἀγάλια, ἀγάλια, ὅλες ἔσβυσαν κι ἀπόμεινε ἀπάνου στὸ Σταυρὸ μόνάχα μιὰ Κραυγὴ Σταυρωμένη.

Σήμερα τὸ ὄραμα τοῦτο ζῆ, σπαράζει μπροστὰ μας. Ἡ Ρουσία ἀλάκωρη, ἑκατομμύρια ἄντρες καὶ γυναικόπαιδα, σταυρώνονται καὶ πάσχουν. Χάνονται καθεμέρα πεθαίνουν ἀπὸ τὴν πείνα, ἀπὸ τὸ κρύο, ἀπὸ τὸ μῖσος, ἀπὸ τὸν ἔρωτα. Χάνονται, ρέουν, δὲν ξεχωρίζεις μιὰν ὀρισμένη μορφὴ. Μὰ μέσα ἀπὸ τοὺς ἀναρίθμητους θανάτους θ' ἀπομένῃ μόνάχα μιὰ Κραυγὴ.

Ἔτσι θὰ σωθῇ πάλι ὁ κόσμος. Τί θὰ πῆ νὰ σωθῇ; Νὰ βροῦμε μιὰ νέα δικαιολογία τῆς ζωῆς, γιατί ἡ παλιὰ ξεθύμανε καὶ δὲ μπορεῖ πιά νὰ βαστάξῃ τὸ ἀνθρώπινο οἰκοδόμημα. Ἔρχεται ἕνας Σωτήρας, δηλ. ἕνας ἄρσιος δέχτης συνάμα καὶ πομπὸς τῆς ἐποχῆς του καὶ δημιουργαί μιὰ νέα χίμαιρα. Δὲν τὴ δημιουργαί μοναχὸς του ἢ καρδιά του μαζεύει ὅλες τὶς σκόρπιες ἀνησιχίες κι ἐλπίδες καὶ διατυπώνει σὲ Λόγο ἀπλὸ τὴν ἀκατέργαστη, ἀναρθη βουὴ τῆς μάζας.

Μὰ σήμερα ὁ Λυτρωτὴς δὲν εἶναι ἕνας ἄνθρωπος, μὰ ἕνας λαὸς γι' αὐτὸ ὁ νέος Εὐαγγελισμὸς εἶναι ἀκατάστατος, ὁ νέος Μεσίας τρεκλίζει μεθυσμένος ἀπὸ ὀράματα, αἶμα καὶ βότκα. Κοιτάχτε. Κι οἱ πιδὸ μεγάλοι ροῦσοι πρόδρομοι, μὲ φόβο κι ὀργὴ ἀντικρίζουν τώρα τὴν κόκκινη ἀνοιξή, ποὺ αὐτοὶ ἔσπειραν. Καὶ φεύγουν, μὴ μπορώντας νὰ ξεχωρίσουν μέσα στὸ χάος, τὰ αἱματωμένα πόδια τῆς ἰδέας τους νὰ προχωροῦν φρίσσοντας, νὰ δρασκελοῦν τὸ μαρτυρικὸ σῶμα τῆς Ρουσίας.

Γιατὶ δὲ μποροῦν κι οἱ ἴδιοι νὰ νιώσουν, τὶ φοβερὲς ἐκρηκτικὲς οὐσίες ἦταν τὰ τραγούδια τους, οἱ σκέψεις τους κι ἡ μουσικὴ τους. Νόμιζαν, πὼς φέροναν τὴ δικαιοσύνη, τὴν εἰρήνην καὶ τὴν ἀγάπη. Καὶ δὲν ἤξεραν, πὼς κι οἱ τρεῖς τοῦτες θυγατέρες τοῦ ἀνθρώπου ἔχουν τὶς πατοῦσες τους αἱματωμένες — τὶς πατοῦσες, τὰ σφυρὰ καὶ τὰ γόνατα. Κι ὅπως γίνεται πάντα, οἱ πρόδρομοι ἀρνήθηκαν τὴ σπορά τους μὲ τρόμο. Ἦταν ἀνώτεροι τους. Ἔφυγε ἀπὸ τὰ στήθη τους εἰρηνικὴ — καὶ τώρα νά, οἱ ἀόρατες δυνάμεις, οἱ τυλιμένες στὰ τραγούδια τοῦτα, στοὺς ἤχους καὶ στὴ σκέψη, ἔσπασαν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν πατέρα, λεύτερες. Σκοτώνουν, μισοῦν, ἀγαποῦν, ἐπιστρατεύουν τὶς καρδιές μας. Ὁ πατέρας τὶς καταριέται φωνάζοντας:

«Ποτὲ δὲ θέλησα τὸ σκοτωμὸ, ποτὲ τὴν πείνα. Δικαιοσύνη ζητοῦσα κι ἀγάπη!» Μὰ ἕνα πνεῦμα ἀνώτερο τους φυσάει ποπάνου τους, τοὺς ἀφήνει πίσου κι ἐπιστρατεύει τὸν κόσμον.

Τὸ Πνεῦμα τοῦτο εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ τοὺς πρόδρομους, ἀνώτερο ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς, ἀνώτερο ἀπὸ τὴ Ρουσία.

Ὁ σύντροφος μου μὲ κοίταξε μὲ εἰρωνεία κι εἶπε.

— Ὅλη λοιπὸν τούτη ἡ ρούσικη ἀνατροπὴ κι ἡ ταραχὴ τοῦ κόσμου, θὰ πάρουν πάλι θαρρεῖς θρησκευτικὸ νόημα; Μὰ ὁ ἄνθρωπος δὲ μπορεῖ πιά νὰ πιστέψῃ σὲ μεταθανάτιες ἐλπίδες καὶ δὲ δέχεται πιά νὰ θυσιάσῃ, σὰν τὸ σκυλὶ τοῦ

μύθου, τὸ κρέας γιὰ τὸν ἥσκιο. Θέλει τὴ ζωὴ τούτη, ποὺ εἶναι σίγουρο ἀγαθὸ, νὰ τὴ χαρῆ, ὅσο μπορεῖ, περιχὺ νὰ πεθάνῃ.

— Γιὰ νὰ χαροῦμε ἔντονα, ἀπροσμέτρητα, τὴν ἐφήμερη στιγμὴ μας, ἕνας μόνάχα τρόπος ὑπάρχει, γιατί αὐτὸς ἀγκαλιάζει καὶ γονιμοποιεῖ τὶς βαθύτερες μας ἀνάγκες:

Νὰ ὑποταξόμαστε σ' ἕνα ρυθμὸ ἀνώτερο μας. Μόνάχα ἔτσι μπορεῖ νὰ πάρῃ ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἐνότητα καὶ νὰ ξεπεράσῃ ἢ ἐνέργεια τοῦ τὰ πνιχτικὰ σύνορα τοῦ ἀτόμου. Μόνάχα ἕνας, ποὺ πιστεύει σ' ἕνα τέτιο ρυθμὸ καὶ ρυθμίζεται μαζί του, μπορεῖ νὰ ζήσῃ ἄρτια τὴ μικρὴ του ἀτομικὴ ζωὴ. Τὴ στιγμὴ, ποὺ ἕνας πιστὸς ἀνεβαίνει στὴν πυρὰ ἢ κάθεται ἀκίνητος στὸ κατῶφλι του, ἢ ζωὴ μέσα του ξεσπάει τεράστια καὶ σ' ἕνα ἀνοιγοσφάλισμα βλεφάρου χαίρεται, ὅτι οἱ ἄπιστοι δὲ μποροῦν νὰ χαροῦν σ' ἕνα αἰῶνα.

Ἡ πίστη κι ἡ πιδὸ ἀσκητικὴ, στάθηκε πάντα ἡ φλογερότερη μέθοδος νὰ ζήσῃ ὁ ἄνθρωπος ἔντονα ὄχι τὴν ἄλλη, τὴ μέλλουσα, μὰ τὴν ἐπίγεια τούτη ζωὴ. Μόνάχα μὲ τὴν πίστη μποροῦν νὰ ὑψωθοῦν οἱ μάζες τῶν ἀνθρώπων. Καὶ τί θὰ πῆ νὰ ὑψωθοῦν; Νὰ ὑποτάξουν τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς πεθυμίες τους σ' ἕνα ὑπερατομικὸ, δηλ. βαθύτατο ἀνθρώπινο ρυθμὸ.

— Μὰ ἂν δὲν ἀναπηδήσῃ τὸ Σύνθημα τοῦτο ἀπὸ τὴ ρούσικη ἀγωνία; Ὅχι ἀπὸ τὴ ρούσικη, ἀπὸ τὴν παγκόσμια ἀγωνία; Γιατὶ δὲν ἀγωνιοῦν μόνάχα οἱ ροῦσοι, μῆτε μόνάχα οἱ ἐργάτες ὅλου τοῦ κόσμου ὅλη τὴ Γῆς τὴν ἔχουν πιάσει οἱ πόνοι, σὰν τὴ γυναῖκα, ποὺ κοιλοποπονάει. Κι οἱ πιδὸ δειλοὶ κι ἀποτραβηγμένοι κι οἱ πιδὸ ἀρπαχτικοὶ ἀφέντες κι οἱ πιδὸ ἄμυαλοι χαροκόποι, ἀναπνέουν σήμερα μὲ βαρεῖα δυσφορία.

Αὐτὸ δὲ μπορεῖ νὰ βαστάξῃ πολὺ. Ἄν λοιπὸν δὲ βρεθῇ τὸ ἀνώτατο, ποὺ ζητᾶς, ὅλος τοῦτος ὁ πόνος θὰ πῆ χαμένος.

— Καὶ στὴν κορφὴ ἐνοῦς ἔρημου βουνοῦ ὁ ἄνθρωπος νὰ πεθυμήσῃ, ἢ πεθυμῖα του θὰ πάρῃ κατήφορο μυστικὸ καὶ θὰ κυριέψῃ τὶς πολιτεῖες.

Σήμερα οἱ πραχτικοὶ, οἱ λογικοὶ, οἱ γραμματεῖς κι οἱ Φαρισσαῖοι, κοιτάζουν περιπαυχτικὰ τὸ σταυρωμένο Ἔθνος καὶ φωνάζουν: «Πάει, χάθηκε ἡ Ρουσία!»

Γιατὶ τὸ λογικὸ πιστεύει μόνάχα σὲ ὅ,τι θωροῦν τὰ μάτια καὶ δὲ νογᾶει τὶς ἀόρατες μυστικὲς δυνάμεις τοῦ θανάτου. Μὰ καθὼς εἶπε ὁ Χριστὸς, τὸ σῆμα, γιὰ νὰ γίνῃ σῆμα, πρέπει νὰ κατεβῇ στὴ γῆς καὶ νὰ πεθάνῃ. Ὅμοια πάσχει κι ἡ Ρουσία. Σὰν ἕνας σπόρος σῆμα, σὰ μιὰ μεγάλη ἰδέα.

Κι ἂν δὲν ἔρθῃ ὁ Λόγος νὰ σώσῃ τὴν ἀναρθη Κραυγὴ τῆς Ρουσίας, ἢ Κραυγὴ ὅμως ἀκατάλυτα θὰ δουλεύῃ τὶς γενεὲς τῶν ἀνθρώπων. Ὡστόσο γίνῃ Λόγος. Ἔτσι, Σύντροφε, ἀντικρίζω τὴ Ρουσία — μὲ ὑπομονή, μ' ἐμπιστοσύνη καὶ μὲ δέος.

Ὁ σύντροφος μου μὲ κοίταξε μὲ ὀργή:

— Πὼς θὰ ὀνομάσωμε τὸν αἰρετικὸ τοῦτο τρόπο, ποὺ ἀντικρίζεις τὸν Κομμουνισμό; Μὲ μέσα τόσο θετικὰ μάχεται νὰ φτάσῃ ἕνα σκοπὸ τόσο μυστικὸ. Περιστρέφει ὁ νοῦς σου τοὺς ἀνθρώπους, ὅπως ὁ τροχὸς τὴ λάσπη.

Αὐτὰ ποὺ λὲς δὲν εἶναι Κομμουνισμός!

— Τὶ ἀξία ἔχουν οἱ ὀνομασίες; Αὐτὰ λείει ἢ καρδιά μου μὲ πάθος, αὐτὰ ταχτοποιεῖ ὁ νοῦς μου μὲ σαφήνεια, αὐτὰ βούλεται ἢ πράξῃ μου.

Ὅμως, γιὰ νὰ καθησυχᾶσῃ τὸ μυαλό σου, δώσε ἕνα ὄνομα, ὀνόμασε τὴν αἰρετικὴ τούτη γνώμη μου ὄχι Κομμουνισμό.

Μὰ Μετακομμουνισμό.

ΕΛΛΗΣ ΛΑΜΠΡΙΔΗ

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΣΥΧΡΟΝΟ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟ

Τὸ 10^ο Συνέδριο τῆς Διεθνικῆς Ἐνώσεως γιὰ τὴ γυναικεία ψῆφο, ποὺ ἔγινε τὸν περασμένο Ἰούνιο στὸ Παρίσι, ἦταν μιὰ χτυπητὴ, ὀλοφάνερη, πλέρια ἐπιτυχία. Κανείς δὲ θέλει — δὲ λογαριάζω βέβαια ὅσους τὸ παίρνουν γιὰ θέμα πρόχειρης εὐφυλολογίας — καὶ δὲ μπορεῖ νὰ τὸ ἀρνηθῆ. Ὁ σκοπός μου δὲν εἶναι οὔτε νὰ τὸ περιγράψω, οὔτε νὰ τὸ ὑπερασπιστῶ ἰδεολογικά, ἀν καὶ μιὰ τέτια συζήτηση, ποὺ δὲν ἔγινε ποτὲ ἴσα μὲ τὴν ἄρα στὸν τόπο μας, θὰ χρειάζοταν ἴσως, γιὰ προετοιμασία τῆς μελέτης μου αὐτῆς. Ἐτσι μπορῶ νὰ πῶ, πὼς προλαβαίνω τὴ σειρά τῶν προαιμάτων, ἀφοῦ προϋπόθεση σὸσα λέω, πρέπει νὰ εἶναι ἡ παραδοχὴ ὀλόκληρης τῆς σειράς τῶν αἰτημάτων τῆς γυναικείας κίνησης.

Λέγοντας πλέρια ἐπιτυχία, ἐννοῶ τὴν ἐπίσημη ἐμφάνιση τῆς καὶ τὸ βαρὺ κῦρος, ποὺ ἔδωσαν στὸ συνέδριο τόσο πλῆθος, τόσες ἐμφαντικὲς ἐκδηλώσεις, τόσες λαμπρὲς ὑποσχέσεις, τόση ὁμοφωνία καὶ ἐνθουσιασμός. Γιὰ τὸ ἔμπειρο μάτι, ὅσων ἔχουν ζήσει τὴ χρονικὴ καὶ βιολογικὴ νὰ ποῦμε ἐξέλιξη καὶ ἄλλων ἰδεῶν, ἄλλων κινήσεων, οἱ μικρὲς, μαῦρες βοῦλες τῆς ἀποσύνθεσης, ἀδιόρατες σὰ μύτες βελόνας, τρυποῦν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ τὸ πολυανθισμένο, ὀλόχαρο σύμπλεγμα. Τρίβουν μὲ δυσπιστία τὰ μάτια τους καὶ συλλογιόονται, πὼς ἴσως αὐτὴ ἡ παραίσθηση εἶναι ἀποτελεσματικὴ μονάχα τῆς θλίψης, ποὺ τοὺς ἔσφιξε τὴν καρδιά ἀπὸ τὴν εἴσοδο καὶ ὄλας. Οἱ κακόμοιροι! Πήγαιναν σὲνα προσκύνημα καὶ βρέθηκαν σὲ πανηγύρι. Τὸ ἴδιο ἴσως λυπηθῆκαν μερικοὶ χριστιανοὶ βλέποντας τοὺς 325 χρυσοπυμένους ἱεράρχες στὴ σύνοδο τῆς Νίκαιας.

Γιὰ νὰ φέρωμε τίς παραβολὲς στὸ πλάι, τὸ ὅτι ἔλειπε ἡ πίστη τῶν γυναικῶν στὸ φεμινισμό σὰ σὲ ζωτικὸν ὄρο, σὰν κάτι ἀπαραίτητο στὴν ὑπαρξὴ τους τὴν ἴδια, γινόταν αἰσθητὸ ὄχι μονάχα στὴ γενικὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ συνέδριου, μὰ καὶ στὴ σύσταση τῶν ἀντιπροσωπειῶν καὶ τὴ διεκπεραίωση τῶν ζητημάτων. Οἱ γυναῖκες, ποὺ ἀποτελοῦν τὴ μεγάλη μάζα μὲ τὰ βαθιά, σκοτεινά, ὑποσυνειδήσια ρεύματα καὶ τὰ ἄμεσα προβλήματα καὶ καρδιοχτύπια, οἱ γυναῖκες τῆς ἐργατικῆς καὶ οἱ χωριάτισσες, ποὺ σπέρνουν καὶ θερίζουν τὸ ψωμὶ ὀλωνῶν μας, δὲν ἀντιπροσωπεύονται καθόλου καὶ οἱ τεχνίτριες καὶ ἐπιστημότισσες, ἡ ἀνθηστὴ τοῦ νοῦ καὶ τῆς ψυχῆς, τὸ ἀφταστο ψηλότερο γλυκόμηλο τῆς γυναικείας προσπάθειας, εἶναι λίγες καὶ σὰν ἀπροσανατόλιστες ἐκεῖ μέσα ὅπως καὶ νάναι, δὲν κυριαρχεῖ ἡ δικὴ τους φωνή. Εἶναι ἴσως φυσικὸ, τὴν ἄρα ποὺ μποροῦμε κάπως νὰ δουλέψωμε στοὺς κλάδους, ποὺ ἐνδιαφέρουν τὴν καθημιὰ μας, νὰ παραμελήσωμε λιγάκι τὸ κενὸ σῆμα τῶν «ἴσων δικαιωμάτων» γιὰ νὰ ποῦμε μὲ δισταγμένο ἀκόμα θανμασμοὺ νὰ ἐξερευνήσωμε τὰ βασίλεια, ποὺ μᾶς ἀνοίχτηκαν. Πὼς χρωστάμε ἕνα μεγάλο μέρος τους στὸ φεμινισμό, δὲ μποροῦμε νὰ τὸ ἀμφισβητήσωμε, τοῦλάχιστο ἐπιφανειακά, ὅσο δὲν τὸν πάρωμε καὶ αὐτὸν καὶ τὰποτελέσματα του γιὰ ἐνέργειες τῆς ἴδιας αἰτίας στὸ κάτω—κάτω. Μὰ θέλω νὰ πῶ, πὼς εἶναι φυσικὸ νὰ ἐνδιαφερωθῶ ἐγὼ π. χ. περισσότερο σὲ μιὰ φιλοσοφικὴ συζήτηση ἢ ἔρευνα γιὰ τὴν ἠθική, μιὰ ἄλλη σὲ μιὰν ἐργασία στὴ χημεία, μιὰ τρίτη στὴν παραγωγὴ καὶ

στατιστικὴ τῶν ἐργοστασίων κτλ. παρὰ στὴν προσπάθεια νὰ πείσωμε ὄλο τὸν κόσμον, πὼς πρέπει τὰ διπλώματα μας νὰ εἶναι ἴσα κ. ἄ. τ. Τὴ λεπτομερειακὴ τεχνικὴ ἐργασία, ὅπου διαιρέθηκε τὴν ἄρα ὁ φεμινισμός, ἀντὶ νὰ τὴν ἀποκροῦ ἠθηνητικὰ τὴν παραδέχομαι καὶ τὴν τιμῶ. Ἴσως πάψη πιά νὰ λέγεται φεμινισμός, ἀφοῦ χρειάζονται νομικοὶ, στατιστικολόγοι ἢ πολιτικοὶ ὀργανωτὲς νὰ τὴν κάνουν εἶναι ὄμως τὸ ζωντανότερο στοιχεῖο, ποὺ ἀπόμεινε ἀπ' αὐτόν.

Κυρίες τοῦ κόσμου καὶ γυναῖκες τῶν γραφείων καὶ τῶν ὑποθέσεων διευθύνουν μὲ ἀκατανόητη, νόθη καὶ ἀξιοπεριεργὴ ὁμοφωνία τὸ συνέδριο. Οἱ πρῶτες, χαριτωμένα παρασίτα μιᾶς κοινωνικῆς κατάστασης, ποὺ οὔτε ζητοῦν νὰ καταλάβουν, μὰ ποὺ ὑπερασπίζονται μὲ ὄλη τὴν προεπούμενη δύναμη τῆς καλογυμνασμένης φωνούλας τους, γιὰτὶ δὲ βλέπουν τὰ προβλήματα τῆς οἱ δευτέρες, ρόδες ἀσύνειδες μιᾶς μηχανῆς μὲ δυνατὴ πίεση, κουραμένες ἀπὸ τὸ ἀκατανόητο βογγητὸ τῆς ἀδιάφορης ἀν τὸ προῖόν τῆς θάνατι πορσελάνη ἢ πρόστυχο γιαιλί, μεταξωτὴ κλωστή ἢ σκοινὶ γιὰ κρεμάλα. Γιὰτὶ ἀν, ὅπως εἶπα παραπάνω, λείπει ἡ ὀρητικὴ πνοὴ τῆς πίστεως, ποὺ ἀγκαλιάζει μὲ τὴν ἴδια θέρη τὰ ὄμορφα καὶ τὰ σκληρὰ παιδιὰ τῆς, τὸ ἴδιο λείπει καὶ ἡ ἐνιαία γραμμὴ τῆς λογικῆς συνάφειας, ἡ ἀυστηρὴ συνέπεια καὶ ἡ ἀναγκαστικὴ παραδοχὴ τῶν ἀποτελεσμάτων ἀπὸ τίς αἰτίες καὶ ἰδέες, ποὺ παίρνομε γι' ἀρχές. Πόσες φορὲς χρειάστηκε στίς συζητήσεις νὰ φωνάξῃ ἡ Mrs Abbot, ἀναπληρωματικὴ ἀντιπρόσωπος αὐτῆς τῆς Μ. Βρετανίας, ἀλλὰ μωαλό γερὸ καὶ ρητορικὴ σπάνια, πὼς δὲ βρισκόμαστε μαζεμένες γιὰ νὰ αποφασίσωμε τί εἶναι πιὸ πολιτικὸ, πιὸ φιλόανθρωπο, πιὸ σύμφωνο μὲ τὴν Κ. Τ. Ε. ἢ μὲ τὸ Διεθνικὸ Γραφεῖο Ἐργασίας κτλ., μὰ γιὰ νὰ στηρίξωμε τίς φεμινιστικὲς ἀρχές καὶ ἀπορρίξωμε κάθε τί, ποὺ δὲ συμφωνεῖ μαζί τους. Πρὶν ἐξετάσω, ἀν ὁ φεμινισμός μπορεῖ νὰ ποδώσῃ στὴ σημερινὴ μας ζωὴ τέτιες ἀρχές, τέτιες κατευθυντικὲς γραμμές, τέτια ἠθικὰ καὶ φιλοσοφικὰ κέντρα, ποὺ μὲ τὴν ἀχτινοβολία τους νὰ ἐπιρεάζουν σημαντικὰ κάθε δράση καὶ κάθε πρόβλημα, θέλω νὰναφέρω μερικὲς συμπτωματικὲς ἀντιφάσεις καὶ ἀδυναμίες, ποὺ μοιάζουν στὴν πρῶτη ματιὰ ἀνεξήγητες, μὰ ποὺ θὰ ταιριάζουν αὐτονόητα στὴ συνολικὴ εἰκόνα καὶ ἐρμηνεία τοῦ φεμινισμοῦ, ποὺ θὰ προσπαθίσω κατοπινὰ νὰ χαράξω.

Καὶ πρῶτα ἀπ' ὄλα καὶ ἐξωτερικὰ μεγάλος συντηρητισμὸς ἔχει πλακώσει καὶ ἔχει χωρίσει τὸν ἐπίσημο φεμινισμό ἀπὸ τὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ ἐκεῖνα ρεύματα, ποὺ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, πὼς θὰ τοῦ δῖναν ἀπλόχερα τὰ δικαιώματα του, ἐννοῶ τὰ σοσιαλδημοκρατικὰ ἢ καὶ ἀριστερώτερα κόμματα καὶ τίς ἐργατικὲς ὀργανώσεις. Ἄλλοτε οἱ φεμινίστριες πηγαῖναν μετὰχαρίστηση στὴ φυλακὴ, σήμερα φοβοῦνται νὰ γράψουν μιὰ διαμαρτυρία, μήπως δυσαρροστηθῇ κανένας ὑπουργὸς ἢ γεροῦσιαστής. Σὲ πολλὲς χώρες πέφτει φανερὰ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἀγῶνα του, ἐνῶ σάλλες, ὅπως στὴν Ἑλλάδα καὶ σὲ πολλὲς φανταζομαι μικρὲς χώρες σὰν τίς Βαλκανικὲς, τὴν Πολωνία κτλ. δὲν πρόφτασε νὰ ξυπνήσῃ καὶ ἄλλα μεγαλύτερα, ζωτικώτερα γιὰ τὴν ὀλόγητα προβλήματα, πᾶνε νὰ τὸν πνίξουν μὲ τὴ δύναμη, ποὺ ἀπασχολοῦν τὴν κοινὴ συνείδηση. Τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ Διεθνικὴ Ἐνωσὴ χρειάστηκε νὰ κάμῃ αὐστηρὲς οικονομίες γιὰ νὰ τὰ βγάλῃ πέρα καὶ ἡ ἀπόδοσις τοῦ Jus suffragii, τοῦ διεθνικοῦ ὀργάνου τῆς, πέφτει ὀρητικὰ. Μὰ στὴν ἐκλογή τῶν νέων συνδέσμων γιὰ μέλη τῆς φανερώνεται καθαρώτερα πόσο ἔπαψε ὁ φεμινισμὸς νὰναγωνορῖξῃ καὶ νὰ τιμᾷ τίς ἀρετὲς ἐκεῖνες, ποὺ τὸν ἐθέριεσαν, τὴν ἀπόλυτη πίστη, τὴ δυνατὴ, ἔστω καὶ κάπως φωναχτὴ καὶ ἀπρεπὴ προπαγάντα, τὴν ἀποκλειστικότητα, τὴν

ἀκαμψία στις ἀρχές του, τὴ φανατικὴ ἀρνηση κάθε ὑποχρέωσης. Κι ἐνῶ ἔχει μέλος τὴν ἔνωση τῶν καθολικῶν Ἀγγλίδων (!), σὰ νὰ εἶχε σημασία τὸ θρησκευτικὸ χρωμάτισμα τῶν γυναικῶν, ποὺ θέλουν τὴν ψήφο, σὰ νὰ μὴν ἐτόνιζαν χίλιες φορές, ὅτι ἐννοοῦν τὸ γυναικεῖο ἀγῶνα «ἀδιακρίτως φυλῆς, γλώσσας, ἔθνους ἢ θρησκευματος», ἀποκλείουν τὰ ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα ὅλα, θεωροῦν ὑπερβολή, πὼς ζητοῦν μερικὲς γυναῖκες νὰ μποῦν στὴν ἀστυνομία ἢ στὸν κλῆρο καὶ ρίχνουν μὲ μεγάλη πλειοψηφία τὴν αἴτηση ἐγγραφῆς ἐνὸς ἀμερικάνικου σωματείου, τοῦ «ἐθνικοῦ γυναικείου κόμματος». Γιατί; Ἀπολύτως χωρὶς κανένα λόγο, ἀπὸ βλάκικες προφάσεις, ποὺ δύσκολα σκεπάζουν τὸ φόβο τοῦ νέου, τῆς ἀτρόμαχτης δράσης ἀπάνω στις συνέπειες τῶν ἀρχῶν τους. Εἶναι ἴσως χαρακτηριστικὸ, πὼς ἡ Ἀμερικὴ ὅπου οἱ γυναῖκες ἔχουν τὰ περισσότερα δικαιώματα, γιατί ἐνῶ ἀπόχτησαν ὅλα τὰ νομικὰ καὶ πολιτικὰ τῆς νέας ἐποχῆς, κρατᾶν καὶ τὰ κοινωνικὰ τῆς παλιότερης, ἔστειλε τὴν πῶ ἀχρωμη καὶ συντηρητικὴ ἀντιπροσωπεῖα μπόρεσε ὅμως αὐτὴ νὰ ἐπιβληθῆ σὺν τις ἄλλες καὶ νὰ ρίξῃ τὸ «ἐθνικὸ γυναικεῖο κόμμα», ποὺ ἀντιπροσώπευε 50.000 γυναῖκες, γιατί τῆς φέρθηκε τάχα «μὲ ἀυθάδεια». Ἐνα ἄλλο ὅμως ἀγγλικὸ σωματεῖο, ποὺ ὁμολογῶ πὼς δὲν ξέρω γι' αὐτὸ πολλὰ καὶ ποὺ εἶχε τὸ ἴδιο ζήτησι νὰ γραφῆ μέλος, τὸ μετάνιωσε μόνον του κι ἔστειλε ἕνα γράμμα ὑβριστικώτατο ἐκεῖ-μέσα μᾶς ἔλεγε, πὼς δὲν καταδέχεται νὰ εἶναι μέλος στὴ Διεθνικὴ Ἐνωση, πρῶτο γιατί βρῖσκει, πὼς δὲν πετυχαίνει τοὺς καθαρὸς σκοποὺς τοῦ φεμινισμοῦ καὶ δεύτερο, γιατί τὰ μέσα, ποὺ μεταχειρίζεται, δὲν τοῦ ἀρέσαν καὶ δὲν εἶναι πρεπούμενα. Ὅλο αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο εἶναι μικρὴ λεπτομέρεια τοῦ συνέδριου καὶ δὲν ξέρω καθόλου, ἂν ἔχουν δίκιο καὶ στὸ παραμικρότερο. Ἀλλὰ τεράστια ἐντύπωση μοῦ ἔκαμε ἡ ἔλλειψη κάθε ἐνδιαφέροντος, ἡ ἀπόλυτη παθητικότητα ὄλων τῶν γυναικῶν, ποὺ ἀκουσαν τὸ διάβασμα τοῦ γράμματος ἀπὸ τις 200-250 μαζεμένες τὴν ὥρα ἐκείνη, οὔτε μιὰ δὲ σηκώθηκε νὰ ρωτήσῃ ποῖα ἦταν ἡ αἰτία καὶ ἡ πραγματικὴ βάση μιᾶς κατηγορίας τόσο βαρεῖας, καμιά δὲν ἔκαμε τὴν τιμὴ τῆς ἔνωσης ὑπόθεση ἀτομικὴ δική της. Ἡ ψυχολογικὴ τους δύναμη, γι' ἀντίδραση ἀπέναντι στὸν ἐρεθισμὸν αὐτὸ ἦταν μηδέν, ἴσως ἐπειδὴ δὲν τις εἶχαν προετοιμάσει μὲ κατάλληλο τρόπο οἱ προεδρῖνες τους.

Ἄν ἀράωμε τώρα τὰ ἐσωτερικώτερα σημάδια, ποὺ πρέπει νὰ μᾶς ἀνησυχίσουν, θὰ ἴδοῦμε, πὼς προέρχονται ἀπὸ μιὰ βασικὴ ἀντίφαση. Πὼς ἡ μεγάλη ἀρχή, ποὺ στηριζόταν πάντα ὁ φεμινισμὸς, ἦταν ἡ ἰσότητα μὲ τὸν ἄντρα, στηριγμένη κι αὐτὴ στὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης, δὲν τὸ ἀμφισβητεῖ κανένας. Ἰσως εἶναι ὑπερβολικὴ, λογικὴ, ἐνδοιαστικότητα, ἂν πῶ, πὼς τὸ ἕνα δὲ σημαίνει καὶ δὲ φέρνει ἀναγκαστικὰ μαζί του τὸ ἄλλο, πὼς στὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης δὲν περιλαμβάνεται ἡ ἔξιωση καὶ πὼς μπορεῖ νὰ ὑπάρχῃ ἰσότητα ἀδικη. Ἡ παγκαλικὴ «κατάσταση» μᾶς εἶχε ἐξισώσει, πολιτικὰ τοῦλάχιστο, μὲ τοὺς ἄνδρες, ἀφοῦ τοὺς πῆρε κι αὐτῶν τὴν ψήφο. Τὸ ἴδιο λευτέρωσε κι ὁ Κωσταντῖνος ὄλους τοὺς Ἕλληνες, ἀφοῦ τοὺς ἀνάγκασε νὰρθοῦν νὰ κατοικήσουν στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα. Ἄν αὐτὰ φαίνονται σοφιστεῖες, εἶναι, γιατί στις ἐννοιες ἰσότητα κι ἐλευθερία βάζομε χωρὶς νὰ συλλογίζομαστε συνήθως κι ἄλλα γνωρίσματα ἔξω ἀπὸ τὴν κυριολεχτικὴ τους σημασίε; τις κάνομε πλουσιώτερες καὶ στενωτέρες ἄλλὰ σὲ μιὰ κίνηση σὰν τὴ δική μας πρέπει οἱ ἐννοιες νὰναί τέλεια καθορισμένες καὶ νὰ μὴν ἀφήνουν τὸ ὑποσυνείδητο ἐκείνο φωτιστέφανο, ὅπου ὁ καθένας μπάζει ὅ,τι τοῦ βολεῖ καλύτερα. Καὶ ἦταν ἀλήθεια καθορισμένες οἱ λέξεις αὐτὲς τὸν καιρὸ, ποὺ πρωτοβγήκε ὁ φεμινισμὸς ἦταν

ὁ καιρὸς τῶν φιλελεύθερων ἰδανικῶν, τῆς πίστες στὴν ψήφο, στὸν ἀτομισμό, στὸ δικαίωμα τῆς ἐκλογῆς, τῆς ἐργασίας, στὴν ἰδιοκτησία καὶ ἄλλα τέτια. Σήμερα λίγοι τὰ κρατοῦν ἀκόμα ψηλὰ σὰν παλιὰ τιμημένη, μὰ σμισμένη σημαία ἄλλοι τὴν πατοῦν μὲ λύσσα τὴν ἰδέα τοῦ δικαίου κι ἄλλοι τέλος τῆς δίνουν τέτιο περιεχόμενο, ποὺ θὰ δυσκολευόμαστε νὰ τὴ γνωρίσωμε. Ὁ φεμινισμὸς ὅμως ἐξακολουθεῖ νὰ τις φωνάζῃ σὰν ἀπόλυτες ἀξίες, χωρὶς νὰ συλλογιστῆ, πὼς ἂν κάθε τέτια γενικὴ ἐννοια δὲν κατεβαίνει νὰ βουτηχτῆ κάθε τόσο στὴν κυματιστὴ πραγματικὴτητα γύρω της, κιντυνεύει νὰ μείνῃ σῆμα κενό.

Δίπλα σαῦτο παρουσιάζεται καὶ μιὰν ἄλλη αἰτία, ποὺ φέρνει καὶ διατηρεῖ τὸ μπερδεμα καὶ τις ἀξεκαθάριστες ἐννοιες. Φοβούμαστε, μὴ διασπαστοῦμε, ἂν τις ὀρίσωμε πῶ χεροπιαστά: ὅλες μας θέλομε ἴσα πολιτικὰ δικαιώματα, ἀλλὰ ὅλες δὲ θέλομε τὴ δημοκρατία μὲ καθολικὴ καὶ ἀναλογικὴ ψηφοφορία. Σαῦτο δὲν ἔχω τίποτα νὰ πῶ ἀφοῦ εἶναι ζήτημα σκοπιμότητας, παρὰ μόνον, πὼς οἱ δυνατώτερες προπαγάντες δὲ γίνονται ἀπὸ κείνους, ποὺ κάνουν ὑποχωρήσεις, ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς πῶ ἀδιάλλαχτους, ποὺ ξέρουν τί πιστεύουν καὶ δὲ φοβοῦνται νὰ τὸ φωνάξουν, ὅποια ὥρα καὶ ὅποια στιγμὴ.

Ἄν ὅμως στὸ ζήτημα τῶν πολιτικῶν δικαιῶν μπορῶ ἐπὶ τέλους νὰ συνεχαστῶ μὲ μιὰ συντηρητικὴ βασιλική, ποὺ θὰ ἤθελε νὰ δίνεται ψήφος μόνον στοὺς τελειόφοιτους τοῦ γυμνασίου καὶ τῶν δυὸ φύλων, ἐνῶ ἐγὼ π.χ. πιστεύω στὴν καθολικὴ καὶ ἄμεση ψηφοφορία, ὄχι γιὰ νὰ ἐκλέγονται ἀντιπρόσωποι, μὰ γιὰ νὰποφασίζονται τὰ ἴδια τὰ ζητήματα, πὼς θὰ κάμωμε, ὅταν ἔβγῃ στὴ μέση τὸ ζήτημα τῆς ἴσης ἠθικῆς; Ἡ φίλη μου εὐαγγελικὴ ἠθικολογία π.χ. θεωρεῖ ἀνήθικη καὶ γιὰ τὸν ἄντρα καὶ γιὰ τὴ γυναῖκα κάθε γενετησιακὴ σχέση ἔξω ἀπὸ τὸ γάμο ἢ πρὶν, ἢ καθολικὴ κ. Ὑ. νομίζει τὸ διαζύγιο τρομερὸ, ἢ μαχαραγίνα Δ. θέλει νὰ πέσῃ στὴ φωτιά μαζί μὲ τὸ πτώμα τοῦ ἄνδρός της (καὶ ὁ ἄντρας της ὅμως πρέπει νὰ τὸ κάμῃ, ἂν πεθάνῃ αὐτὴ πρῶτη) καὶ τέλος μιὰ ἄλλη κ. Ψ. εἶναι γιὰ τὸν ἐλεύθερο γάμο ἢ καλύτερα, ὅπως πολλοὶ μορφωμένοι καὶ πολιτισμένοι ἄνθρωποι σήμερα ἀιστάνονται, νομίζει ἄσεμνο καὶ ἄπρεπο νὰνακατεῦτῃ στις ἐρωτικὲς σχέσεις τοῦ ἄλλου καὶ νὰ ἐπιρεαστῆ στὴν κρίση της γι' αὐτὸν ἢ γι' αὐτὴν ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι ζῆ μαζί ἢ χωριστά, μὲ στεφάνι ἢ ὄχι, κτλ. μὲ τὸν ἄνθρωπο, ποὺ ἀγαπάει. Μποροῦν οἱ τύποι αὐτοὶ νὰ πολεμήσουν πλάι-πλάι γιὰ τὴν «ἴση ἠθικὴ» καὶ δὲ θὰ εἶναι κοροϊδία, ὅταν ἡ λέξη ἔχῃ γιὰ τὸν καθένα τόσο ἀλλιώτικο περιεχόμενο;

Ἐνας καθηγητῆς, ἀπαντώντας κάποτε σὲνα φοιτητῆ τῆς φιλοσοφίας, ποὺ εἶχε διαφορετικὲς θεωρίες ἀπ' αὐτόν, φώναξε θυμωμένα: «Ἄν αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια, δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ψυχολογία.» Καὶ ὁ φοιτητῆς ἀπάντησε: «Ἡ ὑπάρξη τῆς ψυχολογίας δὲν εἶναι προϋπόθεση τοῦ κόσμου ὅλου ἄς βροῦμε τὴν ἀλήθεια καὶ ἄς μὴν ὑπάρξῃ ψυχολογία.»—«Ἄν προσπαθήσωμε νὰ ξεκαθαρίσωμε, τί ἐννοοῦμε μὲ τὴ λέξη ἠθικὴ, μοῦ εἶπε μιὰ ἔξυπνη Ἀγγλίδα ἀντιπρόσωπος, ποὺ ἐργάζεται σὲνα σύλλογο σωτηρίας τῶν παραστρατισμένων γυναικῶν, θὰ γίνομε μαλιὰ—κουβάρια». Δὲ θέλω νὰπαντήσω, ὅπως ἀπάντησε ὁ φοιτητῆς ἐκεῖνος, ἀλλὰ δὲ θὰ ἦταν ἀσκημο νὰ συνειδητοποιήσουν ἀρκετὲς γυναῖκες ἢ ὄμιλοι γυναικῶν, τί θεωροῦν αὐτὲς ἠθικὸ, γιὰ νὰ ξέρωμε, ποῦ βρισκόμαστε. Τὸ ζήτημα τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς οἰκογένειας φανερώνει καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο, πόσο διαφορετικὲς γραμμὲς ἀκολουθοῦν στὴν ἐξέλιξη τους τὸ μυαλὸ καὶ τὸ αἶσθημα. Ἀρχές, ποὺ ἐφαρμόζομε χωρὶς ἐνδοιασμοὺς

σε κάθε τι άλλο και πού αξιώνουμε για καθολικές, φοβούμεστε να αιστανθοῦμε τὸ βάρος τους ἐκεῖ, πού ἀπὸ μικροὶ τοποθετήσαμε τόσο σεβασμὸ και δέος. Εἶναι τοῦτο παράγοντας ἀξιολογίας ὄχι γιὰ νὰ τὸν ἐλεήσωμε, ἀλλὰ γιὰ νὰ ξέρωμε νὰ τὸν πολεμήσωμε.

Ἄς πάρωμε τώρα προβλήματα, πού ἔχουν σημασία γιὰ ὁλόκληρη τὴν κοινωνική σύσταση, σὰν τὸ ζήτημα τῆς οἰκογένειας. Εἶναι φανερό, πὼς δίνοντας στὴ γυναῖκα τὸ δικαίωμα και τὴν πιθανότητα νὰ βγάλῃ παραγωγικὴ δουλειὰ σὺν τὰ ἐπαγγέλματα, δὲν ἐννοοῦμε και νὰ ἐξακολουθῇ σύγχρονα νὰ κἀνῃ τὴ δουλειὰ τῆς ὑπηρετίας ἢ ἂν θέλετε τῆς οἰκονόμου, πού κἀνει τώρα μιὰ γυναῖκα τοῦλάχιστο ἢ μητέρα, σύζυγος, ἀδερφή κτλ. σὲ κάθε ξεχωριστὸ σπιτικό· γιὰ τὸτε θὰ ἦταν σὰ νὰ λέγαμε, πὼς κάθε γυναῖκα ἔχει, ξεχωρὰ ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμα, ὅπου τὴν προορίζει ἢ κλίση τῆς, ἢ ἱκανότητα τῆς, ἢ μόρφωση τῆς και ἴσως κάποτε ἢ τύχη, τὶς περισσότερες φορὲς οἱ ἀνάγκες τοῦ περιγυροῦ τῆς, ἀκριβῶς σὰν και κάθε ἄντρα, πὼς ξεχωρὰ ἀπὸ αὐτὸ λοιπὸν ἔχει και ἓνα ἄλλο φυσικό τῆς ἐπάγγελμα νὰ μαγειρεύῃ, νὰ πλένῃ πιάτα και ρούχα, νὰ μπαλώνῃ, μὲνα λόγο νὰ νοικοκυρεύῃ. Αὐτὸ θὰ ἦταν καθαρὸς παραλογισμὸς. Μὰ οἱ δουλειὲς αὐτὲς ἔχουνε δεθῆ στὸ διάστημα τῶν αἰώνων, πού τὶς ἔχτελεῖ ἢ γυναῖκα και ἀπὸ γνωστοὺς κοινωνικοὺς λόγους, πού σήμερὰ ἔχουν λείπει, μὲ ἀναμφισβήτητες ἠθικὲς ἀξίες και ὄντας οἱ μόνες, ὅπου μποροῦσε ἢ γυναῖκα νὰναλάβῃ κάποιαν εὐθύνη και νὰ δείξῃ κάποιαν πρωτοβουλία, περιτριγυριστῆκαν ἀπὸ σεβασμὸ και ἀξιοπρέπεια. Βάλτε και τὸ αἶσθημα τῆς ἰδιοχτησίας, πού ἐκφράζεται ἀκόμα μὲ τὶς φράσεις: «δὲ θέλω καμιὰν ἄλλη στὸ σπίτι μου, καμιὰ νὰ περιποιέται τὸν ἄντρα μου και τὰ παιδιὰ μου», (φράσεις πού καμιὰ γυναῖκα σήμερὰ ἀκόμα δὲ μπορεῖ νὰκούσῃ δίχως κάποιαν ἀνταπόκριση) και ἀκόμα, πὼς αὐτὸ εἶναι τὸ φανερὸ σημάδι τῆς νόμιμης και δικαιωματικῆς θέσης τῆς στὴν κοινωνία και θὰ καταλάβετε εὐκολα, πὼς ὅλες οἱ φεμινίστριες περηφανεύονται γιὰ τὴν καλὴ τάξη τοῦ σπιτιοῦ τους και πὼς ἐλάχιστες εἶναι, ὅσες τολμοῦν νὰ ποῦν, σὰν τὴν Καναδὴ ἀντιπρόσωπο, πού ἄκουσα νὰ μιλῇ μέσα σὲ παγερὴ σιωπῇ, ὅτι δὲν πρέπει μιὰ γυναῖκα, πού ἀξίζει γιὰ κάτι καλύτερο, νὰ χάνῃ τὸν καιρὸ τῆς ἐπάνω ἀπὸ τὴν κατασρόλα ἢ σκύθοντας στὴν τρύπια κάλτσα. «Ἐγὼ, εἶπε, πληρώνω σχεδὸν 100 λίρες Ἰγγλ. τὸ χρόνο γιὰ ὑπηρεσία· ἀλλὰ ἂν ἢ δουλειὰ μου δὲν ἀξίζει περισσότερο ἀπὸ 100 λίρες, ἂς πᾶῃ στὸ καλὸ και ἐγὼ μαζί τῆς».

Αὐτὸ εἶναι βέβαια συνοριακὴ περίπτωσις και οἱ 100 λίρες τῆς κυρίας αὐτῆς δὲ λύνουν τὸ ζήτημα. Οὔτε και ὑπάρχει μιὰ μονάχα κοφτὴ και ἀπόλυτη λύσις· ἀλλὰ αὐτὸ πού θέλω νὰ πῶ, εἶναι, ὅτι πρέπει ἐμεῖς οἱ φεμινίστριες νὰ πάρωμε θέσι ἀπέναντι σαὐτὸ τὸ ζήτημα, νὰ τὸ δοῦμε, πὼς εἶναι κοινωνικὸ πρόβλημα και νὰ μὴ δειλιάσωμε νὰ ποῦμε, σὲ ὅσες πέφτουν σὲ ἔκστασις μπροστὰ στὸ ρουχαλάκι, πού ἔρραψαν οἱ ἴδιες τοῦ παιδιοῦ τους, στὴν κονσέρβα, πού ἐμποτιλιάρισαν ἢ στὴ φίλη τους, πού ξενύχτισε βράζοντας τίλιο γιὰ τὸν ἄρρωστο ἄντρα τῆς, πὼς ὅλα αὐτὰ εἶνε πολὺ ὠραῖα, ἀλλὰ θὰ τὰ ἔκανε καλύτερα μιὰ ράφτρα, μιὰ μαγειρίσσις ἢ μιὰ νοσοκόμα, εἰδικεμένες.

Οἰκογένεια ὅμως δὲ σημαίνει μονάχα νοικοκυριό, μὰ περισσότερο ἀκόμα παιδιά. Δὲ συλλογιέμαι ἐδῶ πέρα τὶς ρητορείες τῶν ἄτεκνων συνήθως λυρικῶν περὶ «φυσικοῦ προορισμοῦ τῆς γυναικὸς» ἢ και περὶ «ἀνωτάτου προορισμοῦ» (σὰ νὰ ἦταν τὸ ἴδιο) κτλ. Ἄλλὰ τὸ γεγονὸς μᾶς ἀντικρίζει κατάματα, ὅτι γιὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν γυναικῶν θὰ φτάσῃ κάποια ἐποχῇ, πού ἢ σωματικὴ και ἢ ψυχικὴ τους

κατάστασις θὰ ἀλλάξῃ σημαντικὰ ἀπὸ τὸν καρπό, πού ὠριμάζουν μέσα τους και πὼς γιὰ χρόνια πολλά, γιὰ νὰ μὴν πῶ γιὰ ὅλη τους τὴ ζωὴ, ὅλοι γύρω τους θὰ προϋποθέτουν και αὐτὴ ἴσως θὰ τὸ αισθάνεται, πὼς ἢ ἀνώτατη δουλειὰ τῆς εἶναι νὰ περιποιηθῇ και νὰ προφυλάξῃ ἀπὸ κάθε τι αὐτὸ τὸ παιδί και νὰ σκλαβωθῇ και στὶς κατώτατες ἀκόμη ἀνάγκες του, ὕπνο, φαῖ, καθαριότητα κτλ. Θὰ προστέσω μονάχα, πὼς οἱ 9 ἀπὸ τὶς 10 μητέρες ἀναγκάζονται κατὰ τὴ γνώμη μου νὰ αιστανθοῦν ἔτσι, γιὰ τὸ δὲ βλέπουν, τί θὰ τὶς ὠφελήσῃ νὰ αιστανθοῦν και ἄλλιως, ἀφοῦ κανένας δὲ θὰ φροντίσῃ γιὰ τὰδύνατο πλάσμα, ἂν τὰπορρίζουν αὐτὲς.

Οἱ δυὸ ἐποχές, πρὶν και μετὰ τὴ γέννησις, ξέρω καλά, πὼς παρουσιάζουν χωριστὰ ζητήματα και πὼς γιὰ τὴ δευτέρη δὲν εἶναι λίγες οἱ δυνατὲς λύσεις. Ἡ πρώτη παίρνει χωριστὴ θέσι ἀνάλογα μὲ τὴν ἀντίληψιν τῆς κοινωνίας ἢ τῶν θεωρητικῶν τῆς ὁδηγῶν γιὰ τὴ θέσι τοῦ παιδιοῦ ἀπέναντι στὴν ὁλότητα. Τὸ ζήτημα μας ἐδῶ δὲν εἶναι αὐτὸ θέλω μονάχα νὰ πῶ, ὅτι καμιὰ φεμινίστρια δὲ σηκώθηκε νὰ πῇ: «μάλιστα, αὐτὸ εἶναι ἀπέναντι στὴ δουλειὰ μειονέκτημα, προερχόμενο ἀπὸ τὴ φυσιολογικὴ μας σύσταση και τὸ ρόλο μας στὴν ἀναπαραγωγὴ ζητᾶμε νὰ μὴ μπαίνωμε σὴν μας τὴ ζωὴ σὲ κατώτερη θέσι ἐξ αἰτίας του και νὰ μὴν παραγνωρίζονται οἱ ἄλλες ιδιότητες, πού ἔχομε σὰν ὄντα φυσιολογικά, ψυχικά, πολιτικά, ἠθικά ἢ σὰν παραγωγοὶ στὴν κοινωνία, ἐπειδὴ γεννᾶμε παιδιά. Ἰσα—ἴσα ἢ κοινωνία βλέποντας τὴ μεγάλη ὠφέλεια, πού ἔχει ἀπὸ τὰ νέα μέλη, πού τῆς παρέχομε, νὰ μᾶς δίνῃ τὶς εὐκολίες, πού μπορεῖ, γιὰ νὰ τὸ κἀνωμε, ὅσο γίνεται καλύτερα και νὰ μᾶς λογαριάζῃ πάλι κατόπι πλέρια και ἰσότημα μέλη τῆς.» Ἄντις γι' αὐτὸ εἶχαμε τὴν παράδοξιν ἀντίφραση νὰ μὴ λογαριάζεται καθόλου ἢ μητρότητα στὴ συζήτησι τῶν ἴσων ὄρων ἐργασίας» (σὰν μέσα στοὺς ὅρους νὰ μὴν περιλαμβάνεται και ἢ φυσιολογικὴ κατάστασις τοῦ ἐργαζόμενου) και νὰκούγονται σαχλαναλιὰς γιὰ τὸ ρόλο τῆς μητέρας στὴν ἀνατροφῇ, πού θὰ ἐμπνεύσῃ κτλ.

Ἄπὸ ἀντιφράσεις, ἄλλο τίποτα. Δὲν μπορέσαμε καλά — καλά νὰ ξεκαθαρίσωμε ἂν παραδεχόμεστε, πὼς ὑπάρχουν ἢ πὼς δὲν ὑπάρχουν εἰδικὰ γυναικεῖα ζητήματα. Βέβαια κάθε ζήτημα ἐνδιαφέρει ἔμμεσα και τοὺς ἄνδρες και ὁλόκληρη τὴν κοινωνία, γιὰ τὸ κάθε τι στὸν κόσμον μας ἔχει ἀπήχησι στὸ κάθε τί. Ἄλλὰ ἢ δειλιά μας πάλι, ὁ φόβος μας μὴ χωριστοῦμε σὲ κόμματα, μᾶς ἔκανε νὰ μὴν πάρωμε θέσι ἀπέναντι σὲ ζητήματα σὰν τὸν περιορισμὸ τῶν γεννήσεων ἢ τὴν ἠθικὴ κτλ.

Ἄλλως τε τὰ ζητήματα τοῦτα εἶναι ὅλα κοινωνικά και δὲ μπορεῖ πολὺ καλά νὰ λυθῇ τὸ ἓνα χωρὶς νὰ προκαλέσῃ χτυπητὴ δυσαρμονία στὸ κοινωνικὸ σύνολο, πού νὰ ζητῇ μιὰν ἀντίστοιχὴ λύσις γιὰ τὸ κάθε ἄλλο. Ἄκόμα περισσότερο, δὲν ὑπάρχει, μπορῶ νὰ πῶ, καθαυτὸ λύσις μονόπλευρη τοῦ ἐνός, ἂν δὲν κυβερνιέται ἂν ὄχι ἀπὸ τὴν ἐμπραχτη, τοῦλάχιστο ἀπὸ τὴν ἰδανικὴ εἰκόνα μιᾶς μελλούμενης κοινωνικῆς κατάστασις. Κι ἐδῶ βρίσκονται οἱ γυναῖκες, τοῦλάχιστο οἱ φεμινίστριες πίσω ἀπὸ τοὺς ἄνδρες, γιὰ τὸς λείπει ἢ γενικὴ θεωρία, ὁ δραματισμὸς, μὲ ἄλλους λόγους ἢ φιλοσοφία τῆς κοινωνίας και ἢ φιλοσοφικὴ ἀντίληψιν τῆς θέσης τῆς ἐποχῆς μας μέσα στὴν ἱστορία.

Ὅσο γιὰ τοὺς ἐπίσημους, πού μίλησαν γιὰ τὶς γυναικεῖες ιδιότητες τῆς ἀγάπης, τῆς καλωσύνης, τῆς συνδιαλλαχτικότητος κτλ. τονίζοντας τὰ εἰδικὰ νέα στοιχεῖα, πού θὰ φέρῃ στὴν πολιτικὴ και τὸ δημόσιον βίον, δὲ μπορῶ παρὰ νὰ πῶ, πὼς εἶναι τόσο, ἂν ὄχι περισσότερο, ἀμελέτητοι ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς φεμινίστριες, πού ἀρνοῦνται, οἱ φανατικώτερες τοῦλάχιστο, πὼς ὑπάρχουν εἰδικὲς γυναικεῖες ιδιότητες.

Ἡ ξερὴ ἀλήθεια εἶναι, πὼς ἡ γυναῖκα δὲν ἔχει μελετηθῆ οὔτε ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ οὔτε ἀπὸ τὴν ὁμαδικὴ ψυχολογία, οὔτε ὡς κοινωνικὴ ὑπαρξία. Ἄφοῦ ἡ τεράστια ὁμῶς διαφοροποίηση τῶν ἀντρῶν δὲν προβάλλεται ἀπὸ κανένα γιὰ νὰ στερηθοῦν ὠρισμένες ὁμάδες τοὺς τὰ πολιτικὰ τοὺς δικαιώματα, ἡ μελέτη αὐτὴ δὲν πρόκειται νὰ βλάψῃ τὴν γυναῖκα στὶς ἀξιώσεις της γιὰ πλείρια ἰσότητα. Θὰ ἤθελα ὁμῶς νὰ δείξουν καὶ οἱ φεμινίστριες τὸ θάρρος νὰ παραδεχτοῦν, πὼς ἂν γιὰ μερικὰ ἐπαγγέλματα καὶ ὠρισμένο τρόπο ζωῆς εἶναι οἱ γυναῖκες ἀκατάλληλες, αὐτὸ θὰ φανερωθῆ ὄχι μὲ προκαταβολικὰς ἀπαγόρευσεις, ἀλλὰ μὲ τὴ φυσικὴ ἐπιλογὴ, πὸν γίνεται ἀνάμεσα σὲ ἄτομα μὲ διαφορετικὰς ἰδιότητες.

Οἱ γενικὲς βαθύτερες αἰτίες τῶν συμπτωμάτων, πὸν μᾶς παρουσιάζει ὁ φεμινισμὸς, μποροῦν νὰ σχεδιαστοῦν μὲ λίγα λόγια: Ἡ πίστη στὰ γενικὰ ἀνθρωπιστικὰ ἰδανικὰ, πὸν τὸν ἐστήριξε, ἔχει ξεπέσει καθὼς καὶ οἱ μεγάλες ἐλπίδες, πὸν εἶχαν ἀπὸ τὸν κοινοβουλευτισμὸ καὶ τὰ πολιτικὰ δικαιώματα: δυνατώτερες ἀντιθέσεις παρὰ τῶν δυὸ φύλων βρῖσκονται σήμερα στὸ κέντρο τῆς συνείδησης τοῦ κόσμου: ἀφοῦ σὲ πολλὰς χώρες ὅλα τὰ δικαιώματα δόθηκαν, περιμένεται τὸ πρᾶμα γιὰ φυσικὸ, καὶ δὲν ξεσηκώνει καμιά διαμαρτυρία καὶ μαχητικότητα. Τέλος οἱ γυναῖκες, πὸν ἄλλοτε ἴσως θὰ πρόσφεραν ὅλη τὴν ὁρμὴ τους, ἔχουν ριχτῆ εἴτε στοὺς δυνατώτερους αὐτοὺς πολέμους, εἴτε κυνηγοῦν ἄλλα ἰδανικὰ, ἐπιστήμης, τέχνης ἢ πολιτικῆς, πὸν συγχρονισμένα.

ΡΟΖΑΣ ΊΜΒΡΙΩΤΗ

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Ἡ Μέθοδος

Ἀπὸ ὅσα εἶπα γενικὰ γιὰ τὸ πνεῦμα τοῦ σχολείου, γιὰ τὴν διδαχτικὴ ἀρχὴ τῆς ἐλευτέρης πνευματικῆς ἐνέργειας καὶ γιὰ τὸ σκοπὸ, πὸν δίνουμε τὴν ἱστορία στὸ σχολεῖο, βγαίνει ὀλοκάθαρα, πὼς θὰ πλησιάσουμε τὸ παιδί στὸ ἱστορικὸ ὑλικό. Ἡ ἱστορία, ὅπως δίνεται σήμερα δογματικὰ στὰ παιδιὰ μὲ τὴν φριχτὴ μάλιστα ξαναδιήγηση, εἶναι ἓνα πρᾶμα, πὸν ἔρχεται σὲ ὀλοφάνερη ἀντίθεση μέσα σὲ σχολεῖο, ὅπου ἔχει γιὰ δόγματα τοῦ «τίποτα ἔτοιμο, καμιά ἔτοιμη κρίση».

Ἡ ἱστορία θὰ δοθῆ «προβληματικὰ», ὡς τὸ πῶ ἔτσι. Τὸ παιδί θὰ σταθῆ μπρὸς στὰ προβλήματα τὰ ἱστορικὰ, ὅπως καὶ ὁ ἱστορικὸς χωρὶς κανένα βιασμὸ ἢ προκατάληψη μὲ σκοπὸ νὰ φτάσῃ στὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια.

Ὁ Δάσκαλος ἀπαλλαγμένος ἀπὸ κάθε δικὴ του θεωρία ἐκείνη τὴ στιγμή, ἐρευνᾷ μὲ τὸν μαθητὴ καὶ τοὺς ὀδηγεῖ στὸ δρόμο γιὰ νὰ μὴν παραπλανηθοῦν. Θὰ τοὺς δείξῃ πρῶτα καὶ σ' αὐτὸ τὸ μάθημα, ὅπως καὶ σὲ κάθε ἄλλο, μὲ ποῖο τρόπο ἀπὸ τὸ ἄμορφο ὑλικό, σύμφωνα μὲ ἐπιστημονικὰς ἀρχὰς πρέπει νὰ φτάσῃ σὲ πορίσματα, πὸν νὰ ἔχουν ἐπιστημονικὴν ἀξία. Θὰ τὸ συνηθίσῃ νὰ δουλεύῃ ἄλλοῦ ἀπαγωγικὰ, ἄλλοῦ ἐπαγωγικὰ μὲ τὴν τάση νὰ φτάσῃ στὴ γενικήν, νὰ βρῆ τοὺς νόμους, πὸν κυβερνοῦν τὸ ὑλικό, πὸν ἐξετάζει.

Θὰ συνηθίσῃ δηλαδὴ τὸ παιδί νὰ ἐργάζεται μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ μέθοδο καὶ στὴν ἱστορία, ἀφοῦ μάλιστα μὲ αὐτὴ παίρνει τὴν ἀξία της ὡς ἐπιστήμη. Ἐπειτα στὸν τρόπο, πὸν θὰ ἐξετάσῃ τὸ ὑλικό πρέπει νὰ ὀδηγῆται ἀπὸ τὶς τρεῖς

βασικὰς ἀρχὰς, πὸν βγαίνουν ἀπὸ τὴ σημερινὴ μας ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορία: πὼς δηλαδὴ ἡ ἔννοια τῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρώπινου γένους μᾶς ἀναγκάζει νὰ δοῦμε τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνθρωπότητος μὲ πνεῦμα ἐνιαῖο καὶ καθολικό, πὼς οἱ ἱστορικὲς μορφὲς ἀλλάζουν καὶ ἡ μιὰ βγαίνει ὀργανικὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ πὼς οἱ ποικίλες σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου ἔχουν ἐσωτερικὴ αἰτιώδικη ἐξάρτηση καὶ ἐπίδραση. Γι' αὐτὸ δὲν ἔχει νόημα νὰ ἐξακριβώσῃ μόνον τὰ γεγονότα τὸ παιδί, οὔτε νὰ τὰ γνωρίσῃ στὴ στατικὴ τους κατάστασι, εἶναι ἀνάγκη νὰ τὰ δῆ στὴ γενετικὴ τους κίνησι, νὰ τὰ παρακολουθῆσῃ στὰ προστάδια τους, στὴν ἐνέργεια τους. Κανένα μέρος τοῦ πολιτισμοῦ δὲ θὰν τὸ νιώσῃ τὸ παιδί, ἂν τὸ ἐξετάσῃ «καθ' αὐτό», γιὰτὶ πρέπει νὰ καταλάβῃ, πὼς ὅσο ἀναπτύσσεται ὁ πολιτισμὸς, κάθε μέρος του παίρνει δικὴ του μορφὴ, δικὰς του δυνάμεις, ἀκόμα καὶ δικὸ του σκοπὸ, μὰ μ' ὅλη αὐτὴ τὴ διαφοροποίησι στὸ βάθος ὅλα πηγαίνουν ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς ζωῆς καὶ ἀπ' αὐτὴ ὀλοένα σταθερὰ ἐπηρεάζονται. Γι' αὐτὸ ἀποφεύγει ὁ δάσκαλος τὸ ἔτοιμο καὶ καταφεύγει στὶς πηγὰς καὶ στὰ βοηθήματα. Μὰ καὶ αὐτὰ μαθαίνει τὰ παιδιὰ νὰ τὰ ἐρευνοῦν, νὰν τὰ δέχονται ὕστερα ἀπὸ αὐστηρὸ ἔλεγχον, ὅπως σωστὰ τὸ ἀπαιτεῖ ὁ Η. Bresslau. (Aufgaben mittelalterlicher Quellenforschung σ. 26) «Στὰ φροντιστήρια μας πρέπει οἱ μαθητὲς νὰ ὀδηγηθοῦν κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἔρευνα στὴν πειθαρχία τῆς κριτικῆς μεθόδου, πὸν χωρὶς αὐτὴ ἀκόμα καὶ ἡ ἰδιοφυΐα μπορεῖ νὰ πέσῃ σὲ πλάνες». Πρέπει νὰ συνηθίσῃ τὸ παιδί στὴ μεθοδικὴ πορεία τῆς ἔρευνας, πὼς δηλαδὴ θὰ μαζέψῃ τὸ ὑλικό, πὼς θὰ κάμῃ τὸ κριτικὸ ξεκαθάρισμα καὶ πὼς στὸ τέλος θὰ ἐκθέσῃ ἀντικειμενικὰ τὸ ὑλικό, ὥστε νὰ μᾶς δώσῃ τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια.

***

Μόλις λοιπὸν μπῆ τὸ ἱστορικὸ πρόβλημα, πρέπει νὰ νιώσῃ τὸ παιδί, πὼς εἶναι ἀνάγκη νὰ μαζέψῃ ὅσο τὸ δυνατό πὸν ἄρτια τὸ ὑλικό, πὸν θὰ τὸ βοηθῆσῃ νὰ καταλάβῃ τὸ ἱστορικὸ γεγονός. Ἀκόμα πρέπει νὰ νιώσῃ, πὼς δὲ φτάνει νὰ στηρικτῆ σὲ μιὰ πηγὴ, παρὰ ἔχει χρέος νὰ ἀνατρέξῃ καὶ σὲ μαρτυρίες καὶ σὲ βιβλία γιὰ τὸ ζήτημα, πὸν ἐξετάζει. Γι' αὐτὸ θὰ τὸ ὀδηγήσῃ ὁ Δάσκαλος, πὼς μπορεῖ συστηματικὰ νὰ γυρέψῃ πληροφορίας σὲ ὅσο τὸ δυνατό πιότερες πηγὰς, λ. χ. σὲ ἀρχεῖα, σὲ παραδόσεις γραπτὰς ἢ προφορικὰς, σὲ ἰδιωτικὰ ἢ δημόσια ἔγγραφα, σὲ ἐφημερίδες, χρονικά, τραγούδια, ἀνέκδοτα, ἀκόμα νὰ βρῖσκῃ σχέδια ἀπὸ πόλεις καὶ σπίτια, πορτραῖτα, ἀκόμα καὶ ἔργα φιλολογικὰ. Ἄμα συναχτῆ τὸ ὑλικό, θὰ τὸ ὀδηγήσῃ στὸ κριτικὸ ξεκαθάρισμα. Θὰ τὸ βάλῃ νὰ συγκρίνῃ τὸ ὑλικὸ αὐτό, νὰ τὸ σχετίσῃ μὲ τὸν τόπον, τὸν χρόνον, τὶς ἰδέες, τὴν ὑλικὴ καὶ πνευματικὴ κατάστασι τῆς ἐποχῆς, γιὰ νὰ δῆ ἂν ἐκεῖνα, πὸν δίνει κάθε πηγὴ, ἀνταποκρίνονται στὰ πρᾶματα καὶ ὡς ποῖο βαθμό. Τὴν ἴδια κριτικὴν θὰ τὸ συνηθίσῃ νὰ κάμῃ καὶ στὰ δημόσια ἢ ἰδιωτικὰ ἔγγραφα, στὶς ἐπιστολὰς, στὰ μανιφέστα, στὶς ἐφημερίδες, στὶς βιογραφίας κ.τ.λ.

Τελευταῖα πρέπει τὰ γεγονότα αὐτὰ νὰ τὰ συνδέσῃ καὶ νὰ τὰ ἐρμηνέψῃ. Μὰ γιὰ νὰ τὸ κάμῃ αὐτὸ τὸ παιδί, πρέπει νὰ νιώσῃ τοὺς ὄρους, πὸν τὰ δημιουργήσαν καὶ νὰ τὰ συνδέσῃ κατὰ αἴτιον καὶ ἀποτέλεσμα, νὰ βρῆ δηλαδὴ τὴν αἰτιώδικη τους συνάφεια. Τὸ μέρος αὐτὸ στὴν ἱστορικὴν ἔρευνα εἶναι καὶ τὸ δυσκολώτερον καὶ ἐκεῖνο, πὸν ἀπαιτεῖ περισσότερὴν ἀντικειμενικότητα. Οἱ ὄροι, πὸν συντελοῦν γιὰ νὰ διαμορφωθῆ ἓνα ἱστορικὸ γεγονός, εἶναι βέβαια καὶ ὑλικοὶ καὶ πνευματικοί, καὶ

αὐτοὺς πρέπει νὰ τοὺς νιώσῃ τὸ παιδί. Νὰ καταλάβῃ, πὸς ἡ θέση τῆς χώρας, τὸ ἔδαφος καὶ τὸ κλίμα, οἱ οικονομικὲς σχέσεις, οἱ πνευματικὲς ιδιότητες τῆς φυλῆς, οἱ τάσεις τῆς ἐποχῆς καὶ ἀκόμα οἱ ἀτομικὲς ἢ ομαδικὲς πράξεις εἶναι ὄροι, ποὺ παίζουν ρόλο στὴν τέτια ἢ τέτια ἀνθρώπινη ἐκδήλωση. Ὅμως ὡς τὰ τώρα στὸν τόπο μας γιὰ αἰτίες, ποὺ δὲν εἶναι τῆς στιγμῆς, ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη ἐρημνεύονταν ἀπὸ τὶς πράξεις μονωμένων ἀτόμων ἢ τὸ πολὺ πολὺ ἀπὸ τὶς πνευματικὲς ιδιότητες τῆς φυλῆς. Ἔτσι καταντοῦσε ἡ ἱστορία σὲ ἄκρατο ὑποκειμενισμό καὶ στὴ μεθυσμένη ὑπερεκτίμηση τῆς φυλῆς καὶ τοῦ ἀτομοῦ. Γινόταν παραμύθι, μπορεῖ καὶ ὠραῖο παραμύθι, μὰ ποὺ δὲν εἶχε καμιὰ σχέση μὲ τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια. Ὁ Δάσκαλος εἶναι ἀνάγκη νὰ μάθῃ τὸ παιδί νὰ μὴν ἀποδίνῃ τὴν τέτια ἢ τέτια ἐξέλιξη τοῦ κάθε λαοῦ στὰ ἄτομα, παρὰ νὰ ταχτοποιῇ καὶ τὰ ἄτομα καὶ τὶς ομάδες στὶς κοινωνικὲς, οικονομικὲς, πολιτικὲς κοινότητες, ποὺ τὰ γέννησαν. Δὲ θὰ σβύσῃ βέβαια τὴν προσωπικότητα, ἴσα ἴσα θὰ τὴν ἐξάρῃ, μὰ τοποθετημένη ὅμως στὴ θέση τῆς θὰ τὴ δεῖξῃ σὰν γέννημα τῆς μάζας καὶ ὄχι σὰν οὐρανοκατέβητη. Ἄλλωὶς ὑπερεκτιμώντας τοὺς «εἰδικούς» παράγοντες μέσα στὴν ἱστορία, χάνουμε ὁλότελα τὸ ἐπιστημονικὸ ἔδαφος.

Γιατὶ τὰ εἰδικὰ γεγονότα, ὅσο τὰ κυβερνάει ἡ λευτεριά ἐκείνου, ποὺ ἐνεργεῖ (ἀφοῦ τὸ σκοπὸ τὸν βάζει μόνος), δὲ μποροῦν μὲ κανένα τρόπο νὰ ὑπαχτοῦν σὲ καμιὰ αἰτιότητα καὶ καταντᾷ ἀδύνατο νὰ πραγματοποιήσῃ ἐπιστημονικὰ τὸ ἱστορικὸ-ὄλικό, νὰ βροῦμε τοὺς νόμους τῆς ἐξέλιξης. Δὲ μποροῦμε λοιπὸν νὰ ἐξάρουμε παράγοντες, ποὺ ἀφίνουν μεγάλο περιθώριο στὸν ὑποκειμενισμό. Θὰ ἐξάρουμε τοὺς γενικοὺς ἐκείνους, ποὺ μᾶς ἀφήνουν νὰ φτάσωμε σὲ νόμους. Ἔτσι γεννιέται ἡ ἀνάγκη νὰ δώσουμε πρωτεύουσα θέση σὲ μερικοὺς ἀπ' αὐτοὺς καὶ στὴν ἔκθεση τῆν ἱστορικὴ νὰ δεῖχῃ κάθε φορὰ, ποῖος εἶναι ἐκεῖνος, ποὺ ἔβαλε τὴ σφραγίδα του στὴν τέτια ἐξέλιξη. Δὲ μπορεῖ νὰ παρασιωπήσῃ ἡ ἱστορία, πράμα, ποὺ ὡς τὰ τώρα στὸν τόπο μας τὸ ἔκανε, τὸν οικονομικὸ βίον καὶ τὴν ἐπίδραση του στὸν ὑπόλοιπο βίον. Ὁ Η. Gaudig, ὁ πρωταθλητὴς ἀπὸ τοὺς σύγχρονους παιδαγωγούς, σὲ κεφάλαιο, «ἡ ἐργασία περὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ») γράφει: «Ὡς σπουδαιότητὴ δὲ βᾶσις τοῦ ὅλου πολιτισμοῦ πρέπει ἰσχυρῶς νὰ τονισθῇ ὁ οικονομικὸς βίος» ἡ ἐπίδρασις τούτου ἐπὶ τοῦ λοιποῦ βίου πρέπει νὰ τονίζεται καὶ ἐπὶ τῆς μάλιστα προκεχωρημένης βαθμίδος τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πολιτισμοῦ».

Στὸ στάδιο αὐτὸ τῆς ἐργασίας πρέπει ὁ δάσκαλος νὰ κινή τὸ παιδί προσεχτικὸ νὰ μὴν παρασέρνεται ἀπὸ ψεύτικες ἀναλογίες, νὰ μὴν κινή βιασμένους ἐπαγωγές, νὰ μὴν ἐργάζεται μὲ προκατάληψη.

Στὸ τρίτο στάδιο τῆς ἐργασίας γεννιοῦνται μέσα στὴν τάξη προβλήματα γιὰ τὴν κοινωνία καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς, ποὺ ἀνάγονται στὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Ποιὰ εἶναι ἡ θέση τοῦ δασκάλου στὶς στιγμὲς αὐτές; Σὰν παιδαγωγὸς ἔχει χρέος νὰ περιοριστῇ στὴν ἀντιληπτικότητα τῶν παιδιῶν καὶ σὰν ἐπιστήμονας σὲ ἀπόλυτη ἀντικειμενικότητα. Στὰ παιδιά, ποὺ ἔχει ἐμπρὸς του 16-20 χρόνων, σὲ σχολεῖο μὲ ἀνοιγμένους πόρτες καὶ παράθυρα στὴ ζωὴ, μάλιστα σὰν τὴ ζωὴ τὴ σύγχρονη, ποὺ πάλ्लεται ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα, ἔχει ὑποχρέωση νὰ ἀφήσῃ

1) «Freie Geistige Schularbeit in Theorie und Praxis» 1922, μετάφραση ἀπὸ τὸν κ. Καλιόφα μὲ τίτλο, Ἡ σύγχρονος διδακτικὴ ἐν θεωρίᾳ καὶ πράξει, σελ. 150.

τὸ παιδί νὰ δῇ κατὰματα τὴν κοινωνικὴ ζωὴ καὶ νὰ τὴν καταλάβῃ. Δὲ θὰν τὸ παρασύρῃ σὲ φιλοσοφικὴ συζήτηση, ἐπειδὴ τοῦ εἶναι ἀκατανόητη σ' αὐτὴ τὴν ἡλικία, ἔχει ὅμως χρέος νὰ τοῦ δώσῃ τὰ στοιχεῖα, γιὰ νὰ δῇ ἀργότερα τὴν πραγματικότητα μὲ τὸ φῶς τῆς ἐπιστήμης. Γι' αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη νὰ μεταχειριστῇ τὴ μέθοδο, ποὺ παρουσιάζει ἀντικειμενικὰ, συστηματικὰ, ἐνιαῖα, μὲ συνέπεια τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπινου βίου.

Βέβαια τέτια ἐπεξεργασία δὲ θὰ κάνουμε σ' ὁλόκληρο τὸ ἱστορικὸ ὄλικό. Θὰ δουλέψουμε ἔτσι δυὸ ἢ τρεῖς ἐποχές, ποὺ ἔχουν πραγματικὰ βαθεῖα σημασία στὴν ἐξέλιξη εἴτε ἐνὸς λαοῦ, εἴτε τῆς ἀνθρωπότητας. Ὅλο τὸ ἄλλο ὄλικό θὰ ἐλαττωθῇ σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχές μας, ἐνῶ μὲ βᾶσις τὸ βιβλίον καὶ τὴ διήγησι εἴτε τοῦ δασκάλου, εἴτε κάποιου μαθητῆ θὰ σκιαγραφοῦνται ἄλλα περιστατικὰ γιὰ νὰ κρατιέται ἡ ἐνότητα.

***

Ὅστε, γιὰ νὰ δώσω σὲ λίγες γραμμὲς τὰ αἰτήματα γιὰ τὴν ἱστορία στὰ σχολεῖα τῆς Μ. Παιδείας, θὰ ἔλεγα:

Δὲν ἔχει καμιὰν ἀξία γιὰ τὸ σημερινὸ σχολεῖο νὰ μάθῃ τὸ παιδί τὸν τεράστιον πολὺχρωμον σωρὸ ἀπὸ ἀμφίβολα γεγονότα ἢ ἀκόμα καὶ ἐξακριβωμένα γεγονότα. Τὸ σχολεῖο θὰ ζητήσῃ μὲ τὴν ἱστορία, παρακινώντας τὸ παιδί νὰ παρακολουθήσῃ καὶ νὰ κρίνῃ τοὺς ὀργανισμούς, ποὺ ἔγιναν πιά ἱστορικοὶ καὶ τὶς ἀξίες, ποὺ ἔγιναν πιά περιεχόμενον τους, νὰ τοῦ δώσῃ στοιχεῖα, γιὰ νὰ κατατοπιστῇ στὴ ζωὴ του, νὰ κατανοήσῃ τὴν κοινωνία του καὶ τὰ προβλήματα τῆς, νὰ μωρῇ πιά νὰ μορφώσῃ ἀτομικὴ γνώμη γιὰ καταστάσεις καὶ γεγονότα.

Ἡ ἱστορία, ποὺ ἔχει ἀντικείμενον τῆς τὴν ἀνθρώπινον κοινωνία καὶ τὶς μεταβολές τῆς, κατ' ἀνάγκη θὰ ἀπλωθῇ σ' ὄλους τοὺς χώρους καὶ τοῦ ὄλικου καὶ τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, περιορισμένη μονάχα ἀπὸ τὴν ἀντιληπτικότητα κάθε φορὰ τῶν παιδιῶν. Ἔτσι μόνον, σὰν ἐξετάσῃ σύμμετρα ὄλες τὶς πλειρεῖς τοῦ ἀνθρώπινου βίου, δίνει ὀρθὸν κριτήριον γιὰ κάθε κοινωνικὴ μορφή καὶ λειτουργία τοῦ ἀνθρώπινου βίου. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο κατορθώνουμε νὰ ἀνασυγκροτήσωμε τὴ ζωὴ τῆς ἀνθρωπότητας μπροστὰ σὲ παιδί, γιὰ νὰ τὴν παρακολουθήσῃ στοὺς διάφορους σταθμούς τῆς.

Ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας πρέπει νὰ διαπνέεται ἀπὸ πνεῦμα καθαρὰ ἐπιστημονικόν, ὅσο τὸ δυνατό πώτερη ἀντικειμενικότητα, ὁλότελα ἐλεύτερον κριτικὸ πνεῦμα. Δὲ θὰ ζητήσωμε βέβαια ν' ἀποδείξωμε μιὰ «θέση» φιλοσοφικὴ (καλυτέρευση τοῦ κόσμου, ἄς ποῦμε), ὅπως δὲν τὸ κάνουμε καὶ στὶς ἄλλες ἐπιστήμες (Φυσικὴ, Χημεία). Θὰ χρησιμοποιήσωμε ὅμως ὁλόένα πιά αὐστηρὰ τὴν ἐπιστημονικὴ μέθοδο, (παρατήρηση, σύγκριση, ἐπαγωγή, σύνθεση), χωρὶς νὰ δεινόμαστε ἀπὸ καμιὰ κοινωνικὴ ἢ πολιτικὴ προκατάληψη. Τὸ παιδί ἔχει δικαίωμα ν' ἀναπτύξῃ ἐλεύτερον τὸ πνεῦμα του, ἔξω ἀπὸ κάθε δογματισμό.

***

Τέτια διδασκαλία τῆς ἱστορίας εἶναι βέβαια δύσκολη γιὰ τὸ δάσκαλον, ποὺ ὡς τὰ σήμερον εἶναι μαθημένος νὰ περιορίζεται σὲ διδακτικὸ βιβλίον. Ὁ κόπος πολὺς, γιὰτὶ εἴπαμε, πὸς τὸ βιβλίον μένει ὁ σκελετὸς γιὰ νὰ συγκρατῇ τὶς γενικὲς

γραμμές, ενώ η πιότερη και ουσιαστικώτερη δουλιὰ γίνεται έξω απ' αυτό. Για μᾶς μάλιστα είναι ἀκόμα δυσκολώτερο, γιατί κάθε προεργασία λείπει. Ούτε οί καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστήμιου προετοιμάσαν τὸ ἔργο τοῦ Δασκάλου, οὔτε κανεῖς μας εἶναι σὲ θέση νὰ ολοκληρώσῃ τὴ ζωὴ τοῦ ἔθνους μας, γιατί λείπουν τὰ δοκουμενὰ, πού θὰ μᾶς γνώριζαν ποικίλες ἐκδηλώσεις του. Ἀκόμα λείπουν οἱ μαθητὲς, πού ἀπὸ τὸ κατώτερο πιά σχολεῖο ἔπρεπε νὰ ἔχουν τὴν ἀπαιτούμενη πνευματικὴ καλλιέργεια. Κι ὅμως μόνο τέτια διδασκαλία τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι, ὅπως σωστὰ τὸ παρατηρεῖ ὁ G. Kerschensteiner, ἀκαρπὴ καὶ πολλὲς φορὲς βλαβερὴ στὴν ἀγωγή τοῦ πολίτη. Καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς φαίνεται, πῶς βλέπουν τὸ φρονηματισμὸ οἱ ἔξνοι παιδαγωγοί. Ὁ G. Kerschensteiner στὸ βιβλίον του, «Ἡ ἔννοια τῆς ἀγωγῆς τοῦ πολίτη»¹⁾ λέγοντας, πῶς στὰ γυμνάσια γίνεται περιττὴ ἰδιαίτερη πολιτειακὴ διδασκαλία, προσθέτει «ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας πρέπει νὰ ξυπνήσῃ σὲ τέτιον τρόπο τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μαθητῶν στὶς ἀνώτερες τάξεις, ὥστε αὐτοὶ μόνοι τους αὐτότελα καὶ μὲ τὴν βοήθεια κατάλληλων σχολικῶν βιβλιοθηκῶν νὰ πιάνουν διάφορους συγγραφεῖς καὶ νὰ μορφώνουν ἀτομικὴ γνώμη γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα». Καὶ προχωρώντας δείχνει τὴ σημασία, πού ἔχει ἡ ἐξέταση τῶν πηγῶν ἀπὸ τὰ παιδιὰ, ὅπως καὶ ἡ βαθειὰ ἐπεξεργασία ὠρισμένων ἐποχῶν καὶ τελειώνει: ²⁾

«Τότε μόνο θὰ γίνῃ ζωντανὴ καὶ καρποφόρα ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας, ἅμα θὰ δώσῃ τὸ δικαίωμα καὶ τὴ δυνατότητα στοὺς ὠριμώτερους μαθητὲς στὶς τελευταῖες τάξεις τῶν Γυμνασίων, μελετώντας τὰ καλύτερα ἱστορικὰ ἔργα στὶς σχολικὲς βιβλιοθήκες, νὰ σκέπτονται μὲ αὐτοτέλεια καὶ αὐτενέργεια ἐπάνω στὰ φαινόμενα μιᾶς πολυτάραχης ἱστορικῆς ἐποχῆς ἢ στὴν ἐξέλιξη τῶν νεώτερων κρατικῶν ὀργανισμῶν. Αὐτὴ εἶναι ἡ οὐσιαστικώτερη ἔννοια τῆς ἀρχῆς τοῦ σχολείου ἐργασίας στὴ διδασκαλία τῆς ἱστορίας. Ἄμα ρυθμίσωμε ἔτσι τὴ διδασκαλία τῆς ἱστορίας στὶς ἀνώτερες τάξεις, μπορούμε ἡσυχὸι νὰ παραμερίσωμε κάθε εἰδικὴ πολιτειακὴ διδασκαλία».

Κι ἀληθινὰ μόνον ἡ τέτια ἱστορικὴ διδασκαλία, νομίζω, πού θὰ κάμῃ τὸ παιδί νὰ νιώσῃ τὴ ροὴ τῆς ἐθνικῆς του ζωῆς καὶ καθολικὰ τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ. Μόνο αὐτὴ θὰ ἐτοιμάσῃ τὸν αὐριανὸ πολίτη, πού συνειδητὰ πιά θὰ συνεργάζεται, γιὰ νὰ προσδέψουν καὶ νὰ λυθοῦν προβλήματα τῆς κοινωνίας του. Δίνοντας στὸ παιδί ὅλα τὰ δημιουργημένα ἀγαθὰ, ἕλικά καὶ πνευματικὰ, τὶς προσπάθειες, πού κατάβαλε ἡ ἀνθρωπότητα, γιὰ νὰ φτάσῃ σ' αὐτὰ, τὸ κάνει νὰ ἐχτιμᾶ, συνειδητὰ πιά, ὅλη τὴ δημιουργημένη πρόοδο στὴ ζωὴ. Βλέπει ἡ νιότη, πῶς εἶναι καλεσμένη νὰ ἐργαστῇ γιὰ τὴν εὐτυχία τοῦ σύνολου, σὰ θέλει κι αὐτὴ νὰ εὐτυχήσῃ. Ἔτσι κατατάσσει τὸ παιδί τὸν ἑαυτό του μέσα στὴν κοινωνία του καὶ βλέπει τὸ ἔργο του γιὰ τὸ μέλλον, τὸν προορισμὸ του. Βλέπει τὴν πελώρια γραμμὴ, πού ἀπλώνεται πίσω του, βλέπει τὴ σημερινὴ πλούσια κληρονομιά κι ἔτσι τοῦ γεννιέται ἡ πίστη γιὰ τὸ μέλλον. Αὐτὴ ἡ διδασκαλία γεμίζει τὸ παιδί μὲ σεβασμὸ, μὲ φρόνηση, τὸ κάνει μετρημένο, τοῦ ἐξηγεῖ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοῦ γεννᾷ τὸ συναίσθημα τῆς εὐθύνης γιὰ τὸ σύνολο. Τοῦ γνωρίζει τὸ λαὸ του καὶ τὸ κάνει νὰ τὸν σέβεται καὶ νὰ τὸν λογαριάζῃ, γιατί βλέπει, πῶς συντελεστὲς στὴν

¹⁾ Μετάφραση κ. Ε. Κακούρου σ. 118-9.

²⁾ Τὸ ἴδιο ἔργο σ. 121.

πρόοδο του δὲν εἶναι τόσο ὁ μεγάλος πολεμιστὴς ἢ ὁ πολιτικός, μὰ ἡ ὁμαδικὴ προσπάθεια. Σέβεται τὸ παραδομένο, χωρὶς ρομαντικὸ σεβασμὸ, τὸ σέβεται γιατί φέρνει τὴ σφαραγίδα μιᾶς κοινωνίας, ἐνὸς λαοῦ, πού πάλαψε κι ἀγωνίστηκε γιὰ ἓνα καλύτερο αὐριό. Τὸ κάνει ἠθικώτερο μὲ τὴν ἀδυσώπητη ἀλήθεια, δίνοντας στὸ παιδί νὰ δῆ τὰ ἐλαττώματα, τὶς κακίες, τὰ λάθη πιδ ἄμεσα τοῦ δικοῦ του λαοῦ καὶ πιδ πέρα πλατύτερα τῆς ἀνθρωπότητας, μὰ πλάι σ' αὐτὰ καὶ τοὺς ἀγῶνες, τὶς θυσίες, τοὺς πόνους, τὶς ἐλπίδες γιὰ ἓνα καλύτερο αὐριό. Ἔτσι τὸ κάνει νὰ αἰστανθῇ βαθιὰ τὸν παλμὸ καὶ τὴ δύναμη τῆς ζωῆς καὶ τοῦ γεννᾷ τὸν πόθο συνειδητὰ καὶ ὁλόψυχα νὰ τὴν ὑπηρετήσῃ.

Ἄν τὸ ἔργο τῆς παιδείας εἶναι νὰ κάμῃ ἱκανὸ τὸ παιδί νὰ συνεργάζεται γιὰ τὸ καλὸ τῆς κοινωνίας του καὶ τῆς ἐθνικῆς καὶ τῆς ὑπερεθνικῆς, ἔχει χρέος πρῶτα πρῶτα νὰ τοῦ τὴ γνωρίσῃ καὶ νὰ τοῦ γεννήσῃ τὴν πίστη σ' αὐτὴ. Αὐτὴ τὴν πίστη θὰ τὴ δώσῃ ἡ ἱστορία ὡς ἐπιστῆμη στὸ σχολεῖο τῆς Μέσης Παιδείας.

Σὲ ἀκόλουθη μελέτῃ θὰ δώσω μιὰ ἢ δυὸ ἐποχὲς ἐργασιμένες ἀπὸ πηγές.

ΜΙΧΑΗΛ ΑΓΓΕΛΟΥ

Εἰκ. 2. Ὁ Βάγκος.

H. WÖLFLIN

Ο ΜΙΧΑΗΛ ΑΓΓΕΛΟΣ ΓΛΥΠΤΗΣ

Τὸ φανέρωμα τοῦ Μιχαήλ Ἄγγελου (1475 - 1564) σὴν Ἰταλικὴ τέχνη μπορεῖ νὰ παρομοιαστῇ μ' ἓναν ἀκατανίκητο χεῖμαρρο, ποὺ τὰ νερά του μποροῦν νὰ γονιμοποιήσουν, μὰ καὶ νὰ ξηρμώσουν μιὰ περιοχὴ. Ἡ μεγαλοφυΐα του παράσχερε στὸ δρόμο της μιὰ δλόκληρη γενιά. Ἀνάμεσα στοὺς τεχνίτες, ποὺ ὑποδουλώθηκαν στὸ ἰδανικό του λίγοι βγήκαν μεγαλωμένοι ἀπὸ τὴ δοκιμασία, οἱ περισσότεροι λύγισαν.

Ἀπὸ τὴν ἀρχή, ὁ Μιχαήλ Ἄγγελος μᾶς παρουσιάζεται σὰν προσωπικότητα, σχηματισμένη πιὰ, σχεδὸν τρομαχτικὴ σὴν δλόκληρωση της. Ὅλα τὰ βλέπει μὲ μάτια γλύπτη. Ἡ καθαρὰ περιγραμμένη φόρμα, αὐτὴ τὸν ἐνδιαφέρει περισσότερο. Καὶ πάλι, μόνος ὁ ἄνθρωπος τοῦ φαίνεται ἄξιος νὰ εἰκονιστῇ. Ἀδιάφορος γιὰ τὰ πράματα, ποὺ μᾶς τριγυρίζουν, δημιουργεῖ μιὰ ράτσα, ποὺ ἡ δύναμη της βγαίνει ἀπὸ ἓναν κόσμον ὑπερανθρώπινον.

Ἄν συγκριθῇ μὲ τὸ Λεονάρδο Νταβίντση, φαίνεται σὰν ἓνα πνέμα ἐρημικὸ καὶ ἀπασιόδοξο, ποὺ ἡ φύση δὲν τοῦ ἔδωκε ποτὲ καμιὰ χαρά. Μιὰ μόνη φορὰ ἀναπαρασταίνει ἓνα γυναικεῖο κορμὶ σ' ὅλη τὴν ἡδονικὴ ὁμορφιά του, μὰ αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ διασκέδαση τῆς αὐστηρῆς του σκέψης.

Ἡ συγκέντρωση, ἡ ἐσωτερικὴ σύνδεση, αὐτὰ τοῦ ἀρέσουν. Περιφρονεῖ τὸ εὔκολο στρογγυλεμένο περιγράμμα. Ἡ συμμαζεμένη σύνθεση, τὸ τέντωμα τῆς χειρονομίας ἀνταποκρίνονται στὶς ἀνάγκες τῆς βίαιης φύσης του.

Στὶς συλλήψεις του εἶναι ἀσύγκριτη ἡ καθαρὸτητα καὶ ἡ δύναμη, ποὺ μ' αὐτὲς ἐνσαρκώνει ἀμέσως τὴ σκέψη του, χωρὶς ψηλαφήματα ἢ προσπάθειες. Ἀμέσως βρίσκει τὴν ἔκφραση, ποὺ θέλει. Ὅταν παρατηροῦμε τὰ σχέδια του, αἰσθανόμαστε τὴν ἐπίδραση τῆς ὑπόθεσης, ποὺ παρασταίνεται. Ὁ Μιχαήλ Ἄγγελος ξοδεύει ἐκεῖ πέρα ὡς πέρα τὴ σκέψη του. Μεταφράζει σὲ γλώσσα καθαρὴ ὅλα τὰ μυστικὰ τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ μᾶς ἀναγκάζει νὰ συμμεριστοῦμε τὶς ὀπτασίες του.

Ἀκόμη πῶ ἐξαιρετικὸ εἶναι, ὅτι στὰ πρόσωπα του ἡ παραμικρὴ ἀρθρωση ἔχει μιὰ μυστηριώδη δύναμη. Μικρὲς κινήσεις φέρνουν συχνὰ ἐντύπωση ἀνήκουστης ὀρμῆς καὶ αὐτὲς εἶναι συχνὰ τόσο ἀμεσες, ποὺ δὲν ἔχουμε καμιὰν ὄρεξη νὰ σκεφτοῦμε ποιὲς αἰτίες γεννοῦν αὐτὸ τὸ φαινόμενο.

Ὁ χαρακτήρας του τὸν φέρνει νὰ χρησιμοποιῇ ἴσαμε τοὺς τελευταίους πόρους ἀ μέσα, ποὺ διαθέτει. Πλούτισε τὴν τέχνη μὲ δλόκληρη σειρὰ ἀπὸ καινούργιες ἐντύπωση. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὴν ἐφτώχυνε μὲ τὸ ν' ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τὸν αἰῶνα του τὸ θαυμασμὸ γιὰ κάθε ταπεινὸ, καθημερινό. Ἐμπασε σὴν Ἰταλικὴ Ἀναγέννηση τὸ γοῦστο γιὰ τὶς παραφωνίες, ποὺ τὸ ὑπερβολικὸ μεταχείρισμα τους δὲν ἄργησε νὰ ἀνοίξῃ τὸ δρόμο σὴν τεχνοτροπία, ποὺ ὠνομάστηκε barocco.

Θὰ ἐξετάσουμε τώρα τὰ ἔργα τοῦ πρώτου μισοῦ τῆς ζωῆς του (ὡς τὸ 1520), ποὺ ἀποτελοῦνε ξεχωριστὴν ομάδα:

ΕΙΚ. 1. ΠΙΕΤΑ

α') *Νεανικά ἔργα*. Ἡ Πιετὰ (εἰκ. 1) εἶνε τὸ πρῶτο σημαντικό ἔργο, ποῦ μᾶς γνωρίζει τὸ Μιχαήλ Ἄγγελο. Εἶναι τόσο ἄσκημα βαλμένο, σὲ μιὰ ἐκκλησιά τοῦ Ἁγίου Πέτρου, ποῦ οὔτε ἡ λεπτότητα τῆς ἐργασίας, οὔτε ἡ χάρις στὴ στάση δίνουν ὅλη τὴν ἐντύπωση, ποῦ θάπρεπε. Τοποθετημένο πολὺ ψηλά, χάνεται σ' ἓνα διάστημα πολὺ μεγάλο.

Νὰ ἐνώση στὸ μάρμαρο δυὸ πρόσωπα ὄριμης ἡλικίας, ποῦ τὸ ἓνα εἶναι ἀπλωμένο στὰ γόνατα τοῦ ἄλλου, ἦταν γιὰ τὴν Ἱταλικὴ τέχνη ἓνα πρόβλημα ἀρκετὰ καινούργιο καὶ πολὺ δύσκολο.

Ἦταν φόβος, ὁ τεχνίτης νὰ μὴ μπορέσῃ ν' ἀποφύγῃ μιὰ σκληρὴ ὀριζόντια γραμμὴ καὶ ἄχαρες γωνίες.

Ὁ Μιχαήλ Ἄγγελος ἔλυσε τὸ πρόβλημα, ὅπως κανεῖς ἄλλος δὲ θὰ τὸ κατάφερε τότε. Τὰ μέλη τῶν κορμιῶν εἶναι εὐλύγιστα, τὰ περιγράμματα καμπύλα, τὰ κορμιά εἶναι δεμένα χωρὶς ἀκαμψία ἢ Παναγία στηρίζει τὸ πολύτιμο βάρος τῆς χωρὶς νὰ φαίνεται, πὼς συμπιέζεται κάτω ἀπ' αὐτό. Ἡ ἀνατομία τοῦ ἄψυχου κορμιοῦ παρουσιάζεται μὲ μιὰ θαυμαστὴ καθαρότητα, χωρὶς νὰ πειράξῃ τὸ αἶσθημα, ποῦ φανερώνεται σ' ὅλες σχεδὸν τὶς γραμμές. Ἡ κίνηση τῶν ὤμων, ποῦ ὁ ἓνας ὑψώνεται καὶ ἡ μορφὴ, ποῦ τραβιέται πίσω, δίνουν στὸ νεκρὸ ἓνα τόνο πόνου πολὺ συγκινητικὸ. Ἡ χειρονομία τῆς Παναγίας μᾶς κάνει ἀκόμα περισσότερη ἐντύπωση. Ἡ μορφὴ ἢ ζωωμένη ἀπὸ τὰ δάκρυα, ἢ θλιβερὴ λιγοψυχία, ποῦ παρῶσταιναν οἱ τεχνίτες οἱ πρόδρομοι τῆς Ἀναγέννησης (οἱ primitifs), δὲν ἀπαντιεῖται καθόλου ἐδῶ πέρα. Ὁ Μιχαήλ Ἄγγελος ἀρνιέται νὰ δώσῃ σ' αὐτὴ τὴ θεϊαν ἐμφάνιση τὰ δάκρυα, ποῦ θὰ ἔχυνε μιὰ ἀπλὴ θνητὴ. Στὴ σκέψη του, ἡ μητέρα τοῦ Θεοῦ δὲν πρέπει νὰ κλαίῃ σὰν τὶς ἄλλες μητέρες. Ἡ Παναγία γέρνει μόνον ἐλαφρὰ τὸ κεφάλι. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς εἶναι ἀκίνητα. Μόνον τὸ δεξιὸν χεῖρ ἐμφυχάνεται μισάνοιχτο, φαίνεται, πὼς ὑπογραμμίζει τὴν ἔκφραση τοῦ πόνου, ποῦ περικλείεται μέσα σὲ μιὰν εὐγλωττὴ ἀφασία. Ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι τὸ αἶσθημα τοῦ 1500. Ὁ Χριστὸς ὁ ἴδιος δὲν ἔχει κανένα σημάδι πόνου.

Τὸ φόρεμα παρουσιάζει ἓναν πλοῦτο ἀπὸ διπλές λίγο ὑπερβολικὸ Ζωηρὲς γωνίες ἐναλλάσσονται μὲ βαθεῖες κοιλότητες. Φέρουν ἓνα λεπτὸ παιγνίδι ἀπὸ φῶς καὶ σκιά, ποῦ οἱ γλύπτες τοῦ 1500 συχνὰ ἐπανάλαβαν. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου, πολὺ λεία, ἀνταποκρίνεται κι αὐτὴ στὸ καινούργιο αἶσθημα. Παρουσιάζει ἀνταίγεις θαμπωτικές, ποῦ ἀναπληρώνουν τὰ χρυσώματα, ποῦ ἀγαποῦσαν τόσο οἱ πρωίτιφ.

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα τὰ νεανικά του ἔργα τὰ φειρωμένα στὴν παρίσταση τοῦ γυμνοῦ. Ἐκεῖ ὁ Μιχαήλ Ἄγγελος μποροῦσε νὰ δώσῃ καλύτερο φανέρωμα στὴν προσωπικότητα του.

Τὸ μεγάλο ἄγαλμα τοῦ Ἡρακλῆ, ποῦ εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα τῆς σειρᾶς, ἐξαφανίστηκε. Μποροῦμε ὅμως νὰ ἰδοῦμε στὸ Bargello ἓνα μεθυσμένο Βάχχο, ποῦ ἔγινε σύγχρονα μὲ τὴ Πιετὰ καὶ στὴν Πινακοθήκῃ τῆς Φλωρεντίας, ἓνα ἔργο λίγο νεώτερο, τὸ Δαυὶδ, ποῦ ἡ φήμη του εἶναι τεράστια.

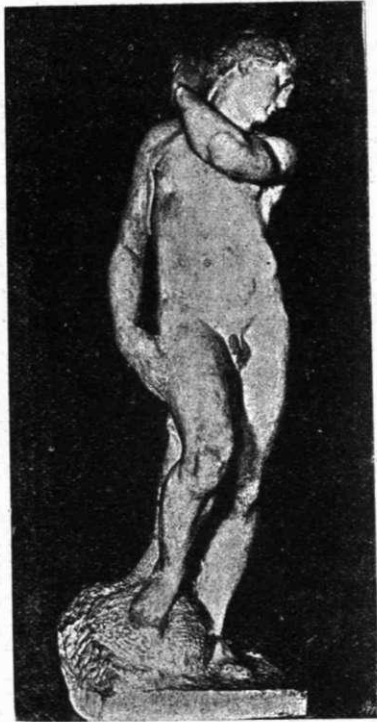
Ὁ Βάχχος (εἰκ. 2) καὶ ὁ Δαυὶδ καθρεφτίζονται καὶ τὰ δυὸ, τὸ νατουραλισμὸ τοῦ φλωρεντινοῦ quattrocento (τῆς τεχνιοποιίας τοῦ 1400, ποῦ ἀνθίσε στὴ Φλωρεντία), φτασμένο στὸ κορυφωμαί τῆς ἀνάπτυξης του. Παρασταινόντας τὸ Βάχχο μεθυσμένο ὁ Μιχαήλ Ἄγγελος δουλεῖ ἀκόμη μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Donatello. Μᾶς παρουσιάζει τὸ νεαρὸ θεὸ νὰ παραπατάῃ, ἐνῶ σηκώνει ἓνα ποτήρι, ποῦ τὸ κοιτάζει μὲ μισόκλειστο μάτι καὶ μὲ τὸ ἄλλο χεῖρ ζητάει στήριγμα πάνω στὸ σύντροφο του.

Ὁ Δαυὶδ (Εἰκ. 3-4) ξαφνίζει μὲ τὴν τραχεῖα σωματικὴ του διάπλαση. Ὡς τότε ὁ τύπος τοῦ Δαυὶδ ἔπαιρνε στὴ λαϊκὴ φαντασίᾳ τὰ ἀγνὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς νεαροῦ νικητῆ.

Σύμφωνα μὲ τὴν παράστασι αὐτὴ ὁ Donatello τὸν εἶχε παραστήσει ρωμαλέο νέο, ὁ Verrocchio σὰ λιγερό καὶ λεπτὸ ἔφηβο. Ὑστερ' ἀπ' αὐτοῦ, τί μᾶς δίνει

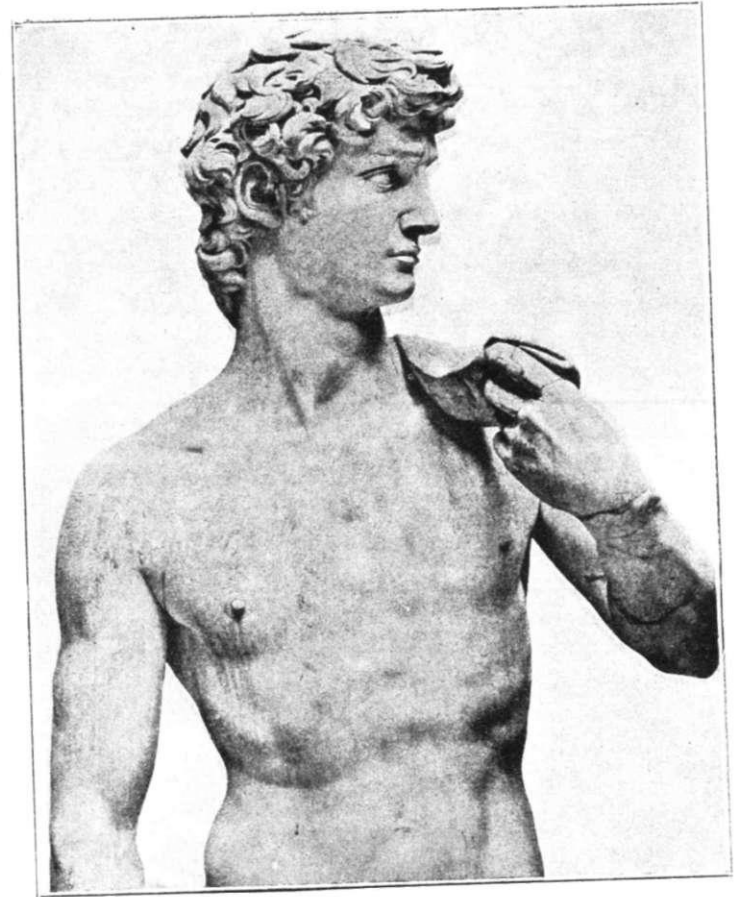
Εἰκ. 3. Δαυὶδ.

Εἰκ. 5. Ἀπόλλων.

ὁ Μιχαὴλ ἄγγελος σὰν ἰδανικὸ τῆς νεανικῆς Ὀμορφιάς; Ἐνα γίγαντα στὴν ἀχαρῆ ἡλικία, τὴ μεταβατικὴ ἀπὸ τὴν παιδιάστικη στὴν ἀντρία, ὅταν τὸ σῶμα ἀπλώνεται καὶ ἀφήνονται νὰ φαίνονται οἱ δυσαναλογίαι ἀνάμεσα στὴν χορμωσιά καὶ τὰ ὑπέμετρα μακροῦλὰ ἄκρα.

Ὁ Μιχαὴλ ἄγγελος παρακινημένος ἀπὸ τὴ ρεαλιστικὴ του συνείδησι, δὲν ὑποχωρεῖ μπρὸς σὲ καμιάν ἀπὸ τὶς συνέπειαι, ποὺ φέρνει ἡ ὀλοκληρωτικὴ παράστασι τοῦ μοντέλου του. Ἡ τόλμη του φτάνει, ὡς τὸ νὰ παραδεχτῆ ἀναλογίαι γίγαντα στὴν ἀπόδοσι τῆς ἀχαρῆς αὐτῆς μορφῆς. Κοιτάξετε ὅμως καὶ τὶς χωρὶς ἀρμονία κινήσεις καὶ τὴ δυνατὴν ἐντύπωσι, ποὺ δίνει τὸ ἄδειο τρίγωνο, ποὺ σχηματίζεται ἀνάμεσα στὰ νοκτὰ πόδια. Καμιὰ θυσία δὲν ἔγινε στὴν Ὀμορφιά τῶν γραμμῶν. Καὶ ὅμως ἡ τέχνη, ποὺ μ' αὐτὴν κατάφεραν ὁ Μιχαὴλ ἄγγελος νὰ μετα-

Εἰκ. 4. ΔΑΥΪΔ

φέρη τὸ φυσικὸ σῶμα σὲ κολοσσιαία κλίμακα, φτάνει τὰ ὄρια τοῦ θάματος καὶ ἀληθινὰ τὸ ἔργο αὐτὸ δέχεται κάθε φορὰ πάλι τὸ θαυμασμὸ μας, εἴτε προσέξωμε τὴν πιστὴν ἀπόδοση τῶν παραμικρῶν λεπτομερειῶν, εἴτε κοιτάζωμε μὲ ποῖο τρόπο μπόρεσεν ὁ καλλιτέχνης νὰ δώσῃ μορφὴ στὸ σύνολο τῆς ὄπτασίης του. Ἄν ἐξετάσωμε ὅμως τὸ Δαυὶδ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ὁμορφιάς, μᾶς φαίνεται—ἄς τὸ ὁμολογήσωμε εἰλικρινὰ—πολὺ ἄσκημος!

Παράξενο ἀλήθεια, ὁ Δαυὶδ αὐτὸς ἔγινε τὸ πιὸ λαϊκὸ ἔργο τῆς Φλωρεντίας! Οἱ κάτοικοι τῆς πόλης αὐτῆς μπόρεσαν πάντα νὰ νιώσουν κοντὰ στὴν ἀποκλειστικὰ Τοσκανικὴ χάρη—πὺν δὲν πρέπει νὰ τὴ συχύζωμε μὲ τὴ Ρωμαϊκὴ αὐστηρότητα—τὴν ἐκφραστικὴν ἀσκήμια. Ἡ προτίμησις αὐτὴ δὲν ἔλειψε καθόλου μὲ τὴν τέχνη τοῦ χίλια τετρακόσια (Quattrocento). Θὰ ἄξιζε νὰ ρωτήσῃ κανεὶς, τί ἰδέα εἶχεν ἀργότερα ὁ Μιχαὴλ Ἄγγελος γιὰ τὸ Δαυὶδ του. Πιστεῖω, ὄχι μόνον δὲν ἐπιδοκίμαζε πιά μιὰ τόσο λεπτομερῆ ἀπόδοση τῆς φύσης, μὰ καὶ ὅτι θὰ τὸ κατηγοροῦσε πὺς τοῦ λείπει ἡ πλαστικὴ ὀρμή. Ἄν θέλῃ κανεὶς νὰ ἰδῇ τὸ ἰδανικὸ του γιὰ ἓνα ἀνάλογο ἔργο, θὰ πρέπει νὰ παραβάλλῃ τὸ Δαυὶδ μὲ τὸ ἄγαλμα, πὺν τὸ ὀνομαζοῦν Ἄπόλλωνα τοῦ Μουσείου τοῦ Bargello (Εἰκ. 5), καμωμένο 25 χρόνια ἔπειτα. Ὁ Ἄπόλλωνας, πὺν παρασταίνεται νεὸς, τραβάει βέλη ἀπὸ τὴ φαρέτρα του.

Ἄν καὶ πολὺ ἀπλὴ στὰ καθέκαστα, ἡ μορφὴ αὐτὴ μᾶς ἐπιβάλλεται μὲ τὴ ποικιλία, πὺν ἔχει στὶς κινήσεις της. Οἱ χειρονομίες δὲ γίνονται μὲ καμιά προσπάθεια. Μαζεμένο στὸν ἑαυτὸ του τὸ σῶμα, ξαπλώνει πρὸς ὄλες τὶς μεριές μὲ μιὰν ὁμοία ἐλευτερία. Ἡ στάσις του δίνει στὸ ἄγαλμα βάθος καὶ μπρὸς καὶ στὰ βαθύτερα ἐπίπεδα.¹⁾

Ἄν παραλληλιστῇ μὲ τὸν Ἄπόλλωνα, τὸ ἄγαλμα τοῦ Δαυὶδ, φαίνεται φτωχικὸ καὶ σὰν πλατυσμένο πάνω σ' ἓνα δίσκο. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸ Βάκχο. Μόνον ὅμως στὴ νεότητα του ὁ Μιχαὴλ Ἄγγελος προσπάθησε νὰ πλώσῃ ἔτσι τὸ κορμὶ σὲ μιὰν ἐπιφάνεια, νὰ ἀπομακρύνῃ τὰ μέλη, νὰ κάμῃ διάφανο—ἄς ποῦμε ἔτσι—τὸ μάρμαρο. Ὅταν ἔγινε ὄριμος, προσπαθεῖ νὰ πετύχῃ τὴν ἐντύπωσι μὲ τὴ συγκέντρωσι τῶν γραμμῶν καὶ τὴ συγκροτημένη χειρονομία.

Ἡ νέα αὐτὴ φάσις στὸ στάδιο του ἀνοίχτηκε ἀμέσως ὕστερ' ἀπὸ τὸ τέλειωμα τοῦ Δαυὶδ. Φαίνεται τουλάχιστον, ὅτι τέτιαν ἀρχὴ θὰ ἔκαμε στὸ ἄγαλμα τοῦ Ἁγίου Ματθαίου (στὴν Φλωρεντία, στὴν αὐλὴ τῆς Ἀκαδημίας τῶν καλῶν τεχνῶν), πὺν σχεδιάσθηκε λίγο ἔπειτα ἀπὸ τὴ τοποθέτησι τοῦ Δαυὶδ.

(Μετ Σέμνης Παπασπυρίδη).

¹⁾ Ὡς πρὸς τὴν ιδιότητα αὐτὴν ὁ Ἄπόλλωνας θυμίζει πολὺ τὰ Ἑλληνικὰ ἀγάλματα τῆς Ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς. Στὴν κλασικὴ ἐποχὴ τὸ βάθος ἦταν ἀγνωστὸ· τὰ ἀγάλματα τοῦ Μύρωνα, Φειδία, Πολύγνωτου καὶ τοῦ Πραξιτέλη ἀκόμη εἶναι ἐπιφανειακά· (δὲν ἔχουν βάθος, ἔχουν μιὰ μόνον ὄψη). Εἶναι σὰν ἀνάγλυφα Ὁ Ἄπόλλωνας τοῦ Μιχαὴλ Ἄγγελου ἀνήκει πιά σχεδὸν στὴ τεχνολογία μπαρόκο, ὄνομα, πὺν δίνουν τώρα καὶ σὲ πολλὰ Ἑλληνικὰ ἔργα τῆς Ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς. Σ. Μ.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ
ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑ

Κ. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ¹⁾

III. Είδαμε στο προηγούμενο φυλλάδιο το μηχανισμό και την έρμηνεία, πού δίνει ή ψυχανάλυση στα παραστροφάματα και αντίκρούσαμε τις αντίλογίες, πού προβάλλουν οί αντίπαλοι της. "Αν συγκρίνωμε την ψυχαναλυτική έρμηνεία με την εξήγηση, πού προσπαθούν να δώσουν οί αντίπαλοι της, θα ίδουμε μιὰ σπουδαία διαφορά. "Η ψυχαναλυτική έρμηνεία είναι καθαυτό *ψυχολογική* ή ψυχανάλυση παραδέχεται, πώς ή πραγματική αίτια, πού γεννάει τὰ παραστροφάματα, είναι κάποια παραμερισμένη επιθυμία ή τάση στο ύποσυνείδητο, μ' άλλα λόγια, πώς ή αίτια είναι καθαυτό ψυχική. "Η εξήγηση όμως, πού δίνουν οί αντίπαλοι της ψυχανάλυσης, είναι στο βάθος φυσιολογική γιατί παραδέχονται, όπως είδαμε, πώς ώρισμένοι φυσιολογικοί παράγοντες με την επίδραση τους επάνω στο κεντρικό νευρικό σύστημα και ξεχωριστά στον εγκέφαλο παραστροφάζουν την ενέργεια μας σε μιὰ ώρισμένη στιγμή και έτσι γεννιέται το παραστροφάμα.

"Η στροφή αυτή, πού κάνει τόσο αποφασιστικά ή ψυχανάλυση, είναι πολύ σπουδαία. Μας δείχνει με την πρώτη ματιά, πώς διαφορετικά αντίκρυσσει τὰ ψυχικά φαινόμενα. "Ως τώρα ή ψυχολογία, θα μπορούσε να ειπεί κανείς, ή ήταν καθαρά περιγραφική επιστήμη: μάζεβε προσεχτικά το ύλικό της, το εξακριβωνε, το ταχτοποιούσε κάτω από ώρισμένες επικεφαλίδες, (όπως μνήμη, προσοχή, φαντασία κ.τ.λ.) και μās το περιγράφε με τον καλύτερο και λεπτομερειακότερο τρόπο, χωρίς στο βάθος να μās δίνει καμιά ικανοποιητική εξήγηση για τὰ ψυχικά φαινόμενα και για τή γέννηση τους. "Η ήταν ή ψυχολογία και προπάντων στα τελευταία σαράντα χρόνια του περασμένου αιώνα, φυσιολογική ή καλύτερα φυσιολογικοπειραματική. Ξεκινώντας από τή σωστή παρατήρηση, πώς τὰ ψυχικά φαινόμενα τὰ ζή ό άνθρωπος και ό άνθρωπος έχει και σώμα και ψυχή και φυσιολογικό και ψυχικό οργανισμό και πώς είναι ολοφάνερη και παμμέγιστη ή άλληλεπίδραση τους, θέλησε να βρή για κάθε ψυχικό φαινόμενο, αρχίζοντας μεθοδικά από τὰ πιό απλά και προχωρώντας δλοένα στα πιό σύνθετα, τους φυσιολογικούς παράγοντες, πού το γεννούν, να αναλύση τους παράγοντες αυτούς, να εξακριβώσει το μέρος, πού παίζουν και άκόμη να μετρήση την επίδραση τους. Προσπάθησε δηλαδή να εξηγήση φυσιολογικά τὰ διάφορα ψυχικά φαινόμενα. Και για το σκοπό της αυτό δανείστηκε ή ψυχολογία από τις φυσικές επιστήμες την πειραματική μέθοδο και κατόρθωσε με αξιοθάμαστη τέχνη να εφαρμόση και στα ψυχικά φαινόμενα το πείραμα.

"Ετσι βλέπομε σ' όλα τὰ συστηματικά συγγράμματα για την ψυχολογία, μικρά και μεγάλα, δλόκληρα κεφάλαια για τή λειτουργία του κεντρικού νευρικού συστήματος, για τὰ εγκεφαλικά κέντρα κ.τ.λ, καθώς και πλατύτατη συζήτηση επάνω σε καθαρά φυσιολογικά ζητήματα, έτσι πού, διαβάζοντας κανείς τὰ έργα αυτά, θαρρεί, πώς έχει εμπρός του καθαυτό φυσιολογία: άκόμη και ό τίτλος των περισσότερων είναι φυσιολογική ψυχολογία.

"Η φυσιολογική αυτή αντίληψη ήταν πολύ σπουδαία και γόνιμη: το άπλωμα της ψυχολογίας προς τή φυσιολογική λειτουργία του ανθρώπινου οργανισμού πολύ χρήσιμο και καρποφόρο. "Η παραστροφάμενη ως τότε ψυχολογία κατέβηκε από τὰ σύννεφα, όπου χαρόπλεε, αντίκρυσσε την πραγματικότητα και μπήκε σ' ένα σωστό δρόμο, γιατί άρχισε να μελετά, με πολύτιμο οδηγό το πείραμα, το φυσιολογικό μηχανισμό των ψυχικών φαινομένων, να ερευνά δηλαδή το ύπόστροφμα, όπου επάνω στηρίζονται και πού χωρίς αυτό δε μπορεί καν να υπάρξουν. Κανένας λοιπόν δεν επιτρέπεται να παραγνωρίση τή μεγάλη αυτή πρόοδο με τὰ θετικά άποτελέσματα, πού έκαμε ή ψυχολογία τὰ τελευταία πενήντα χρόνια.

Μα από το άλλο μέρος, όπως συχνά γίνεται, έτσι και ή φυσιολογική αντίληψη παραξέτιμισε τή δύναμη της, γενίκεψε υπερβολικά την άποψη της και κατάντησε μονόπλευρη. "Αφοσιώθηκε δλότελα στους φυσιολογικούς παράγοντες και λίγο λίγο παράβλεψε και σχεδόν άπολησιμόνησε τον ψυχικό οργανισμό του ανθρώπου με τις άνάγκες του και τή δική του την ψυχική λειτουργία και έτσι σαν να έβγαλε έξω από την ψυχολογία τον ίδιο τον άνθρωπο. Μηχανοποίησε και, θα έλεγα άκόμη, σκότωσε την ψυχολογία. "Όπως είμαστε πλάσμενοι, για να μās ικανοποιήση ή εξήγηση ενός ψυχικού φαινομένου και του πιό απλού, δε μās φτάνει να το αντίκρυσωμε μόνο *έξωτερικά*, σα μιὰ μηχανή, πού στέκεται εμπρός μας και να ίδουμε και να καταλάβωμε το φυσιολογικό του μηχανισμό. Είναι άνάγκη να το ξετάσωμε το ίδιο αυτό ψυχικό φαινόμενο και από τήν *έσωτερική* του πλευρά, να μάθωμε την ψυχική αίτια, πού το γέννησε, να ίδουμε και τον ψυχικό του μηχανισμό, και—το σπουδαιότερο—να καταλάβωμε για ποιο λόγο έγινε ή πρέπει να γίνεται το ψυχικό αυτό φαινόμενο και ποιο μέρος παίζει στη ζωή μας και γενικά στη ζωή του ανθρώπου: μ' άλλα λόγια είναι άνάγκη να βρούμε και την ψυχολογική του εξήγηση και να εξηγήσωμε άκόμη και τή βιολογική του λειτουργία.

"Ενα απλό παράδειγμα θα φωτίση καλύτερα το ζήτημα. "Ακούω κάποιον στο δρόμο να φωνάζει. "Αμα μου ειπής, πώς ό άνθρωπος αυτός φωνάζει, επειδή το γλωσσικό κέντρο του εγκέφαλου του μπήκε σε ενέργεια και ερέθισε το κινητικό νεύρο, πού τροφοδοτεί τις φωνητικές χορδές στο λάρυγγα και τή γλώσσα, και οί φωνητικές χορδές καθώς και ή γλώσσα απλώνονται και μαζεύονται και έτσι κάνει ή γλώσσα τὰ τσά της κουνήματα μέσα στο στόμα κ.τ.λ., έμα λοιπόν μου δώσης αυτή την έρμηνεία, την καθαυτό φυσιολογική, δεν είμαι διόλου ικανοποιημένος. "Η εξήγηση αυτή, όσο σωστή και αν είναι, μου δίνει μόνο το φυσιολογικό μηχανισμό της όμιλίας, το ύπόστροφμα, όπου επάνω στηρίζεται ή όμιλία και πού χωρίς αυτό δε θα μπορούσε ό άνθρωπος ούτε να μιλήση ούτε να φωνάξει. Γι' αυτό και ή όποια βιάβη στο μηχανισμό αυτόν θα έχη και άνάλογο άποτελεσμα στην όμιλία. Μα από το άλλο μέρος ή εξήγηση αυτή δε μου λύνει την άπορία μου, τι να έπαθε τάχα ό άνθρωπος αυτός και φωνάζει καταμεσίς

¹⁾ Συνέχεια από τὰ τέσσερα προηγούμενα φυλλάδια. «Αναγέννηση» Τόμος Δ' σελ. 27-31, 93-103, 150-157, 226-236.

στό δρόμο. "Αμα όμως μου ειλής, πώς φωνάζει τόν αστυφύλακα, επειδή κάποιος λωποδύτης τού πήρε τὸ πορτοφόλι του, γὰ νὰ τρέξη νὰ τὸν πιάση κ.τ.λ., ἄμα λοιπὸν μου δώσης τὴν ψυχικὴ αἰτία καὶ μου ἐξηγήσης γιὰ ποιοὸ σκοπὸ φωνάζει, τότε μόνο ἱκανοποιήθηκα, γιατί τότε μόνο κατάλαβα, τὶ τὸν ἔκαμε νὰ φωνάξη.

"Ὅστε εἶναι ἀνάγκη ἡ ἀληθινὴ ψυχολογία νὰ μὴν περιοριστῆ μόνο στὴ φυσιο-λογικὴ ἐρμηνεία τῶν ψυχικῶν φαινομένων, παρὰ νὰ κοιτάξη παράλληλα νὰ βρῆ καὶ τὴν ψυχικὴ αἰτία, τὰ ἐλατήρια, πού τὰ γεννοῦν καὶ ἀκόμη νὰ μᾶς ἐξηγήσῃ τὴ σκοπιμότητα τους, τὴ σημασία τοῦ καθενὸς γενικὰ γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Μέσα στὴν προοδευτικὴ αὐτὴ κίνηση τῆς ψυχολογίας ἔπαιξε πρωταθλητικὸ μέρος ἡ ψυχανάλυση. Ὅπως εἶδαμε στὴν ἐρμηνεία, πού μᾶς δίνει γιὰ τὰ παραστροφά-ματα, ἡ ψυχανάλυση χωρὶς νὰ παραγνωρίζῃ τὴ σημασία καὶ τὴν ἀξία τῆς φυσιο-λογικῆς ἐξήγησης, προσπάθησε νὰ ἐξηγήσῃ ψυχολογικὰ τὰ ὅσα ψυχικὰ φαινόμενα καταπιάστηκε ὡς τώρα νὰ ἐρευνήσῃ, ἀγκάλιασε τὴ βιολογικὴ ἀντίληψη, ξαναγύ-ρισε τὴν ψυχολογία στὸν ἑαυτὸ της καὶ τὴν ἔκαμε ἀνθρωπινότερη.

"Ἔτσι κατὰλήγομε σχετικὰ μὲ τὰ παραστροφάματα στ' ἀκόλουθο συμπέρασμα. Ἡ ψυχαναλυτικὴ ἐρμηνεία τοῦ παραστροφάματος εἶναι διπλὴ: πρῶτα ψυχολογικὴ καὶ ἔπειτα βιολογικὴ. Τὰ παραστροφάματα γεννιοῦνται ἀπὸ κάποια ψυχικὴ αἰτία καὶ δὲν εἶναι ἄσκοπα ψυχικὰ φαινόμενα, παρὰ σκόπιμα μὲ δικό τους νόημα καὶ ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι χρήσιμα καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνωνται, γιὰ νὰ ξεσπάσουν κάπως οἱ ἀνικανοποίητες ἐπιθυμίες, οἱ παραμερισμένες στὸ ὑποσυνείδητο. Χωρὶς αὐτὸ τὸ ξέσπασμα, ἀπὸ τὴν πίεση πού παθαίνουν, μπο-ρεῖ νὰ ταραξοῦν καὶ νὰ κλονίσουν τὸν ψυχικὸ ὄργανισμό τοῦ ἀνθρώπου, μὲ συνέ-πειες καμιά φορὰ ἀρκετὰ δυσάρεστες.

***

IV. Δὲν εἶναι λοιπὸν τὰ παραστροφάματα οὔτε ἄσκοπα, οὔτε τυχαία, παρὰ αἰτιολογημένα, ἀποτέλεσμα μιᾶς ὀρισμένης ψυχικῆς αἰτίας. Ἔτσι ἔχομε μιὰ ἀκόμη σπουδαία ἀπόδειξη, πὼς καὶ στὸν ψυχικὸ κόσμον τοῦ ἀνθρώπου βασιλεύει ὁ ἀπό-λυτος ντετερμινισμός.

Ἡ συμβολὴ τῆς ψυχανάλυσης στὸ ριζοβόλημα αὐτῆς τῆς ἀντίληψης στὴν ψυχολογία—χωρὶς τὴν πλέρια παραδοχὴ τοῦ ντετερμινισμοῦ δὲ θὰ μπόρουσε ἡ ψυχο-λογία νὰ γίνῃ ἀληθινὴ ἐπιστήμη—εἶναι ἀφάνταστα μεγάλη. Γιὰ τὴν ψυχανάλυση τίποτε δὲ γίνεται στὸν ψυχικὸ βίον τοῦ ἀνθρώπου τυχαία καὶ αὐθαίρετα. Παντοῦ γιὰ κάθε ψυχικὸ φαινόμενο καὶ τὸ πιὸ ἰδιότροπο καὶ τὸ πιὸ ἀνυπόταχτο, ὅπως εἶναι τὰ διάφορα παραστροφάματα, ἡ ὑστερία καὶ προπάντων τὰ ὄνειρα, καθὼς θὰ ἰδοῦμε παρακάτω, ἡ ψυχανάλυση παραδέχεται ἀκλόνητα, πὼς ὑπάρχει κάποια αἰτία, πού τὸ γεννάει καὶ τὴν ψυχικὴ αὐτὴ αἰτία καταγίνεται νὰ τὴν ξεσκεπάσῃ, ὅπου κι ἂν βρίσκεται.

Εἶναι ἀλήθεια, πὼς ἡ ψυχολογία, ἀφότου μπῆκε στὸ ἐπιστημονικὸ τῆς στάδιο τὸν περασμένο αἰῶνα, πίστεψε στὸ ντετερμινισμό καὶ μὲ κάθε τρόπο προσπάθησε νὰ βρῆ τίς αἰτίες, πού γεννοῦν τὰ ψυχικὰ φαινόμενα. Μὰ δὲν τὸ πέτυχε πάντα ἱκανοποιητικά, γιατί μὲ τὸ δρόμο, πού πήρε πρὸς τὴ φυσιολογικὴ ἐρμηνεία, κα-τάντησε, ὅπως εἶπα παραπάνω, μονόπλευρη. Ἐπειτα καὶ δὲν ἦταν καὶ εὐκόλο νὰ ἐξηγήσῃ ψυχολογικὰ κάμποσα—καὶ τίς περισσότερες φορὲς σπουδαιότατα—ψυ-χικὰ φαινόμενα, ἐπειδὴ ἡ αἰτία τους βρισκόταν στὸ ὑποσυνείδητο καὶ γιὰ τὸ ὑπο-

συνείδητο, ἂν δὲν τὸ θεωροῦσε ὀλότελα ἀστήρικτο, δὲν εἶχε ὅμως καμιά καθαρὴ ἰδέα. Πρῶτῃ ἡ ψυχανάλυση καταπιάστηκε σοβαρὰ μὲ τὴν ψυχολογικὴ ἐρμηνεία καὶ ἀπόδειξε, πὼς σὲ ὅσα ψυχικὰ φαινόμενα μᾶς φαίνονται αὐθαίρετα καὶ ἀνυ-πόταχτα, εἶναι ἡ αἰτία τους δυσκολοεῦρετη καὶ δυσκολοπαρατήρητη, ἐπειδὴ δὲ βρίσκεται μέσα στὴ συνείδηση, παρὰ εἶναι κρυμμένη στὸ ὑποσυνείδητο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μυστικὰ δουλεύει. Πρῶτῃ ἡ ψυχανάλυση, ὅσο ξέρω ἐγώ, μᾶς ἀπόδειξε, πὼς ὅτι μᾶς φαίνεται ψυχολογικὰ ἀνεξήγητο, ἀναρχικό, ἔχει τὴ ρίζα του στὸ ὑποσυνεί-δητο. Καὶ ἴσα ἴσα γι' αὐτὸ τὸ λόγο μᾶς φαίνεται αὐθαίρετο καὶ ἀναρχικό. Ἔτσι λοιπὸν ἡ ψυχανάλυση, αὐτὴ πρῶτῃ, ἀνακάλυψε τὸν ὑποσυνείδητο ντετερμινισμό καὶ τὸν ἔβαλε στὸ κέντρο τῆς ψυχολογικῆς ἐρευνας. Δὲν εἶναι καμιά ἀνάγκη νὰ τονίσω τὴ σπουδαιότητα τῆς καινούργιας αὐτῆς κατάκτησης γιὰ τὴν ψυχολογία. Μὲ τὸ ὄπλο αὐτὸ στὰ χέρια τῆς ἡ ψυχολογία θὰ μπορέσῃ, πιστεύω, νὰ ἀπλώσῃ ἀποτελεσμα-τικὰ τὴν ἐρευνα της καὶ σὲ προβλήματα, πού ὡς τὰ σήμερα φαίνονται ἀξεδιὰ-λυτα, ὅπως, γιὰ νὰ φέρω ἓνα παράδειγμα, εἶναι ἡ ἔμπνευση τοῦ καλλιτέχνη.

Μιὰ ἴσως ἀντιλογία μπορεῖ ν' ἀκουστῆ. Ἄφοῦ καὶ στὸν ψυχικὸ κόσμον κυ-ριαρχεῖ ὁ ἀπόλυτος ντετερμινισμός, δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἐλευτερία στὴ βούληση τοῦ ἀνθρώπου; Ὁ ἀνθρώπος δὲν εἶναι ψυχικὰ ἐλεύτερος; Καὶ πὼς γεννιέται τότε μέσα μας, καὶ μάλιστα ἔτσι ἔντονα, τὸ συναίσθημα ἐκεῖνο, πὼς ἡ βούληση μας εἶναι ἐλεύτερη καὶ ἐμεῖς μπορούμε νὰ πάρουμε γιὰ κάθε ζήτημα ὅποια ἀπόφαση θέλομε;

Δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ κατάλληλος τόπος νὰ συζητηθῆ πλατεῖα τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευτερίας στὴ βούληση, πού τόσο καταγίνηκε γιὰ νὰ τὸ λύσῃ ἡ φιλοσοφία καὶ προπάντων ἡ ἠθική. Γιὰ μᾶς τὸ συμπέρασμα εἶναι, πὼς, ἄμα ἀφήσωμε ἀπόμερα τίς μεταφυσικὲς θεωρίες, ἄμα δὲ θελήσωμε νὰ μπλεχτοῦμε στὰ δίχτια τῆς ὑπερεμ-πειρικῆς συζήτησης, τὸ συμπέρασμα λοιπὸν εἶναι, πὼς οὔτε μπορεῖ οὔτε ἐπιτρέπεται, θὰ ἔλεγα, νὰ ὑπάρχῃ ἡ περίφημη αὐτὴ ἐλευτερία τῆς βούλησης καὶ μάλιστα ἔτσι, ὅπως συχνὰ τὴ φαντάζονται, σὰν ἀπόλυτη αἰθαιρεσία. Γιατὶ ἀλλιῶς, ἄμα ἡ ψυχικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἔτρεχε ἀναιτιολόγητη καὶ ἀχαλιναγώγητη, χωρὶς ἡ βούληση του νὰ κινιέται ἀπὸ κάποιο ἐλατήριο καὶ χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ δουλεύῃ σὲ κάποιο σκοπὸ καὶ νὰ λατρεύῃ κάποιο ἰδανικό, οὔτε καμιά συνοχὴ καὶ ἀλληλεξάρτηση θὰ εἶχαμε στὰ διάφορα ψυχικὰ φαινόμενα, οὔτε ὁ χαρακτήρας θὰ μπορούσε νὰ δια-πλαστῆ, οὔτε ἡ διαπαιδαγώγησή θὰ ἦταν μπορετὴ, οὔτε κὰν θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ παίρῃ ὁ ἀνθρώπος κάποια ἀπόφαση, οὔτε ἐμεῖς θὰ εἶχαμε τὸ δικαίωμα νὰ τοῦ λογαριάσωμε εὐθύνῃ γιὰ τὴν κάθε του πράξη. Γι' αὐτὸ καὶ ὅσοι πραγματικὰ καταπιάστηκαν μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευτερίας στὴ βούληση παραδέχτηκαν, πὼς γιὰ νὰ κινήθῃ ἡ βούληση χρειάζεται κάποιο ἐλατήριο, ἓνα κίνητρο καὶ πὼς στίς δύσκολες στιγμὲς νικάει πάντα τὸ ἰσχυρότερο ἐλατήριο καὶ κατάληξαν στὸ συμπέ-ρασμα, πὼς ἡ ἐλευτερία στὴ βούληση οὐσιαστικὰ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρὰ ἐσω-τερικὴ πειθαρχία, ὑπακοὴ δηλαδὴ στοὺς δικούς μας ἐσωτερικούς νόμους, στίς αἰτίες καὶ στὰ ἐλατήρια, πού εἶναι μέσα μας καὶ δὲ μᾶς ἐπιβάλλονται μὲ τὴ βία ἀπ' ἑξῶ.

Σχετικὰ τώρα μὲ τὸ ἐπιχείρημα, πὼς ὄλδι ζοῦμε μέσα μας ἔντονα τὸ συναί-στημα, πὼς εἴμαστε ἐλεύτεροι νὰ ἀποφασίσωμε ὅτι θέλομε, τοῦτο μόνο θὰ ἠθελα νὰ παρατηρήσω. Δὲν εἶναι ἀλήθεια, ὅπως λέει καὶ ὁ Freud,¹ πὼς τὸ συναίσθημα

¹) Psychopathologie κ.τ.λ. σελ. 209.

αυτό το ζούμε στις μεγάλες και κρίσιμες αποφάσεις μας. ¹Απεναντίας σε κάθε τέτλια κρίσιμη περίπτωση, άμα πάρουμε την απόφαση μας, πολύ συχνά έχουμε την εντύπωση, πώς ήμασταν αναγκασμένοι να πάρουμε την απόφαση, που πήραμε και όχι άλλη. Όλοι νιώθουμε μέσα μας τον άγωνα, που γίνεται ανάμεσα στις διάφορες αιτίες, τα διάφορα ελατήρια, που μας σπρώχνουν τότε στη μια και τότε στην άλλη διεύθυνση, όσόντου ένα από αυτά τα ελατήρια, υποστηριγμένο από κάμποσα επιχειρήματα, επικρατήσει και μās κάνη να πάρουμε την απόφαση. Έχουμε λοιπόν τότε την εντύπωση, όχι πώς ενεργήσαμε ελεύτερα, παρά πώς δε μπορούσαμε να κάμουμε άλλως. Και αν καμιά φορά σε τέτοιες κρίσιμες στιγμές ενεργήσαμε χωρίς ζύγισμα και διάλεγμα των επιχειρημάτων, χωρίς σκέψη, παρά έτσι δλωσιόλου αυθόρμητα και τότε πάλι δε θα είπη, πώς ενεργήσαμε αυθαίρετα και ελεύτερα γιατί και σ' αυτή την περίπτωση κάτι μās ξεπρωξε στην απόφαση μας, χωρίς να μās δώση διόλου καιρό ούτε να σκεφτούμε, ούτε να διατάξωμε. Και αυτό το κάτι πολύ συχνά μās ξεαποστέλνει τη δύναμη του από τη μυστική δυναμογόνα πηγή για τη δράση μας, από το υποσυνείδητο, όπου είναι κρυμμένο. Το συναίσθημα λοιπόν της απεριορίστης ελευτερίας στη βούληση το ζούμε τις περισσότερες φορές σε μερικές ασήμαντες μικροενέργειες, μικροαποφάσεις μας. Εκεί, είναι αλήθεια, έχουμε την εντύπωση, πώς στο χέρι μας ήταν να ενεργήσωμε και άλλως, πώς ό,τι κάμαμε, το κάμαμε αυθαίρετα χωρίς κανένα λόγο, παρά έτσι γιατί το θέλαμε. Η εντύπωση μας αυτή είναι αληθινή, μά με ένα περιορισμό. Μās φαίνεται και πιστεύουμε, πώς ενεργήσαμε ελεύτερα και αναιτιολόγητα, επειδή ή αιτία, που μās παρακίνησε, βρίσκεται όχι στη συνείδηση, παρά στο υποσυνείδητο και έμεις δεν την παίνομε είδηση.

Καταλήγομε λοιπόν στο συμπέρασμα, πώς το συναίσθημα της ελευτερίας στη βούληση θα αναιρούσε τον ψυχικό ντετερμινισμό, άμα τον περιορίζαμε μόνο στη συνείδηση. Για τον υποσυνείδητο όμως ψυχικό ντετερμινισμό, που παραδέχεται ή ψυχανάλυση, το συναίσθημα της ελευτερίας στη βούληση δεν είναι κανένα εμπόδιο και μπορεί πολύ καλά να υπάρχει παράλληλα.

***

V. Είπα και παραπάνω ¹), πώς οι άπροκατάληπτοι ψυχολόγοι είχαν αναγκαστή να παραδεχτούν την ύπαρξη του υποσυνείδητου. Τα τελευταία χρόνια μεγάλος γίνεται λόγος και κάθε μέρα άκοουμε τη λέξη αυτή. Μιλούν στην τέχνη για την υποσυνείδητη ή ασύνειδη έμπνευση του καλλιτέχνη, μιλούν για την υποσυνείδητη δράση στην υποβολή και στον υπνωτισμό και διαλαλούν τη μυστικοπάθη ενέργεια του υποσυνείδητου στα μεταψυχικά εκείνα φαινόμενα, που είναι γνωστά με το όνομα «πνευματισμός».

Παρ' όλον όμως αυτό το θόρυβο το ζήτημα έμνε ακαθόριστο. Κανένας καλά καλά δεν ήξερε, τι πράμα είναι αυτό το υποσυνείδητο και ποιό είναι το περιεχόμενο του και πίο πολύ μās το παρουσίαζαν σαν ένα αίτημα, σά μιάν ανάγκη, για να δοθη κάποια εξήγηση στα περιεργα και αινιγματικά αυτά ψυχικά φαινόμενα. Πολλοί μάλιστα ξεφευγαν όλοτελα το ζήτημα με την άπλοική και σοφιστική

δικαιολογία, πώς, αφού είναι υποσυνείδητο, έξω δηλαδή από τη συνείδηση και δεν παίνομε είδηση του, ούτε να το ξετάσωμε μπορούμε, ούτε να ιδούμε το περιεχόμενο του. «Ήταν το υποσυνείδητο ένα υπόγειο τόσο θεοσκοτεινο, που, αφού από πουθενά δεν έμπαινε φώς και έμεις τίποτε δε μπορούσαμε να ξεχωρίσωμε, καταντούσε να πιστεύωμε σοβαρά, πώς ήταν άδειο ¹».

Η ψυχανάλυση για πρώτη φορά και προπάντων ο ίδρυτής της ο Freud με την αξιοθάμαστη παρατηρητικότητα του, κατόρθωσε να μās αποδείξη, πώς πραγματικά και αναμφισβήτητα υπάρχει το υποσυνείδητο και όχι μόνο αυτό, παρά μπόρεσε ακόμη με την απλή και λεπτεπίλεπτη στο μεταχείρισμα της ψυχαναλυτικής μέθοδο να μπη μέσα εκεί, να ανάψη φώς και να ιδη το περιεχόμενο του και με τέτλια πειστικότητα, που πολύ σωστά λένε, πώς ψυχανάλυση θά είπη καθαυτό ψυχολογία του υποσυνείδητου και πώς ή ψυχαναλυτική μέθοδος δεν είναι τίποτε άλλο, παρά ή μέθοδος, που έρευνά το υποσυνείδητο.

Ποιό είναι λοιπόν το περιεχόμενο του; Στο υποσυνείδητο, ξερομε σήμερα, είναι από το ένα μέρος αποθηκεμένη όλη ή πείρα μας του περασμένου καιρού, όλα όσα ζήσαμε και φαίνεται, πώς ή λήθη τα απόσβυσε από τη συνείδηση, μ' άλλα λόγια όλο εκείνο το ύλικό, που, αφού έπαιξε μιá φορά το μέρος του, αποτραβήχτηκε από τη συνείδηση, έτοιμο να μās δοθη αυθόρμητα στην κατάλληλη στιγμή, που θα το χρειασούμε από κεί π. χ. άντλει ή φαντασία το ύλικό της, για να πλάση τα δημιουργήματα της από κεί άνεβαίνει στη συνείδηση μας σε μιάν όμιλία μας τη στιγμή, που χρειαζεται, κάποιο περιστατικό κ. τ. λ. Από το άλλο μέρος μέσα στο υποσυνείδητο βρίσκονται όλοι οι παραμερισμένοι άνικανοποίητοι πόθοι μας, όλα τα σβυσμένα όνειρα μας, όλες οι πιεσμένες και ασυμβίβαστες με την κοινωνική ήθική επιθυμίες μας, έτοιμες να ξεσπάσουν και να παρασύρουν όρμητικά όλο το περιεχόμενο της συνείδησης, αν δεν παραφύλαγε άγρυπνος φύλακας ή λογοκρίσια.

Καταλήγομε λοιπόν στ' ακόλουθα συμπεράσματα:

α'. Το υποσυνείδητο δεν είναι πιά μιá ακαθόριστη και ασύλληπτη έννοια, μιá «κούφια λέξη», παρά είναι μιá αναμφισβήτητη «πραγματικότητα» με πλουσιότατο περιεχόμενο.

β'. Η σημασία του υποσυνείδητου για την ψυχική ζωή του ανθρώπου, για τη γέννηση και την έρμηνεία των ψυχικών φαινομένων είναι αφάνταστα μεγάλη. Πλαταίνει τόσο πολύ ο όριζοντας της ψυχολογίας και καινούργιοι ψυχικοί κόσμοι έρχονται στο φώς της ψυχολογικής έρευνας. Κι αν από όλόκληρη την ψυχαναλυτική θεωρία έμνε στο τέλος μόνο ή ανακάλυψη του υποσυνείδητου, πάλι το κέρδος της ψυχολογίας θα ήταν σημαντικό. Γιατί,

γ'. Το ύλικό το αποτραβηγμένο στο υποσυνείδητο δεν είναι στάσιμο, άκίνητο, σαν να είπούμε αποθηκεμένο εκεί μέσα με διάφορες έτικέτες. Απεναντίας είναι ζωντανό, δημιουργικό, δυναμογόνο. Κλείνει μέσα του τρομαχτική δυναμικότητα.

Όχι μόνο όσα ψυχικά φαινόμενα μās φαίνονται αινιγματικά και άξεδιάλυτα, ιδιότροπα και άνυπόταχα έχουν την αίτια τους στο υποσυνείδητο, παρά και όλες οι ενέργειες μας, όλη μας ή δράση, όλη ή δημιουργικότητα μας μέσα σ' αυτό το

¹) «Αναγέννηση» Τόμος Α' σελ. 31.

μεγάλο ψυχικό εργαστήριο χαλκεύονται. Από κεῖ ἀντλοῦμε τὸ πολύτιμο ὕλικό τῆς πείρας, ἀπὸ κεῖ πηγάζει κάθε μεγάλη ἀνθρώπινη δημιουργία.

δ' Ἔτσι ἔφτασε ἡ ψυχανάλυση στὴ δυναμικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν ψυχικὸ βίον, στὸν ψυχικὸ δυναμισμό, μὲ κέντρο τὸ ὑποσυνείδητο. Δὲν περιορίζεται λοιπὸν ἡ ψυχανάλυση νὰ μᾶς περιγράψῃ καὶ τὸ συνειδητὸ καὶ τὸν ὑποσυνείδητο ψυχικὸ βίον, δὲ μᾶς δίνει ἀπλῆς φωτογραφίες του, ὅσο κι ἂν τὶς θέλετε πιστές. Ἡ φωτογραφία εἶναι κάτι σταματημένο σὲ μιὰ στιγμή, ἀκίνητο, περασμένο, ἄψυχο. Ἀπεναντίας ἡ ψυχανάλυση ἀντικρίζει, θὰ ἔλεγα, κινηματογραφικὰ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα στὴ λειτουργία τους, στὴν κίνηση τους, στὴ ζωὴ τους ἐπάνω. Δὲ λησμονάει, πὼς ὁ ἄνθρωπος εἶναι ζωντανὸς καὶ ζωὴ δὲ θὰ εἴπῃ σταμάτημα. Γι' αὐτὸ ἐνδιαφέρεται νὰ μάθῃ καὶ νὰ ἐξηγήσῃ γιατί τὸ τάδε ψυχικὸ φαινόμενο πῆρε καὶ παίρνει κάθε φορὰ αὐτὴ τὴ μορφή καὶ ὄχι ἄλλη καὶ ἀκόμη τὶ μέρος παίζει στὴ ζωὴ τοῦ ἀτόμου, ὅπου παρουσιάστηκε μ' αὐτὴ τὴ μορφή καὶ γενικὰ τὶ μέρος παίζει στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου.

Αὐτὰ εἶναι τὰ σπουδαιότερα συμπεράσματα, ποὺ βγαίνουν ἀπὸ τὴ μελέτη μας ἐπάνω στὰ παραστροφὰ. Πόσο τὰ συμπεράσματα αὐτὰ εἶναι ἀληθινὰ, καὶ τὰ μερικώτερα καὶ τὰ γενικώτερα, θὰ φανῆ καλύτερα ἀπὸ τὴ μελέτη μας ἐπάνω σ' ἄλλα ψυχικὰ φαινόμενα, ποὺ τόσο ἀποτελεσματικὰ καταπιάστηκε μ' αὐτὰ ἡ ψυχανάλυση.

(ἀκολουθεῖ συνέχεια)

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΑΝΑΓΝΩΣΜΑ

H. G. WELLS

Η ΖΩΗ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΗ ΕΝΟΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΥ

2

Τὸ Κολλέγιο τῆς Οὐντλας

Ὅταν ὁ Sanderson ἔβαλε ὑποψηφιότητα γιὰ νὰ γίνῃ διευθυντὴς στὸ Κολλέγιο τῆς Οὐντλας, ἡ στιγμή ἦταν πολὺ κατάλληλη. Πολλὰ μέλη στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο ἦταν ἄνθρωποι ἔξυπνοι καὶ φωτισμένοι, ἀποφασισμένοι νὰ ξανανιώσουν ὀλοκληρωτικὰ τὴν Οὐντλα. Γι' αὐτοὺς τοὺς νεωτεριστὲς ἡ ἔξαιρετικὴ μόρφωση καὶ οἱ ἱκανότητες τοῦ Sanderson, ποὺ τόσο λίγο συμφωνοῦσαν μὲ τὸ συνηθισμένο μοντέλο τοῦ κολλεγιάρχου, ἦταν καλὰ συστατικά, ἐνῶ οἱ ἀντίπαλοι τους τὰ θεωροῦσαν ἐλαττώματα πολὺ μεγάλα. Γι' αὐτὸ ἡ «συντεχνία τῶν μακαλήδων» διαιρέθηκε σὲ δύο στρατόπεδα. Ἐγίνε μεγάλος ἀγώνας καὶ ὁ Sanderson διωρίστηκε διευθυντὴς μὲ μιὰ ψήφο. Ἔτσι καὶ στὴν Οὐντλα, ὅταν ἔφτασε ὁ Sanderson μὲ τὴ γυναίκα του, βρῆκε μιὰ ὑποδοχὴ γλυκόπικρη. Στὸ δρόμο του ἦταν σπαρμένες ἀπειρες προλήψεις. Οἱ συνεργάτες του ἦταν ἀποφασισμένοι νὰ ὑποστηρίξουν μὲ ζῆλο φανατικὸ ὅλη τὴν καθιερωμένη παράδοση. Δὲν εἶχε μὲ τὸ μέρος του οὔτε τοὺς δασκάλους, οὔτε τὰ παιδιά. Ἡ παλιὰ συνηθισμένη διδασκαλία εἶχε πάρα πολλὰ στηρίγματα ἀπέναντι στοὺς νεωτερισμοὺς, ποὺ ἤθελε νὰ φέρῃ ὁ Sanderson. Ἦταν ἀπαρτισμένη, ταχτοποιημένη σὲ ὅλα, εἶχε κανόνες καὶ τρόπους σταθεροὺς καὶ καθιερωμένους ἑκατοντάδες χρόνια. Κάθε νέο θὰ τὸ μετροῦσαν μὲ τὰ σκληρὰ, ἀπολιθωμένα μέτρα τῆς παράδοσης. Τὸ νέο σύστημα ἦταν ἀκόμη ἄμορφο, ἦταν μιὰ δοκιμὴ. Χωρὶς ἄλλο θὰ γινόντανε λάθη.

Τρεῖς αἰῶνες τώρα οἱ κλασικοὶ ἦταν τὸ ὕλικό τῆς διδασκαλίας. Ἡ ρουτίνα τῆς διδασκαλίας εἶχε γίνῃ πιά τόσο μηχανικὴ, ὥστε οἱ καλύτεροι καθηγητὲς ἦταν ἐκεῖνοι, ποὺ δὲν ἐνεωτέριζαν σὲ τίποτε καὶ ἔκαμαν τὴ δουλειά τους σὰν ὑπνωτισμένοι, διανοητικὰ καὶ ἠθικὰ ὑπνωτισμένοι.

Ἡ κλασικὴ παιδεία δὲν ὡδηγοῦσε ποιετικά. Ἐχτὸς ἀπὸ λίγες σπανιώτατες ἔξαιρέσεις, οἱ μαθητὲς οὔτε κἀν τὶς ἀρχαῖες γλῶσσες μάθαιναν, οὔτε νὰ κατανοοῦν ὅπωςδήποτε τὴν ἀνθρώπινη ἱστορία. Ἄνοιγε ἓνα βαθὺ χαντάκι ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφία καὶ τὴν πραγματικὴ ζωὴ. Μὰ οὔτε καὶ καλλιτεχνικὰ μόρφωνε τὸν ἄνθρωπο. Ἰσα ἴσα τῆς ἔλειπε κάθε ἀληθινὴ καλαισθητικὴ συγκίνηση. Ἦταν ξερὴ καὶ ἀποστεγνωμένη σὰν κορμὸς δέντρου ξεροξωμένου. Καὶ ὅμως γιὰ λόγους πολὺ μυστηριώδικους αὐτὴ μόνη μποροῦσε νὰ μορφώσῃ «ἀνθρώπους». Ἔτσι ἔλεγαν καὶ ἴσως καὶ πίστευαν οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς, ἐνῶ ἡ «ἐπιστημονικὴ διδασκαλία» ἦταν κάτι ἀδοκίμαστο, κάτι ξένο, μιὰ ἀξία προβληματικὴ. Γι' αὐτὸ οἱ δυσκολίες τοῦ

Sanderson στα πρώτα χρόνια ήταν πολύ μεγάλες. Ένας αγώνας σκληρός ανάμεσα στην παλιά παράδοση και τη νέα προσπάθεια.

Από τις αναμνήσεις των μαθητών της Ούντλας, που είναι δημοσιευμένες στην επίσημη Βιογραφία του, μαθαίνουμε πολλά χαρακτηριστικά γεγονότα. Στην αρχή ζήτησαν να του κλονίσουν με κάθε τρόπο το κύρος του. Προσπάθησαν να κάμουν τον κόσμο να πιστέψει, ότι ο Sanderson δεν ήταν gentleman, ούτε μορφωμένος άνθρωπος, δεν έπαιζε κρίκετ, δεν αγαπούσε τα σπόρ. Οι σνόμπ όλου του κόσμου πιστεύουν απόλυτα, ότι οι άνθρωποι, που δε γεννήθηκαν από «φαμίλια», όσο και να γίνουν ανώτεροι με το μυαλό τους και τη θέληση τους, είναι μολαταύτα έντελώς ανίκανοι να ποχτήσουν κάποιες συνήθειες και γνώσεις σχετικές με το «καλό ντύσιμο» και τους «καλούς τρόπους». Αν και βλέπουν, πώς αυτά τα συνήθίζουν πολύ εύκολα και οι υπηρέτες των. Και όμως ο Sanderson δεν ήξερε να ντυθῆ! Οι κακές γλώσσες έλεγαν, ότι ακόμη και στα επίσημα βράδια ο Sanderson φορούσε φανελλένιο πουκάμισο και από πάνω έβαζε μπλαστρόν και μανικέτια χωριστά, αντί να φορέσει το λινό καλοσιδερωμένο πουκάμισο, που βάζει όλος ο «καλός κόσμος». Ότι έβαζε λαιμοδέτη έτοιμο, αντί να τον δένη ο ίδιος. Και άλλα τέτια, ικανά να γελοιοποιήσουν και να ταπεινώσουν όριστικά έναν κολλεγιάρχη στα μάτια της καλής κοινωνίας, που θα του έστελνε τα παιδιά της!).

Ένα επεισόδιο της εποχής εκείνης μάς ζωγραφίζει πολύ καλά τις δυσκολίες του Sanderson. Οι μαθητές του σχολείου, παρακινημένοι και βοηθημένοι από κάμποσους καθηγητές, έφτιαξαν ένα σατυρικό δραματάκι, για να το παραστήσουν στις γιορτές του σχολείου, όπως συνήθιζαν. Εκεί ανάμεσα σε λατινικά και ελληνικά χωρία και αποφθέγματα, έχυναν άφθονο δηλητήριο και προσβολές ενάντια στο διευθυντή τους, στις «νέες» ιδέες του, στους τρόπους του. Είχαν πάρει για θέμα τη δίκη ενός μαθητή, που πήγε να βάλει φωτιά τάχα να κάψει τα νέα εργαστήρια, που ίδρυσε ο Sanderson. Εκεί εσατύριζαν κάθε τι, που φαινόταν ναγαπά και να τιμά ο νέος διευθυντής.

Στη γενική δοκιμή κάλεσαν και το διευθυντή. Ακίνητος στη θέση του, ήταν σά βυθισμένος σε σκέψεις, ενώ οι μαθητές του έμπηγαν μια μια τις σαίτιες. Μά τότες έγινε κάτι αναπάντεχο. «Η κωμωδία δε μάς φαινότανε πιά τόσο άστεία, όσο, όταν την έτοιμάζαμε και τη δοκιμάζαμε μόνοι μας» γράφει ένα παιδί στάπο-μνημονεύματα του.

«Στό τέλος άραϊά μόνο χειροκροτήματα χωρίς καμιά θερμή. Ακολούθησε σιωπή, βαριά, πιεστική». Ο διευθυντής ακίνητος πάντα στη θέση του, συλλογιζότανε με γυρντό το κεφάλι. Έπειτα σηκώθηκε άργά άργά. «Κύριοι, είπε, θα θεωρήσωμε τη γενική δοκιμή για τελειωτική παράσταση του έργου σας». Και κάθισε χωρίς να προσθέσει ούτε λέξη. Ούτε τιμώρησε κανένα. Άφησε τό επεισόδιο να σβήση με

1) Σημ. Μετ. Άς προσέξη ο Έλληνας άναγνώστης στό είδος των κατηγοριών, που γίνονται στό Sanderson. Είναι πολύ χαρακτηριστικές. Τι κρίμα να μὴν υπάρχουν και στην Άγγλία μερικοί έπίσκοποι, δικολάβιοι, δημοσιογράφοι, καθηγητές Πανεπιστημίου, εκπαιδευτικοί Σύμβουλοι, σάν τους Έλληνες συναδέλφους των. Τι άπλοϊκοί αυτοί οι έγγλέζοι. Ούτε άθεο, ούτε άπατρι, ούτε ανήθικο και έκφυλο, ούτε κομμουνιστή, ούτε ρουβλοφάγο δεν τον είχαν τό Sanderson. Πόσα έχει να μάθη ο κόσμος ακόμη από την «μικράν και περιφρο-νουμένην Έλλάδα»!

μιά μεγαλόπρεπη σιωπή. Από τη στιγμή εκείνη, βεβαιώνει ο μαθητής, που διηγείται αυτό το επεισόδιο, το πνεῦμα του σχολείου άλλαξε. Ἡ άρχαία παράδοση είχε χύσει όλο της τό δηλητήριο. Τα παιδιά άρχισαν να καταλαβαίνουν, ότι τά νιάτα τους, είχαν συμμαχήσει με τις σκοτεινές δυνάμεις της μοχθηρίας και της άσυνείδητης αντίδρασης.

***

Ο Sanderson δεν περνούσε πάντα όλες τις κακοτοπιές με τόσο ήρεμη αξιοπρέπεια. Κάποτε θύμωνα. Ἡ άγανάκτηση, που έβραζε μέσα του, όταν έβλεπε τη βλακεία και τό φθόνο να του έμποδίζουν τό δρόμο του, ξεσπούσε κάποτε με όρμη. Τό χρέος του παιδαγωγού είναι να διατυπώνη τη γνώμη του και να καθοδηγή τους άλλους. Γι' αυτό δε μπορεί να είναι πάντα κλεισμένος μέσα σε μία περηφανή σιωπή. Ἦταν ύποχρέωση του Sanderson να βάλη ιδέες και τάξη μέσα σε άνυπόταχτα μυαλά. Δεν ήταν καθόλου ρήτορας. Μιλούσε όμως πολύ, άν και με κάποια άκαταστασία. Είχε να πῆ σκληρές αλήθειες, να πειθαναγκάσει σε προσοχή άκροατήριο άπρόσεχτο, να μαλλώση, να αγωνιστή ενάντια στη γελοιοποίηση. Άπλως και ειλικρινής καθώς ήταν, πολλές φορές άφηνε τό θυμό του να ξεχύνεται και τά πρώτα χρόνια τιμωρούσε κι όλας. Στα έγγλέζικα κολλέγια δέρνουν, μαστιγώνουν τά παιδιά άγρια. Πάντα όμως σύμφωνα με ένα άυστηρό πρωτόκολλο και μία διαδικασία ώρισμένη. Ο Sanderson τιμωρούσε άπάνω στό θυμό του. Τα παιδιά βρίσκανε τον τρόπο του παράδοξο, έξω από τά καθιερωμένα. Και όμως σιγά σιγά τον καταλάβαιναν και τότε συμπαούσαν. Τα παιδιά συζητούσανε για τό διευθυντή τους, για τους τρόπους του, τά παράξενα λόγια του, τά αποφθέγματα του. Σιγά σιγά καταργήθηκαν οι τιμωρίες. Στα δέκα τελευταία χρόνια κανένας δε θυμάται να τιμωρήθηκε σωματικά μαθητής στό Κολλέγιο της Ούντλας. Όλο τό σχολείο άναγνώρισε την εξαιρετική προσωπικότητα του διευθυντή του και τον περιτριγύρισε με άγάπη και σέβας. Όταν έγω πήγα για πρώτη φορά στην Ούντλα βόηκα ένα σχολείο χαρούμενο και φωτεινό. Δεν υπήρχε καμιά γωνιά σκοτεινή, κανένα σημείο άκατανόητο. Στο σχολείο κυριαρχούσε τό πνεῦμα.

***

Οι μαθητές είναι οι καλύτεροι κριτές των δασκάλων των. Παίρνω λοιπόν από τις αναμνήσεις ενός μαθητή της Ούντλας μερικές χαρακτηριστικές γραμμές.

Την εποχή εκείνη ο διευθυντής είχε διατάξει ναφήνουν άνοιχτά κι έλεύτερα για όλους τους μαθητές σε οποιαδήποτε ώρα όλα τά εργαστήρια του σχολείου. Έμπαινε κανείς όποτε ήθελε. Ο Sanderson έδειχνε στα παιδιά άπεριόριστη έμπιστοσύνη. Έργαλεία, χημικά προϊόντα, όργανα, στη διάθεση μας. Έννοείται, ότι τά παιδιά έσκάρωναν και διάφορες φάρσες με κάποια χημικά παρασκευάσματα. Όταν οι παρεκτροπές μερικών έγιναν μεγαλύτερες και έγιναν ζημιές στα όργανα και άταξία, ο διευθυντής για μία στιγμή έχασε την ώραία του έμπιστοσύνη σεμās. Έκλεισε τά εργαστήρια τις ώρες, που δεν επιβλέπανε οι καθηγητές ή οι έπιμελητές. Αυτό όμως ήταν χτύπημα γερό για όλα τά παιδιά, που πήγαιναν στα εργαστήρια από άληθινή άγάπη και ενδιαφέρον για να δουλέψουν. Τότε βαλθήκαμε μερικοί σε μία νέα δουλειά. Άρχισαμε να μελετάμε την κατασκευή των κλειδαριών. Λύσαμε και δέσαμε κάμποσες κλειδωνιές και μάθαμε να κατασκευάζουμε

άντικλειδία. Καί σέ λίγο είχαμε τὰ μέσα ὄχι μόνον νανοίγωμε κρυφὰ τὰ ἐργαστήρια τὶς ἀπαγορευμένες ὥρες, μὰ κι ὅλα τὰ δωμάτια τοῦ κολλέγιου ἀκόμα καὶ τὸ δωμάτιο τοῦ διευθυντή. Καὶ πηγαίνοντας κρυφὰ στὰ ἐργαστήρια δουλεύαμε. Συνεχίζαμε τὰ πειράματα μας. Ἐτοιμάσαμε τὶς εἰδικές ἐργασίες, μὲ προσοχή ἑξαιρετικὴ μήπως χαλάσωμε τίποτε καὶ μᾶς καταλάβουν.

Ὡς τὸ τέλος τοῦ χρόνου νομίζαμε, πὼς ὁ διευθυντὴς δὲν εἶχε πάρει εἶδησι. Μὲ τὶ ξάφνισμα λοιπὸν ἀκούσαμε στὴ λογοδοσία του μπροστὰ στοὺς γονεῖς μας νὰ ἐκθέτη τὸ περιστατικὸ μας φαρδιὰ πλατιά. Τὰ ἤξερε ὅλα. Καὶ ὁμῶς ἔκαμε, πὼς δὲ βλέπει τίποτε. Τὰ διηγότανε χαρούμενος. «Τὶ στοχάζεστε λοιπὸν, πὼς σκαρφίστηκαν τὰ παιδιά μου γιὰ νὰ δουλεύουν στὰ ἐργαστήρια»; Τοῦ ἄρεσε ὑπερβολικὰ κάθε πρωτοβουλία μας. Τὰ ἐλαττώματα, ποὺ δὲ μπορούσε νὰ ὑποφέρει, ἦταν ἡ ἀδιαφορία, ἡ παθητικότητά. Ἦταν ὑπερβολικὰ ἐπιεικὴς, ὅταν ἔβλεπε παιδιά νὰ μὴν προοδεύουν καθόλου στὰ μαθήματα, ποὺ δὲν ἀγαποῦσαν, ἀρκεῖ νὰ τᾶβλεπε νὰ δουλεύουν μὲ ἀληθινὸ ζήλο ἐκεῖ, ποὺ τὰ τραβοῦσε ἡ κλίση τους.

Κάποτε μὲ βρῆκε νύχτα στὶς δυὸ ἀπὸ τὰ μεσάνυχτα κάτω στὴ βιβλιοθήκη νὰ σκαλίζω κάποια βιβλία. Στὴν ἀρχή, ποὺ μὲ εἶδε, καταγαναχτισμένος μὲ μάλλωσε φοβερά. Αὐτὸ ἦταν κάτι ὀλότελα ἀντικανονικὸ. Νὰ σηκώνωμαι ἀπὸ τὸ κρεβάτι μου καὶ νὰ κατεβαίνω νὰ διαβάζω! Σὲ λίγο ἄρχισε νὰ ἡμερεύη. — Καὶ τί διαβάζεις, παιδί μου, τέτια ὥρα; — Τότε τοῦ ἐξήγησα κάποια μελέτη, ποὺ μοῦ εἶχε τραβήξει τὴν ψυχὴ μου καὶ δὲν ἔβρισκα καιρὸ νὰ διαβάζω τὴν ἡμέρα. Μὲ μιᾶς κάθισε δίπλα μου. Πῆρε καὶ διάβασε τὶς σημειώσεις, ποὺ εἶχα κρατημένες. Ἐνδιαφερόμουνά γιὰ κάποια μεταλλουργικὰ πειράματα. Ἄρχισε νὰ μοῦ μιλάη γιὰ τὶς ἀνακαλύψεις, γιὰ τὴν ἀξία τους, γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, ποὺ ἐργάστηκαν γι' αὐτές, γιὰ τὸ δαιμόνιο, ποὺ σπρώχνει τὸν ἀνθρωπο πάντα νὰ τελειοποιῇ τὰ μέσα τῆς δουλειᾶς του καὶ νὰ καταχτᾷ τὴ φύση, γιὰ τὴ μεγάλη σημασία, ποὺ ἔχει ἡ ὁρμὴ μας αὐτὴ νὰ μαθαίνωμε καὶ νὰ ἐνεργοῦμε γιὰ τὴν ἀξία, ποὺ ἔχουν καὶ αὐτές οἱ μαθητικές μας ἐργασίες στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἐπιστήμης. Μιλοῦσε ζωνηρά, μὲ ἀγάπη. Μείναμε μιὰ ὥρα ἐκεῖ μέσα στὴ νυχτερινὴ σιγαλιά στὴ μεγάλη σάλα τῆς βιβλιοθήκης. Ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες ὥρες τῆς ζωῆς μου, γόνιμη ὅσο ἴσως καμιά ἄλλη.

— «Καὶ τώρα πηγαινε, παιδί μου, νὰ κοιμηθῆς. Θὰ σοῦ βρῶ ἐγὼ ὥρες μέσα στὴν ἡμέρα γιὰ νᾶχης καιρὸ νὰ καταγίνης μὲ τὴ μελέτη σου τούτη».

Μετάφραση Δ. Γ.

(ἀκολουθεῖ συνέχεια).

**Γιὰ νὰ κυριαρχήσῃ ἡ δημοτικὴ γλῶσσα στὸν πεζὸ λόγο
χρειάζεται γραμματικὴ ἐνότητα καὶ κανόνες.**

**Ἑλληνες λογοτέχνες καὶ ἐπιστήμονες, γράφετε παντοῦ καὶ
πάντα κανονικὴ δημοτικὴ!**

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ

**ΕΛΙΣΑΙΟΥ ΓΙΑΝΙΔΗ. Τὸ μεγάλο πρόβλημα, Δοκίμιον κριτικῆς τοῦ ὕλισμοῦ,
Ἀθήνα, 1925, Ἐκδοτικὸς οἶκος Μ. Σ. Σαριβαξεδάνη.**

Ὁ κ. Ἐλισαῖος Γιανίδης μὲ τὸ στοχαστικὸ καὶ σιγανὸ του τρόπο, ετοίμασε καὶ μᾶς πρόσφερε τὸ ἔργο τῆς ὠριμότητος του, ὅπως ἡ Γλῶσσα καὶ Ζωὴ ἦταν τὸ ἔργο τῆς ἐποχῆς τῆς ὁρμῆς του — μιᾶς ὁρμῆς συγκρατημένης καὶ πειθαρχημένης στὸ γερὸ καὶ κυρίαρχο λογικόν. Τὸ μεγάλο πρόβλημα εἶναι τὸ ἔργο ἐνὸς φιλόσοφου κι ἐνὸς ἐπιδέξιου λογιστοῦ. Τὶ ἄλλο ὁμῶς ἦταν ἡ Γλῶσσα καὶ Ζωὴ στὸ βάθος; Μιά λογικὴ ἐφαρμοσμένη στὸ γλωσσικὸ ζήτημα. Τὸ πῶς γερό, ποὺ μένει ἀπὸ τὸ περιφάνο βιβλίον σήμερον, ποὺ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα ἔχασε τὴν ὀξύτητα του καὶ ὑποχώρησε μπρὸς σὲ τόσα μεγάλα προβλήματα, εἶναι ἡ ἀκονισμένη διαλεκτικὴ του καὶ ἡ ἀκαταγώνιστη ἐπιχειρηματολογία του. Μὲ τὸ καινούργιον βιβλίον ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Γιανίδου γυρίζει στὸ φυσικὸ ἔδαφος τῆς. Ἀγκαλιάζει τὸ μεγάλο πρόβλημα ὅλων τῶν αἰώνων — τὸ πρόβλημα τοῦ κόσμου καὶ τοῦ νοῦ. Κι ἔτσι ἡ Γλῶσσα καὶ Ζωὴ παίρνει τὸ συμπτωματικὸ τῆς νόημα. Ἦτανε κάτι σὺν ἐπεισοδιακῶν στὴ ζωὴ του ἡ γλῶσσα, σὺν ἕνα παραστράτημα ἀπὸ τὸ βασιλικὸ δρόμον, ποὺ ἦτανε προωρισμένη νὰ περπατήσῃ ἡ διάνοη του. Αὐτὴ τὴν ἐκδούλευση τοῦ ἔκαμε τὸ ἔθνος του, ἡ ἐποχὴ του. Τὸν καιρὸ, ποὺ ἄρχισε νὰ φιλοσοφῇ ὁ Γιανίδης, τὸ γλωσσικὸ ζήτημα ἦτανε στὴ βράση του. Τὸ πρόσεξε, ἀναψε γι' αὐτὸ, τὸ ἀγάπησε καὶ τοῦ ἀφιέρωσε ἕνα κομμάτι τῆς ζωῆς του. Ὁ Γιανίδης ἦτανε προωρισμένος νὰ γίνῃ φιλόσοφος, νὰ ξεδιαλύνη προβλήματα λογικῆς καὶ γνωσιοθεωρίας. Ἐγίνε θεωρητικὸς τῆς γλώσσας, γιὰ τὸ ἠθέλε ἡ ἐποχὴ του. Οἱ πῶς δυνατὲς διανοεῖς εἶναι χρονικὰ καὶ τοπικὰ ὠρισμένες. Δουλεύουνε τὰ προβλήματα, ποὺ ταράζουν τὶς κοινωνίες, ὅπου ἀνήκουν. Στὴ διάνοια τοῦ Γιανίδου ἡ ἐποχὴ καὶ τὸ ἔθνος του πρόσφεραν τὸ γλωσσικὸ πρόβλημα — τὸ μόνον πρόβλημα, ποὺ ἡ περασμένη γενιὰ δούλεψε φιλοσοφικά. Τὶ ἄδικη θυσία καὶ ἀδικοχαμένος καιρὸς γιὰ γλωσσικὰ ζητήματα στὴν ἀρχὴ τοῦ 20οῦ αἰῶνα! Ἦτανε μοιραῖο τῆς περασμένης γενιᾶς νὰ ἰδρώσῃ καθαρίζοντας τὸ ἔδαφος ἀπὸ τὰ χαλάσματα, ποὺ οἱ παλαιότεροι χρόνοι εἶχαν σωριάσει, τὴν ὥρα, ποὺ ἄλλοι λαοὶ ἔχτιζαν ἀπὸ αἰῶνες. Ὁ Ἐλισαῖος Γιανίδης στάθηκε ἀπὸ τοὺς εὐγενικώτερους ἐργάτες, ποὺ καταπιάστηκαν σ' αὐτὸ τὸ ἀχαρὸ ἔργο.

Τὸ Μεγάλον Πρόβλημα ἔπρεπε χρονολογικὰ νὰ εἶναι τὸ πρῶτον βιβλίον τοῦ Γιανίδου, τὸ νεανικόν, ἀπ' αὐτὸ, ποὺ ἔπρεπε νὰρχίσῃ, ἀν ὁ πολιτισμὸς μας εἶχεν ἀναπτυχθῆ ὀργανικὰ καὶ παράλληλα μὲ τὸν εὐρωπαϊκόν — γιὰ νὰ τραβήξῃ πῶς πέρα σήμερον — ἐκεῖ, ποὺ βρίσκονται τώρα οἱ ὁμοτίμοι του στὴν Εὐρώπη, οἱ νεώτερες νεοκαντιανὲς σχολές π.χ. ἕνας Edmond Husserl, εἴτε ἡ πλουραλιστικὴ φιλοσοφία τῆς Ἀμερικῆς. Σήμερον ὁμῶς, ὅπως ἐμφανίζεται, εἶναι τὸ λιγώτερον μιὰ γενιὰ καθυστερημένη ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴν ἐπικαιρότητα. «Γιὰ τὸν ἀνθρώπον τῆς ἐλεύτερης σκέψης, ἔτσι ἀρχίζει τὸ βιβλίον, εἶναι κάπως τῆς μόδας νὰ εἶναι ὕλιστις». Ἡ μόδα αὐτὴ εἶναι ἀλήθεια, ποὺ δὲ φοριέται πιά στὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἀργοῦν κάπως νὰ ἔλθουν οἱ εὐρωπαϊκὲς μόδες. Εἶναι καιρὸς, ποὺ σάλεψε ἡ πίστις, πὼς ἡ φυσικὴ ἐπιστὴμη θὰ λύσῃ τὸ μυστήριον τοῦ κόσμου καὶ σήμερον κανεὶς δὲν παίρνει στὰ σοβαρὰ τὸ Ludwig Büchner, μήτε τὴν ἐρμηνείαν τῶν κοσμικῶν αἰνιγμάτων τοῦ Ernst Haeckel. «Ἡ μεγάλη ἀνάπτυξίς τῆς ἐπιστήμης, γράφει στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου του, ἔκαμε πολλοὺς νὰ φανταστοῦν, πὼς ἡ ἐπιστὴμη μᾶς ἔλυσεν τὸ μυστήριον, πὼς ὁ κόσμος εἶναι ὅ,τι βλέπομε καὶ τίποτε ἄλλο». Τὴν ὑπερβολὴν αὐτὴ θέλει νὰ τὴν πολεμήσῃ ὁ Γιανίδης, νὰ δείξῃ τὶς ἀντιφάσεις, ποὺ ἔχει μέσα τῆς μιᾶς βιαστικὴν κοσμοερμηνείαν, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν φυσικὴν μόνον ἐπιστὴμη καὶ πλατύνοντας σὲ σύστημα μιὰ μέθοδον κάνει μεταφυσικὴν — τὴν ὕλιστικὴν μεταφυσικὴν, ποὺ δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ εἶναι καλύτερη ἀπὸ κάθε ἄλλη. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Γιανίδου λοιπὸν ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἴδια ἀφορμήν, ποὺ γέννησε τὶς πρῶτες νεοκαντιανὲς σχολὰς στὴν Γερμανία (Otto Liebmann, Ἱστορία τοῦ ὕλισμοῦ τοῦ Fried. Alb. Lange κλπ.) καὶ τὴν ἀνάλογον

δυο είναι στοιχεία των έννοιων. Όταν λοιπόν πρόκειται να δρίσωμε μιαν έννοια, θα πάρωμε τα στοιχεία της τα ουσιώδη, αδιάφορο αν αυτά αποτελούν τη μορφή ή το περιεχόμενο. "Επειτα νομίζω, πως μιὰ έννοια χωρίς περιεχόμενο δε μπορεί να νοηθῆ, γιατί από τη στιγμή, που θα την προσδιορίσωμε για να τη διακρίνωμε από τις άλλες έννοιες, της βάζωμε ένα περιεχόμενο. "Ας πάρωμε ένα συγκεκριμένο παράδειγμα, το Δίκαιο. "Ας υποθέσωμε, ότι του δίνομε το πιο γενικό και αφαιρεμένο και σύντομο όρισμό «ρύθμιση του κοινωνικού βίου». Κατ' αυτό τον τρόπο δε δίνομε μονάχα μορφή, αλλά και περιεχόμενο και κάθε μιὰ ειδιοποιητική διαφορά, που θα προσθέτωμε, είναι κι ένα βήμα προς το βάθος της έννοιας του Δικαίου. Λέμε ρύθμιση, αποκλείωμε από το Δίκαιο τη μη ρύθμιση, λέμε κοινωνικού βίου, αποκλείωμε το μη κοινωνικό βίο. Είναι λοιπόν, φρονώ, φανερό, πως δεν πρόκειται πια για μορφή, μιὰ για περιεχόμενο ή καλύτερα ούτε για μορφή ούτε για περιεχόμενο, γιατί και τα δυο συγχέονται και χάνονται μέσα στο βάθος της έννοιας. Ποιός μ' ας λέει, πως ο όρισμός αυτός είναι ή μορφή του Δικαίου; "Αν ἦταν μορφή, τότε κατά τη διδασκαλία του Stammler θα ἦταν καλός για όλους, τότε όμως θα ἔπρεπε όλοι οι νομικοφιλόσοφοι να δεχτοῦν για το μόνο σωστό τον όρισμό του Δικαίου, που δίνει ο Stammler.

"Όσον αφορά βέβαια την ανάλυση, όσο προχωρούμε σε ανώτατα γένη αφαιρώντας το συγκεκριμένο περιεχόμενο, τόσο φτάνουμε σε έννοιες καθαρές. "Από τις νομικές έννοιες μιὰ-μιὰ θα φτάσωμε στην έννοια του Δικαίου, που θα όριστή τυπολογικά (formal). "Αλλά το ζήτημα, νομίζω, δε λύνεται έτσι. Γιατί θα μαζέψωμε το ύλικό το εμπειρικό, που μ' ας παρέχει το Δίκαιο ή ας πούμε καλύτερα τα διάφορα φαινόμενα του Δικαίου. Μ' ας έδω ακριβώς αρχίζει ή προβληματική: ποιά είναι τα φαινόμενα του Δικαίου; Πώς θα τα διακρίνωμε από τα φαινόμενα του μη Δικαίου; Ν' ας μιὰ λογική δυσκολία, που έχει υπ' όψει του ο Stammler (Lehrb. d. Rechtsphilosophie 1923 § 23 και σημ. 2 σελ. 49) μιὰ δε μπορεί να υπερνικήση. Για να χαρακτηρίσωμε τα Α φαινόμενα για φαινόμενα Δικαίου και όχι άλλο τίποτα, πρέπει να ξέρουμε προτύτερα, τί είναι Δίκαιο. "Επομένως λογικά προηγείται ή έννοια του Δικαίου από τις άλλες έννοιες. Είναι έννοιες Δικαίου, γιατί αυτό τους δίνει το χαρακτηρισμό και όχι το αντίθετο, ότι είναι Δίκαιο, γιατί βγαίνει από τις νομικές έννοιες. Πώς μπορούμε από την έννοια της ιδιοκτησίας ή της υποθήκης να βγάλωμε την έννοια του Δικαίου, αφού μη ξέροντας, τί είναι Δίκαιο, μη έχοντας από πριν γνωστή την έννοια του Δικαίου, δε μπορούμε να άποφανθοῦμε, αν οι έννοιες ιδιοκτησία και υποθήκη είναι καν έννοιες νομικές; Βέβαια δεν πρόκειται για την πραγματικότητα, για τη χρονική προτεραιότητα, αλλά μόνο για τη λογική, δηλαδή πρόκειται για μιὰ λογική σχέση στη Γνωσιολογία και όχι στην πραγματικότητα. "Ετσι ακριβώς ή νομική έπιστήμη άποτελεί για τη Φιλοσοφία του Δικαίου χρονικά το «πρότερον», ενώ λογικά ή Φιλοσοφία του Δικαίου άποτελεί το «πρότερον» της Νομικής "Επιστήμης (βλ. Radbruch Grundz. der Rechtsphilosophie σελ. 31 κ. έ.) Βέβαια δε λύθηκε μ' αυτό τον τρόπο το πρόβλημα της έννοιας του Δικαίου, αλλά τα στενά όρια της κριτικής μου δεν επιτρέπουν περισσότερη άπασχόληση μ' αυτό το ζήτημα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζει ο συγγραφέας το πρόβλημα της διάκρισης του Δικαίου από την "Ηθική. Για διακριτικό γνώρισμα του Δικαίου από την "Ηθική αναφέρει, το ότι το Δίκαιο είναι θέληση, όπως ακριβώς και ή "Ηθική, μιὰ από την πολλαπλότητα των κοινωνικών σχέσεων παρουσιάζεται το Δίκαιο σαν μιὰ άμοιβαία συνάρτηση ή σύνδεση. Δηλαδή το Δίκαιο στηρίζεται σε πολλές ή μάλλον σόδες τις θελήσεις των ανθρώπων, όχι όμως μιὰ-μιὰ χωριστά, αλλά όλες μαζί ένωμένες κατά τέτιο τρόπο, ώστε του ενός ή θέληση να χρησιμοποιείται από τον άλλο σαν μέσο και τανάπαλι, στην τυλική έννοια της τελεολογίας (της σχέσης σκοπού και μέσου). "Η "Ηθική άπεναντίας στηρίζεται σε μιὰ θέληση άπεμονωμένη. Κι αν συμβῆ οι θελήσεις όλων των ανθρώπων να συμπέσουν στην ήθική τους αντίληψη, αυτό δε σημαίνει, ότι ή "Ηθική άπευθύνεται σε όλες τις θελήσεις, γιατί κάθε μιὰ είναι ανεξάρτητη από την άλλη. "Ορθότατα τονίζει στο τέλος της § 3 ο κ. Τριανταφυλλ., ότι το όρθό Δίκαιο και ή όρθή "Ηθική στο κράτος των σκοπών συναντιοῦνται. Το όρθό Δίκαιο είναι το Δίκαιο εκείνο, που πρέπει να ισχύη, αφού αναγνωρίζεται για όρθό, επομένως το όρθό Δίκαιο στο Κράτος των "Αξιών δε διαφέρει καθόλου από την "Ηθική. Είναι ένα τμήμα της "Ηθικής, γιατί ή ιδέα του Δικαίου εξαρτάται άπ' ευθείας από το πρόβλημα της "Ηθικής. Για κείνον, που λύσει το πρόβλημα της "Ηθικής και της ανώτατης "Αξίας, προβληματική όρθού Δικαίου και ιδέας του Δικαίου δεν υπάρχει, γιατί

αυτά είναι ένα κομμάτι της "Ηθικής ως «Δεοντολογίας». "Ετσι δικαιολογημένα μπορεί να πῆ κανένας γενικά για τη σχέση του Δικαίου με την "Ηθική, ότι το Δίκαιο είναι ένα μέσο, ή δε "Ηθική, που περικλείει το ανώτατο αγαθό, είναι ο τελικός σκοπός (Radbruch: Rechtsphilosophie σελ. 43-45). "Όπως δήποτε και το ζήτημα αυτό της σχέσης του Δικαίου προς την "Ηθική είναι από τα πιο φιλονεικούμενα προβλήματα, από τον καιρό που ο Kant κήρυξε την άυτονομία της ήθικής συνείδησης.

"Όστερα από την εξέταση της διαφοράς Δικαίου και "Εθιμοτυπίας, που τη συνοψίζει στο άυτοδύναμο των νομικών κανόνων, μπαίνει στο πρόβλημα του χωρισμού του Δικαίου από την Αύθαιρεσία, που γι' αυτόν μιλάει με τόση σαφήνεια, ώστε κι εκείνος, που δεν άσχολήθηκε ποτέ με το πρόβλημα να κατατοπίζεται άμέσως και να σχηματίζει γνώμη. "Η διδασκαλία του Τριανταφυλλόπουλου συνίσταται στο ότι το Δίκαιο συνοδεύεται πάντα από το στοιχείο του άκατάλυτου, δηλαδή, ότι εκείνος, που θέτει το Δίκαιο, δε μπορεί παρά να το μεταβάλει σύμφωνα με τον τρόπο, που όρίζει αυτό το ίδιο (παράγωγος) ή αν το μεταβάλει κατ' άλλο τρόπο, τότε μεταβάλλει και τον προηγούμενο (τον άκατάλυτο) κανόνα, που όρίζει, πως μεταβάλλεται το Δίκαιο (πρωτότυπο). "Ο πρωτότυπος αυτός τρόπος συνδέεται με την επανάσταση, που άποτελεί και δημιουργεί Δίκαιο και όχι αύθαιρεσία, όσο επικρατεί.

Μετά τον άποχωρισμό, που κάνει από τις τρεις αυτές κατηγορίες, "Ηθική, "Εθιμοτυπία και Αύθαιρεσία, προβαίνει στον όρισμό του Δικαίου: «Δίκαιο είναι ή άκαταλύτως και άπαισχυντως συνδέουσα θέλησις» (σελ. 51).

Νομίζω όμως, ότι ή Φιλοσοφία του Δικαίου ψάχνοντας να βρῆ την έννοια του Δικαίου δε μπορεί να τη βρῆ στον άποχωρισμό της από τις έννοιες της "Ηθικής, "Εθιμοτυπίας και Αύθαιρεσίας, γιατί, όπως και στην αρχή ελπια, από τη μιὰ μεριά προϋποτίθεται γνωστή ή έννοια του Δικαίου και από την άλλη λαβαίνεται ή έννοια του Δικαίου ύστερα από τη διάκριση από το μη Δίκαιο ("Ηθική, "Εθιμοτυπία, Αύθαιρεσία). Το μη Δίκαιο όμως εξαντλείται σ' αυτές τις έμφανίσεις; "Όχι βέβαια, γιατί λογικά είναι δυνατό να φανταστοῦμε κι άλλες έμφανίσεις του μη Δικαίου έξω από τις τρεις αυτές κατηγορίες. "Η έξαγωγή της έννοιας του Δικαίου με τον άποχωρισμό του από τις έννοιες αυτές, δε στηρίζεται λογικά.

Ειδικά για την Αύθαιρεσία νομίζω, πως καμιά έννοιολογική διαφορά δε μπορεί να υπάρξει μεταξύ Δικαίου και Αύθαιρεσίας. Στη σφαίρα των καθαρών έννοιων ή συνήθης μεταξύ Δικαίου και Αύθαιρεσίας τυλική διαφορά δε μπορεί ναχη θέση, γιατί ισχύει για τη Νομική "Επιστήμη, όχι όμως και για τη Φιλοσοφία του Δικαίου. "Η Νομική "Επιστήμη ονομάζει Αύθαιρεσία το «μη όρθό Δίκαιο» ή τη «μη νόμιμη συμπεριφορά» (Ihering. Der Zweck im Recht. I 1916 σ. 273), και γενικά κάθε έγργεια, που δε γίνεται κατά το Δίκαιο. "Αλλά στο χαρακτηρισμόν αυτό ή Νομική "Επιστήμη δε στηρίζεται στην έννοια του Δικαίου, αλλά στο θετικό Δίκαιο. "Αν λοιπόν το θετικό Δίκαιο έθετε κανόνα, ότι ο Νομοθέτης μπορεί να μεταβάλει το Δίκαιο κατά την ανεξέλεγκτη κρίση του και χωρίς ευθύνη του, τί θα ἦταν τότε το κριτήριο Αύθαιρεσίας και Δικαίου; Για τοῦτο ή Αύθαιρεσία είναι μιὰ έννοια τελείως έξυπηρετική του θετικού Δικαίου και δε βγήκε λογικά, όπως ή έννοια του Δικαίου και για τοῦτο δε μπορεί ναχη θέση στη Φιλοσοφία του Δικαίου τέτια, ώστε άπ' αυτή να προσδιορίζωμε το Δίκαιο.

Τέλος ή § 6, που μ' αυτή τελειώνει το τεῦχος, πραγματεύεται κυρίως τη σημασία της έννοιας του Δικαίου και ειδικώς τις σχέσεις της έννοιας του Δικαίου με το θετικό Δίκαιο, του Δικαίου προς το Κράτος και το ζήτημα της λογικής προτεραιότητας του πρώτου άπέναντι στο δεύτερο και τέλος τη σχέση του Δικαίου γενικά προς το όρθό Δίκαιο.

Είναι πιθανό, ότι από τους περισσότερους νομικούς, το τεῦχος αυτό των Γενικών "Αρχών, δε θα γίνη εύκολα καταληπτό, γιατί προϋποθέτει κάποια σχετική έξοικείωση με τις φιλοσοφικές έννοιες και το φιλοσοφικό τρόπο του σκέπτεσθαι. Και το πρῶμα είναι εύκολοεξήγητο, γιατί ούτε στο Σχολείο ούτε στο Πανεπιστήμιο μαθαίνουμε να σκεπτόμαστε λίγο φιλοσοφικά, ώστε να μη δυσκολευόμαστε να συλλάβωμε στοιχειώδεις έννοιες. Για τοῦτο ακριβώς το λόγο ή φιλοσοφική εισαγωγή του Δικαίου του κ. Τριανταφυλλόπουλου, που άσφαλώς περισσότερο ή φιλοσοφική εισαγωγή του Δικαίου του κ. Τριανταφυλλόπουλου, που άσφαλώς περισσότερο θα διαβαστή από τους φοιτητές, έχει σπουδαιότητα και άποστολή μεγάλη, γιατί θα ώθήση στη Φιλοσοφία του Δικαίου και στην Κοινωνική Φιλοσοφία πολλούς νέους, που άπ' αυτούς βέβαια μπορεί να περιμένη κανείς μιὰ ιδιαίτερη επίδοση σε τέτια ανώτερα προβλήματα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΜΙΑΝ ΕΚΘΕΣΗ

Ὁ ἀρεοπαγίτης κ. Γ. Ἀντωνάκης εἶχε τὸν ἠρωϊσμό νάναλάβη ἕναν ἠράκλειο ἄθλο. Νά ξεκαθαρίσῃ γιὰ μιὰ φορά ἀκόμη μιὰ νέα «Κόπρο τοῦ Ἀυγείου», ἀπὸ κείνες, πού ὁ νεοελληνικός μεσαιωνισμός βοήθημένος ἀπὸ τὴ μοχθηρία καὶ τὴν κακεντρέχεια, τὴν ἀσυνειδησία καὶ τὴν κακοπιστία, σωριάζει κάθε τόσο ἀπάνω στὴν ψυχὴ τοῦ δύσμοιρου αὐτοῦ λαοῦ. Ὑστερα ἀπὸ δεκαπέντε χρόνια ἐπαναλαμβάνονται στὴν Ἀθήνα—μέσα στὴ φωτισμένη πρωτεύουσα τοῦ ἑλληνισμοῦ—τὰ ἀθεϊκὰ τοῦ Βόλου. Καὶ δὲν εἶναι πιά ἕνας μητροπολίτης καὶ διάφοροι κουτοπόνηροι ἐπαρχιωτῆς, πού δημιουργοῦν τὴν ἀποπνιχτικὴ ἀναθυμίαση, ἀλλὰ πολλὰ καὶ σπουδαῖα «σηρίγματα τῆς κοινωνίας», «τρεις ἔντιμοι διδάσκαλοι», «ἅρτι ἐξ Ἑσπερίας ἀφικθῆντες παιδαγωγοί», ἀνώτατοι τῆς παιδείας λειτουργοί, τῆς πανεπιστημιακῆς σοφίας πρωτοκἀθηδροί, δημοσιογράφοι, δικηγόροι, πολιτικοί, ἀξιοματικοί, δικαστικοί, ἱεράρχες,—τῆς θρησκείας ὑπέρμαχοι, τῆς ἠθικῆς στυλοβάτες, τοῦ πατριωτισμοῦ σπαθοφόροι, τῆς κοινωνικῆς τάξης φρουροί, τῆς ἰδιοκτησίας κέρβεροι.

Τὶ συγκινητικὴ ἐπιστράτευση τῆς «ἠθοφυλακῆς» τοῦ τόπου! Δέκα ἀνακρίσεις διενεργήθηκαν. Ἀνακρίνουν πρόεδροι ἐκπαιδευτικῶν Συμβουλίων, ἀνακρίνουν μητροπολίτες, ἀνακρίνουν ὑπουργοί, ἀνακρίνουν «ὑφυπουργοί»—ὧ τί ἀλυσμόνητοι καιροὶ—ἀνακρίνουν εἰσαγγελεῖς, ἀντεισαγγελεῖς, ἀνακρίνουν «Ἐκπαιδευτικοὶ Σύμβουλοι!», προσωπικότητες δημιουργημένες ἀπὸ τὴ μπότα τοῦ «Μεγάλου Διχτάτορα». Καὶ ἡ «ἰθύνουσα τάξη», ἡ κοινωνία τῶν Dancing καὶ τῶν separés, ἡ κοινωνία τῶν ἀσυνείδητων, πού παζάρευαν καὶ πωλοῦσαν τὴν Ἑλλάδα στοὺς ἀντιθάλαμους τοῦ διχτάτορα, περίμενε μὲ ἀγωνία νά μάθη, μὴ τυχὸν τῆς χάλασε τὰ χρηστὰ ἦθη τῆς... ὁ Δελμούζος. Ἡ ἐκθεση τοῦ κ. Ἀντωνάκη, ὅπως καὶ ἡ «Δίκη τοῦ Ναυπλίου», ἀποτελοῦν μνημεῖα τοῦ πολιτισμοῦ μας, ζωγραφικῆς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς νοοτροπίας τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, ὅπου οἱ μεταγενέστεροι θὰ μᾶς βλέπουν ζωγραφισμένους σπαρταριστά. Μερικοὶ χαρακτηρισμοὶ τῆς εἶναι κλασικοί.

Εἶναι γνωστὸ, ὅτι ἕνας ἀρχιεπιτέδεις Κωνσταντινοβενιζελοπαγαλικός Ὑπουργὸς τῆς Παιδείας εἰσέστησεν «ἐπιτροπεῖαν» ἀπὸ τρεῖς ἐκπαιδευτικούς Συμβούλους γιὰ νά κάμουν «ἀμερόληπτες» καὶ «διαφωτιστικῆς» ἀνακρίσεις γιὰ τὰ Μαρασλειακὰ. Νά λοιπὸν τὸ ἐπίγραμμα, πού τοὺς ἔκαμε ὁ κ. Ἀντωνάκης.

«Ἡ ἐπιτροπή ἤκουε· συνεπλήρωνε διὰ τῆς φαντασίας· ἐδέχετο ὡς γεγονὸς τὸ οὕτω συμπληρωμένον· τὸ ἔγραφε κάποτε καὶ ὡς κατάθεσιν. Καὶ κατόπιν ἐκ τούτων συνήγαγεν, ὅσα διατυποῖ εἰς τὴν ἐκθεσὶν τῆς».

Ἄλλο ἐπίγραμμα. «Ὁ κ. Παναγιωτίδης γράφει εἰς τὴν ἐκθεσὶν τοῦ πράγμα, τὰ ὁποῖα διαψεύδει πρὸς τοὺς μαθητὰς του, ἀναιρεῖ τὴν ἐκθεσὶν τοῦ εἰς τὴν συνέντευξίν του καὶ κατόπιν ἀναιρεῖ καὶ τὴν συνέντευξίν του».

Καὶ εἶναι τῆς ἐπιστήμης ἱεροφάντες οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ, πού παραπέμπουν στὴν «τελευταία» ἐκδοση τοῦ «τελευταίου» συγγράμματος, τοῦ «τελευταίου» «παγκοσμίας φήμης ἐπιστήμονος», γιὰ νά στηρίξουν τίς γνώμες τους καὶ πού δὲν ἔμαθαν νά τίς στηρίζουν στὸ παμπάλαιο καὶ ἀκλόνητο καὶ μόνο ἠθικὸ στήριγμα—στὴν ἀλήθεια. Ὁ κ. Ἀντωνάκης, ἀφοῦ μὲ ἄκρα εὐσυνειδησία ἐπῆρε ἕνα ἕνα ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς κατηγορίας καὶ τὰ ἐξέτασε ἀντικειμενικὰ καὶ ἀμερόληπτα ἔβγαλε τὸ τελικὸ τοῦ πόρισμα. «Αἱ κατηγορίαι κατὰ τοῦ Μαρασλείου Διδασκαλείου καὶ τῶν εἰς αὐτὸ προσηρτημένων δημοτικῶν σχολείων, δηλ. αἱ κατηγορίαι κατὰ τοῦ κ. Δελμούζου καὶ τῶν συνεργατῶν του (εἰς τὸ Μαρασλείον), ἀνάγονται εἰς κεφάλαια 1) Ἀνθεθνικῆς διδασκαλίας 2) Καταργήσεως ἢ περιφρονήσεως τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν καὶ 3) καλλιέργειας ἠθικῆς ἐκλύσεως».

Τὰ εἰς στηρίξιν τῶν κατηγοριῶν τούτων προβαλλόμενα γεγονότα ἐξητάσθησαν ὅλα ἐν πρὸς ἓν. Καὶ ἀπεδείχθη, ὅτι τινὰ μὲν εἶναι ὅλως ἀνύ-

παρκτα, ὅλα δὲ τὰ ἄλλα εἰσὶν ἠλλοιωμένα καὶ παραποιημένα ἔχοντα πράγματι οὐσιωδῶς διάφορον μορφήν ἀπὸ ἐκείνην, ἧτις ἀπὸ τῶν κατηγορούντων προὐβλήθη.

Εἶναι ἀληθῶς περιέργον, ὅτι ΚΑΝΕΝ, ΑΠΟΛΥΤΩΣ ΚΑΝΕΝ, ἐκ τῶν προβαλλομένων ὑπὸ τῶν κατηγορῶν περιστατικῶν δὲν ἔμεινεν εἰς τὴν θέσιν του. Τὸ ἔργον τοῦ κ. Δελμούζου καὶ τῶν συνεργατῶν του εἰς τὸ Μαρασλείον ἦτον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον διαγράφει μὲ δύο λέξεις ἐκλεκτὸς Ἑλληνα, οἷος ὁ κ. Χρ. Τσουντας. «**ΗΤΟ ΚΑΤ' ΕΞΟΧΗΝ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟΝ.**»

«Τὸ ἔργον τοῦ κ. Δ. Γληγοῦ καὶ τῶν συνεργατῶν του εἰς τὴν «Παιδαγωγικὴν Ἀκαδημίαν» εἶναι ΚΑΘΑΡΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ καὶ ἐκτὸς τῆς ἐιδιότητός μου. Δὲν δύναμαι νὰ τὸ κρίνω. Ἄλλ' ἡ κατὰ τούτου κατηγορία ἐπὶ κομμουνισμῷ, ἢ καὶ μὴ ρητῶς διατυπωθεῖσα, εἶναι ἐντελῶς ἀστήρικτος».

Καὶ παρακάτω χαρακτηρίζοντας τὸ ἔργο τοῦ κ. Δελμούζου λέει. «**Ἦτο τὸ ἔργον τοῦτο εἰς πολὺμοχθος πελώριος πειραματισμός, πρὸς δημιουργίαν καλύτερου σχολείου τῆς αὔριον διὰ τὰ παιδιά τῆς Ἑλλάδος. Ἦτον ἔργον πλήρες ἀπὸ παλλόμενον ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΝ ΑἰΣΘΗΜΑ, ἀπὸ ζωντανὸν αἰσιόδοξον ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΟΝ ΕΝΘΟΥΣΙΑΣΜΟΝ, ἔργον τὸ ὁποῖον, καὶ διὰ τὸν ἔχοντα ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν χρησιμοποιηθεῖσαν ἀκράτως δημοτικὴν γλῶσσαν, ἦτον ἄξιον καλύτερας τύχης. Κατέκτησεν ὀλόκληρον τὴν ἐκτίμησίν μου.**»

Κάθε τίμιος καὶ ἀμερόληπτος ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἀμεση βεβαιότητα, ὅτι αὐτὰ, πού λέει ὁ κ. Ἀντωνάκης, εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἀλήθεια.

Καὶ ὁμως τὸ «Μαρασλείον Διδασκαλεῖον», ὅπως καὶ ἡ Παιδαγωγικὴ Ἀκαδημία, γκρεμίστηκαν καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Κοινωνία περνάει μπροστὰ στὰ συντρίμια αὐτὰ ξένοιαστη καὶ ἀστόχαστη, σὰν νὰ ἔχη περίσσεια ἀπὸ τέτιες τίμιες, γενναῖες ἀνυστερόβουλες καὶ ἠθικῆς προσπάθειες, σὰ νὰ ἔχη περίσσεια ἀπὸ τέτιες αὐτοθυσίες γιὰ τὸ γενικὸ καλὸ.

Τὸ φαινόμενο λοιπὸν δὲν εἶναι τυχαῖο. Καὶ τὰ «Ἀθεϊκὰ» καὶ τὰ «Μαρασλειακὰ» εἶναι ἀπὸ τὰ πιδ χτυπητὰ σημάδια βαθύτατης ἀρρώστειας.

Ἡ ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξη εἶναι ἀντιδραστικὴ. Δὲν ἐγνώρισε καὶ δὲν ἔζησε καμιὰ ἀπὸ τίς ἀρετές, πού ἀποτελέσανε τὴν ἀξία, τὸν ἵπαρχικὸ λόγον, τῶν ἀστικῶν τάξεων τῆς Δύσης. Οὐτε τὴ δίψα τῆς ἀπροκατάληπτης ἀλήθειας, οὐτε τὸ γενναῖο πέταγμα τῆς ἐλευθερῆς ἔρευνας, οὐτε τὸ σεβασμὸ τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως, οὐτε τὴν τιμὴ πρὸς τοὺς δημιουργοὺς τοῦ καλύτερου μέλλοντος.

Ἡ ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξη φέρνει μέσα της βαθύτατα τὰ σπέρματα τῆς ἀδυναμίας. Παραγνώρισε καὶ παραγνωρίζει πεισματικὰ τίς βασικῆς ἀλήθειες, πού ἔφεραν τὴν Ἀναγέννηση στὴ Δύση, τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ σκοτεινὸ μεσαιῶνα στὸν ἀνοικτὸ ὀρίζοντα τῆς σχέψης, τῆς φιλοσοφίας, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας τῶν Νεωτέρων Χρόνων. Ἡ ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξη εἶναι προωρισμένη νὰ στολιζέται μὲ φράκο καὶ κολλαριστὸ πουκάμισο καὶ νᾶχη τὴ στεγνὴ ψυχὴ μεσαιωνικοῦ καλόγερου.

Ὑποκρισία, σεμνοτυφία, ἠθικὴ κούφια, ἀρετὴ τῶν λόγων καὶ ἐκμετάλλευση.

Ἄν ἡ τάξη αὐτὴ, πού κυβερνάει τὸ δύσμοιρο λαὸ καὶ τὸν ἔξαπατᾷ ἕκατὸ χρόνια τώρα, εἶχε κόκο μυαλοῦ, θὰ εἶχεν ἀγκαλιάσει τὴν «ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση». Γιατὶ ἡ «ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση», ὅπως διατυπώθηκε στὰ νομοσχέδια τοῦ 1913, στὸ πρόγραμμα τοῦ «Ἐκπαιδευτικοῦ Ὀμίλου» τοῦ 1914, καὶ στὴν προσπάθεια τοῦ Μαρασλείου Διδασκαλείου ἦταν τὸ θεμέλιωμα τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἀπάνω στὰ ζωντανὰ δεδομένα τοῦ γνήσιου νεοελληνικοῦ κόσμου, ἦταν ἀληθινὴ ἐκπαιδευτικὴ ἀναγέννηση μέσα στὸ πλαίσιο ὅλων τῶν χαρακτηριστικῶν μιανῆς σύγχρονης προοδευτικῆς ἀστικῆς κοινωνίας.

Μὰ οἱ νεοελληνεῖς ἀστοὶ πότε μὲ τίς κατηγορίες γιὰ τσαρικά ρούβλια, πότε μὲ ἀθεῖες, πότε μὲ μπολσεβικισμούς, πότε μὲ ἀνθηκότητες κλωτοσοβόλησαν κάθε φορά, ἔφτυσαν, ἐρρῦπαναν κάθε «ἄνθρωπο», πού ἀγαπώντας πλατιὰ τὸ λαὸ του, ἤρθε γιὰ νὰ τοὺς μεταδώσῃ λίγο φῶς. Ἔτσι ἔκαμαν καὶ ἄλλες «κυρίαρχες τάξεις». Μὰ κανεὶς δὲν παραδειγματίζεται ἀπὸ τὸ τέλος των.

ΜΙΚΡΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Η ΜΟΥΣΙΚΗ ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΤΩΝ ΣΟΒΙΕΤ

Τη στιγμή, που στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης ή συμφωνική μουσική περνά μια τρομαχτική οικονομική κρίση και σε μās εδώ ο «Σύλλογος Συναυλιών» αντικρίζει κάθε μήνα το οικονομικό πρόβλημα που απ' αυτό εξαρτάται ή διάλυση του ή η εξακολούθηση του έργου του, μās ενδιαφέρει πολύ να ιδούμε τι γίνεται ως προς τη μουσική στη χώρα των Σοβιετ. Οι πληροφορίες, που δημοσιεύουμε, είναι παρμένες από μια μελέτη του κ. Α. Dupont, του δικηγορικού συλλόγου της Αμβέρσας, για την κοινωνική επίδραση της μουσικής. Οι πληροφορίες του, που στηρίζονται άπάνω σε σοβαρά ντοκουμέντα, μās ενδιαφέρουν άκόμα πιο πολύ, γιατί προέρχονται από άνθρωπο, που όμολογεί την «αντιπάθεια και απέχθεια του» για τους μπολσεβίκους.

Έπειτα από τις έρευνες του αυτές ο συγγραφέας συμπεραίνει, πώς τα Σοβιετ ένωσαν, ίσως όσο και η ελληνική αρχαιότητα, έξάλλοντος όμως πολύ περισσότερο από κάθε άλλη σύγχρονη κυβέρνηση στον κόσμο, τόσο ισχυρό μέσο είναι η μουσική για την επίδραση στον πολίτη. Για τους περισσότερους από τους φωτισμένους κομμουνιστές τα θέατρα και οι συναυλίες είναι πολύτιμα όργανα για τη μόρφωση. Τα Σοβιετ λοιπόν αποφάσισαν να τα μεταχειριστούν για τη μαρξική τους προπαγάντα στο λαό και γι' αυτό θεώρησαν απαραίτητο να «μπολσεβικοποιήσουν» τις ρωσικές και ξένες όπερες, να τις μεταρρυθμίσουν δηλ. σύμφωνα με την «προλεταριακή μόρφωση».

Στα πρώτα της χρόνια η ρούσικη επανάσταση είχε για σκοπό να βάλει το λαό σε επαφή με την τέχνη και για να το κατορθώσει ώργάνωσε α) συναυλίες και θεάματα στα σχολεία, στους στρατώνες, στα εργοστάσια, στις λέσχες των προλεταρίων, όλα αυτά δωρεάν, β), φρόντισε να ξαπλώσει τη μουσική εκπαίδευση, αφιερώνοντας μέσα στα προγράμματα των σχολείων μερικές ώρες τη βδομάδα για την υποχρεωτική διδασκαλία της χορωδίας και της θεωρίας της μουσικής, και γ) αναδιοργάνωσε τις μουσικές σχολές, υπάγοντας τις όλες στη Διεύθυνση του Κεντρικού τμήματος της Μόσχας, που κι αυτό υπάγεται στο Κομμισαριάτο της Δημόσιας Παιδείας.

Γιατί η μουσική λογαριάζεται στη Ρωσία ως «ανάγκη του Κράτους» και τα Σοβιετ δε μπορούν ούτε θέλουν να αντικρίσουν την Τέχνη αλλιώς παρά από την κοινωνική της άποψη. Είναι μοναδική στην ιστορία ή προσπάθεια αυτή να διαδοθή ή μουσική μόρφωση τόσο πλατιά και πρώτη φορά από την αρχαιότητα της δίνεται μια τόσο σημαντική θέση μέσα στον κύκλο της γενικής παιδείας.

Το έργο αυτό ευκολύνεται από τη φυσική κλίση των σλάβων για τη μουσική. Οι Ρώσοι εργάτες και χωρικοί, δείχνουν για το θέατρο και τη μουσική εξαιρετική αγάπη, πολύ μεγαλύτερη απ' ότι συμβαίνει στη Δυτική Ευρώπη. Πολλές φορές δίνονται συναυλίες από την πιο δύσκολη και την πιο σοφή μουσική μπροστά σε ένα ακροατήριο από μαθητές των σχολείων, ηλικίας 8 ως 15 χρόνων. Η Έννατη Συμφωνία του Μπετόβεν είναι τόσο δημοτική, που έτυχε να τη ζητήσει το κοινό ολόκληρη ως bis, έπειτα από ένα μακρότατο κοντσέρτο.

Όσο τόσο ή τέχνη, κατά την αντίληψη των μπολσεβίκων, καθρεφτίζει λίγο ή πολύ την κοινωνική ώργάνωση, εκφράζει τις ανάγκες, τους πόθους, τα γούστα, τις ιδέες των τάξεων, που κυριαρχούν και συντελεί έμμεσα στην υποδούλωση των τάξεων, που καταπιέζονται.

Η σημερινή Δυτική Ευρώπη δε γνωρίζει παρά μια τέχνη «άστική». Στη Ρωσία πρέπει να δημιουργηθή μια τέχνη νέα, προλεταριακή, γέννημα της επανάστασης του Όχτώβρη του 1917, που θα καθρεφτίσει τη νέα κοινωνική μορφή. Πρέπει να ξυπνήσουν οι λανθάνουσες καλλιτεχνικές δυνάμεις των μαζών και να δοθή μια νέα έκφραση στο λαό από το λαό, που να είναι σε αντίθεση και ως προς τη μορφή και ως προς το περιεχόμενο της με την τέχνη της υπόλοιπης Ευρώπης και της προεπαναστατικής Ρωσίας.

Έκείνο, που χαρακτηρίζει τις ενέργειες του σοβιετικού κράτους στο ζήτημα αυτό είναι, ότι βλέπει πλατιά εργάζεται με άπολυτη συνέπεια προς τις αρχές του, ότι οι αντιλήψεις του είναι τολμηρές, ότι ή ιδεολογία του είναι άπλη και καθαρή, και ότι διαπνέεται από ένθουσιασμό και φανατισμό σχεδόν θρησκευτικό.

Όσο τόσο οι θερμότεροι θαυμαστές της κίνησης αυτής αναγκάζονται να όμολογήσουν, ότι οι προσπάθειες αυτές για να διαμορφωθή τέχνη προλεταριακή φάνηκαν ως τώρα άγονες και οι δοκιμές για τη δημιουργία νέων και πρωτότυπων έργων άπότηχαν όλως διόλου. Η θέση των συνθετών, των μουσικών μέσα στις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, όπου ζούν, δεν τους δίνει ούτε την απαραίτητη πνευματική λευτεριά ούτε τον καιρό, που απαιτεί ή δημιουργία σημαντικών έργων. Πολλοί απ' αυτούς αναγκάστηκαν να φύγουν από τη Ρωσία. Όσο τόσο μερικοί, που αναγκάστηκαν να μείνουν εξακολούθησαν να μελετούν και να συνθέτουν. Από τα χειρόγραφα των συνθετών και των κριτικών έλάχιστα μονάχα, εξ αιτίας από τις οικονομικές δυσκολίες, μπορούν να δημοσιευτούν με τη φροντίδα του Τμηματάρχη των εκδόσεων της Τέχνης. Το έργο των μπολσεβίκων είναι κυρίως αισθητό στις μεταρρυθμίσεις, που έγιναν στις καθιερωμένες όπερες σύμφωνα με την προπαγάντα για την «προλεταριακή μόρφωση». Έπειδή δεν υπάρχουν όπερες πολιτικές ή επαναστατικές, έβγαλαν από τα προγράμματα, όσες έχουν χαρακτήρα καθαρά αντιδραστικό και μεταρρυθμισαν, σύμφωνα με το μπολσεβικό πνεύμα, τα κείμενα από τις πιο γνωστές όπερες. Έτσι ή «Τόσκα» έγινε «Η μάχη της Κομμούνας στο Παρίσι του 1871», χωρίς ως τόσο ναλλαχτή καθόλου ή μουσική του Πουτσίνι. Οι «Ουγενότοι» έγιναν «Δεκεμβριστές» δηλ. οι άρχηγοί του επαναστατικού κινήματος, που έγινε κατά την άνάρρηση του Νικολάου του Α' στο θρόνο. «Η ζωή για τον Τσάρο» του Γκλίλκα έγινε «Η ζωή για το Σφυρί και το Δρεπάνι» και ή δράση τοποθετήθηκε στην εποχή του τελευταίου Ρωσοπολωνικού πολέμου του 1921 αντί για τον πόλεμο με τους Πολωνούς στο 17ον αιώνα.

Μπορούμε λοιπόν να βεβαιώσωμε, ότι ή προσπάθεια, που έγινε στη Ρωσία για τη διάδοση της μουσικής και για τη μουσική μόρφωση έδωσε, ως τώρα σημαντικά αποτελέσματα, ενώ άπεναντίας οι δοκιμές για τη δημιουργία νέων έργων άπότηχαν όλότεια.

Τη στιγμή, που όλοι οι Ευρωπαϊκοί λαοί προσπαθούν να ανεβάσουν το κατώτατο όριο της υποχρεωτικής λαϊκής παιδείας σε 8 και 9 χρόνια, ή Δημοκρατική Βουλή των Ελλήνων ζητεί να το περιορίσει σε 4, που θα πη άνυπαρξία παιδείας.
Υπάρχει λοιπόν Δημοκρατία στην Ελλάδα; Που την βλέπετε;

[Ἡ «Ἀναγέννηση» τυπώνεται σὲ 5000 ἀντίτυπα καὶ κυκλοφορεῖ πλατύτατα σὲ ὅλο τὸ μορφωμένο κόσμον τῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδιαίτερα στὸν ἐκπαιδευτικόν. Ἀναγράφει κάθε βιβλίον, πού τῆς στέλνεται ἕνα ἀντίτυπον εἰς τὴν διεύθυνσιν, Κον. Δημ. Γληνόν, ὁδὸς *Ἐυρυπίδου* 6. Ἀθήνα. Ἡ «Ἀναγέννηση» ἐπιθυμεῖ νὰ δίνη μὲ τὸ βιβλιογραφικὸν τῆς δεκτικόν, ἂν εἶναι δυνατόν, μιὰ εἰκόνα τῆς πνευματικῆς μας κίνησεως. Γι' αὐτὸ παρακαλεῖ θερμὰ τοὺς συγγραφεῖς καὶ ἐκδότας νὰ τῆς στέλνουν τὰ ἔργα των].

Α'. ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ

ΠΕΤΡΟΥ ΜΑΓΝΗ: *Τὰ τραγούδια τῆς Σέμης καὶ ἄλλα* (ποιήματα). Ἀλεξάνδρεια (Γράμματα) 1926. Σχ. 16^ο Σελ. 99 Γρ. Δ. 10. (Δ).

Ι. Κ. ΒΟΥΛΟΔΗΜΟΥ: *Στὰ χρόνια τῆς Σκλαβιάς*. (Ἀρᾶμα εἰς δύο μέρη) Πειραιεύς. (Ἐκδ. Σώμου καὶ Καλλίνης) 1927. Σχ. 16^ο σελ. 58 Δρ. 12. (Δ)

ΣΑΙΕΠΗΡ: *Ἀντώνιος καὶ Κλεοπάτρα*. Διασκευὴ Βέλμου. Ἀθήνα (Φύλλα τέχνης τοῦ Φραγκέλιου. Ἀρ. 1) 1927. Σχ. 4 Σελ. 21. (Δ).

Β'. ΚΡΙΤΙΚΑ

ΑΝΑΣΤ. ΦΡΑΓΚΟΥ: *Κριτικὰ σημειώματα*. (Καβάφης, Παλαμάς, Νικολαΐδης, Βουτυράς). Ἀθήνα. (Ἐκδ. Περ. Νέα Τέχνη) 1927. Σχ. 16^ο σελ. 60. (Δ).

ΠΟΛΥΝΕΙΚΗ ΚΥΝΗΓΗ: *Οἱ δύο κόσμοι, ὁ παλιὸς καὶ ὁ νέος*. Ἡράκλειο. (Ἀνατύπωση ἀπὸ τὸ «Φῶς») 1926. Σχ. 8^ο Σελ. 45. Δρ. 5. (Δ).

Γ'. ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Χ. Α. ΝΟΜΙΚΟΥ: *Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀράβων*. Ἀλεξάνδρεια. (Γράμματα) 1927. Σχ. 8^ο μ. σελ. 303 Δρ. 60. (Δ).

ΣΤΕΦ. ΠΑΡΓΑ: *Συνοπτικὴ Ἱστορία τῆς Αἰγύπτου*. Ἀλεξάνδρεια (Γράμματα) 1926. Σχ. 8^ο σελ. 100 (Κ).

ΑΠ. Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ: *Πόθεν ἢ ἐπὶ ποῦν τῆς Γερμανίας*. (Ἱστορικὸν σημεῖωμα). Κάϊρον. (Ἐκδ. Ἡμερολογίου τῆς Ἀνατολῆς) 1926. Σχ. 8^ο μ. σελ. 10. (Κ).

Δ'. ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΑ

ΜΑΝΟΛΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ: *Ἡ γενικὴ τῶν ὑποκοριστικῶν σὲ - ἀκι καὶ τὸ νεοελληνικὸν κλιτικὸν σύστημα.*—*Ὁ τονισμὸς τῆς γενικῆς τῶν προπαροξυτόνων ἀρσενικῶν σὲ - ος καὶ τῶν οὐδετέρων σὲ - ο.* Ἀθήνα (Ἀνατύπωση ἀπὸ τὰ Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher. (Τόμ. 5ος, τεύχ. 1ο καὶ 2ο) 1926. Σχ. 8^ο μ. σελ. 50. (Δ).

Ε'. ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ

ΑΡΓΥΡ. ΚΩΤΟΥΛΑ (Ἐφέτου): *Αἱ Σωφρονιστικαὶ προσπάθειαι καὶ ὁ ἀγὼν κατὰ τῆς ἐγκληματικότητος παρὰ τῆ παιδικῆ καὶ ἐφηβικῆ ἡλικίᾳ ἐν Ἑλλάδι*. Ἀθήνα (τυπ. Ν. Τιλπέρογλου) 1927. Σχ. 8^ο μ. σελ. 72. (Κ).

Ζ'. ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ

ΝΙΚ. ΕΞΑΡΧΟΠΟΥΛΟΥ: *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παιδαγωγικὴν*. (Δημητράκος) 1927 Σχ. 8^ο Μ. σελ. 350 (Κ).

ΘΕΟΔ. Ι. ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ: Πρακτικὸς Ὁδηγὸς τῆς Χειροτεχνίας τοῦ Δημοτικοῦ

Σχολείου. Τεῦχος δεύτερον. Ἡ Χαροτοτεχνία. Ἀθήνα (Δημητράκος) 1927 Σχ. 16^ο Σελ. 147 Δρ. 30 (Δ).

Θ. Ι. ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ: Πρακτικὸς ὁδηγὸς τῆς Χειροτεχνίας τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου. Τεῦχος τρίτον. Ἡ Βιβλιοδετικὴ. Ἀθήνα (Δημητράκος) 1927. Σχ. 16^ο Σελ. 56. Δρ. 12.50 (Δ).

Ζ. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΙΣΧ-ΝΕΥΓΡΙΕΧΙΣΧΕ JAHRBÜCHER (Βυζαντινὰ καὶ Νεοελληνικὰ Χρονικά). Internationales wissenschaftliches Organ. Διευθυντῆς Νίκος Α. Βέης. Ἀθήνα. (Ἐκδ. Π. Δ. Σακελλάριος) 1926. Τόμος Ε'. Τεῦχ. 1ον καὶ 2ον σελ. 272. Συνδρομὴ; (Ἀξιολογώτατον, καθαρὰ ἐπιστημονικόν, βυζαντινολογικὸν κυρίως περιοδικόν. Δημοσιεύει μελέτεσ ἐν ἑλληνικῇ, γερμανικῇ, γαλλικῇ, ἀγγλικῇ, ἰταλικῇ καὶ λατινικῇ γλώσσᾳ).

Ε' EUROPA ORIENTALE (Ἡ Ἀνατολικὴ Εὐρώπη). Rivista Mensile pubblicata a cura dell' Istituto per l'Europa orientale. Roma (Anonima Romana Editoriale) 1926. Dicembre.

ΕΡΜΗΣ. (Περιοδικὸν μελέτης καὶ ἔρευνας). Διευθυντῆς Α. Μαρσέλος. Ἀλεξάνδρεια. Ἀρ. 3. Φεβρουάριος. 1927. Ἐκδ. Καταστ. «Νέα Ζωή». Σχ. 8^ο Σελ. 36. Συνδρομὴ Δρ. 120 (Δ).

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ. Περιοδικὸν σύγγραμμα ἰδρυθὲν καὶ ἐκδιδόμενον προνοίᾳ τοῦ Μητροπολίτου Ἰωαννίνων Σπυρίδωνος Βλάχου (τετραμηνιαίον) Ἰωάννινα (Ἱερά Μητρόπολις) 1926. Τεῦχος Α', Β' καὶ Γ'. Σχ. 8^ο Σελ. 355. Συνδρομὴ γιὰ τὴν Ἑλλάδα;—(Ἱστορικοφιλολογικὸν ἐπιστημονικὸν περιοδικὸν εἰδικὸν γιὰ τὴν Ἡπειρὸν). (Κ).

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΕΧΝΗ. (Λογοτεχνικὴ ἐπιθεώρηση μηνιαία) Ἀθήνα, Φεβρουάριος, 1927. Τεῦχος Α'. Σχ. 4^ο σελ. 16. Τιμὴ Δρ. 5. (Δ).

ΨΥΧΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ. (Μηνιαία ψυχοφυσικὴ ἐπιθεώρησις). Διευθυντῆς Ἄγγελος Τανάγρας. Ἔτος Γ' Τεῦχος 1ον Ἰανουάριος 1927. Σχ. 8^ο Μ. Σελ. 16. Συνδρ. Δρ. 60 (Κ).

ΑΓΩΓΗ (Παιδαγωγικὸν καὶ φιλολογικὸν περιοδικὸν μηνιαίον). Διευθυντῆς, Χαρ. Παπαδόπουλος. Ἔτος Β'. Ἀρ. 41-42. Λευκωσία Κύπρου. Σχ. 4^ο σελ. 12. Συνδρομὴ 8 σελ. (Κ. δημοσιεύει κάποτε καὶ ἐργασίεσ εἰς τὴν δημοτικὴν).

Η ΝΕΑ ΑΓΩΓΗ (Μηνιαῖον παιδαγωγικὸν Δελτίον.) Χρόνος Α'. Ἀρ. 1. Ἀθήνα Ἰανουάριος 1927. (ἐκδίδεται ἀπὸ συντακτικὴν ἐπιτροπὴν). Σχ. 8^ο Σελ. 12 Συνδρομὴ Χρονιάτικη Δρ. 25 (Δ).

ΝΕΑ ΖΩΗ. (Λογοτεχνικὸν Περιοδικόν) Περίοδος IV.—Τόμος X-IV Τεῦχος 1. Γενάρης Φεβρουάριος 1927. Ἀλεξάνδρεια (B. P. 2126). Σχ. 8^ο Μ. Σελ. 52. Τιμὴ Δρ. 20. (Δ).

ΕΡΕΥΝΑ. (Μηνιαῖον Περιοδικόν.) Κάθε τεῦχος ἀποτελεῖ ἑνιαία ἀνεξάρτητη μελέτη. Διευθυντῆς Ἄγγελος Κασσιόνης. Ἔτος πρῶτον Ἰανουάριος 1927. Μ. Μ. Μαυροσείδου ἱατροῦ. Ἐπαγγελματικὴ κατεύθυνσις (Κ) Ἀλεξάνδρεια (Ἐκδ. Οἶκος Α. Κασσιόνης) Σχ. 8^ο μ. σελ. 32. Συνδρομὴ Δρ. 100.

ΑΛΕΞΑΝΤΡΙΝΗ ΤΕΧΝΗ (Μηνιαῖον λογοτεχνικὸν καὶ καλλιτεχνικὸν περιοδικόν) Διευθυντῆς Α. Γ. Συμεωνίδης. Χρονιά Α'. Τεῦχ. 3^ο Φεβρουάριος 1927. Ἀλεξάνδρεια. Σχ. 8^ο μ. σελ. 26. Συνδρ. Δρ. 100. (Δ).

ΦΑΡΟΣ. (Μηνιαῖον εἰκονογραφημένον περιοδικὸν ὄργανον τοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἑλληνικοῦ συλλόγου «Ἡ Ἀλεξανδρινὴ Βιβλιοθήκη») Ἀλεξάνδρεια. Ἔτος 6ον Τεῦχος 12ον Δεκέμβριος 1926. Σχ. 8^ο Μ. σελ. 84. Συνδρ. Δρ. 150 (Περιεχόμενον ποικίλον κυρίως λογοτεχνικόν. Δ. καὶ Κ. καὶ Μ.)

ΦΙΛΟΤΕΧΝΟΣ. (φιλολογικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἐπιθεώρηση μηνιαία). Τεῦχος Δ'. καὶ Ε'. ἀφιερωμένον εἰς τὴν Κ. Θεοτόκην. Δεκέμβριος 1926. Βόλος (Σύλλογος φιλοτέχνων Βόλου). Σχ. 8^ο Μ. Σελ. 48. Συνδρ. Δρ. 100. (Δ).

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ. (Μηνιαῖον Λογοτεχνικὸν Περιοδικόν) Διευθυντῆς Γιάννης Μουρέλλος Βιβλίον 3^ο καὶ 4^ο Δεκεμβρίου 1926 καὶ Γενάρης 1927. Ἡράκλειο Κρήτης. Σχ. 8^ο μ. σελ. 94. Συνδρ. Δρ. 120 (Δ).

- ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ.** (Μελέτες καὶ κείμενα) Διευθύνεται καὶ γράφεται ἀπὸ τὸν κ. Ἡλία Βουτιερῖδη. Ἀριθ. 1. Ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, ἡ ἀρχὴ τῆς καὶ οἱ σταθμοὶ τῆς. Ἀθήνα (Τυπογρ. «Ἀκρόπολης».) 1927. Σχ. 8^ο μ. Σελ. 32. (Δ).
- ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ** (Δελτίο) Διευθύνεται καὶ γράφεται ἀπὸ τὸν κ. Ἡλία Βουτιερῖδη. Χρόνος Α'. Ἀθήνα 15 τοῦ Γενάρη 1927. Φυλλ. 1. Σχ. 8^ο μ. σελ. 32. Συνδρομὴ μαζί με τὶς μελέτες καὶ κείμενα δρ. 200. (Δ).
- ΕΛΛΗΝΙΣ.** (Μηνιαῖον περιοδικὸν τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου τῶν Ἑλληνίδων) Ἔτος Ζ'. Τεῦχος 1ον Ἰανουάριος 1927. Ἀθήναι Σχ. 4^ο σελ. 21. Συνδρ. Δρ. 75. (Κ. καὶ Δ. καὶ Μ.)
- ΛΙΔΑΣΚΑΛΙΚΟΝ ΒΗΜΑ.** (Ἐπίσημον ὄργανον τῆς Διδασκαλικῆς Ὀμοσπονδίας). Ἔτος Γ'. ἀρ. 116. Βγαίνει κάθε βδομάδα. Ἀθήναι (Δεληγιώργη 27'). Σχ. 4^ο Μ. σελ. 8. Συνδρ. Δρ. 40 (Κ. καὶ Α. καὶ Μ.)
- ΕΚΚΛΗΣΙΑ.** (Ἐπίσημον Δελτίον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.) (ἐβδομαδιαῖον) Διευθυντῆς Γρ. Παπαμιχαήλ. Ἔτος Ε'. 1927. Ἀθήναι Σχ. 4^ο σελ. 8. Συνδρ. Δρ. 50 (Κ).
- Ο ΑΓΩΝΑΣ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ** (Δεκαλενθήμερο δελτίο τοῦ Συνδέσμου γιὰ τὰ δικαιώματα τῆς γυναίκας) Ἀθήνα (ὁδὸς Ἀκαδημίας 75 Α) Χρονιά Δ'. ἀρ. 38, 31 Ἰανουαρίου 1927. Σχ. 4^ο Σελ. 8. Συνδρ. δρ. 40. (Δ).
- ΙΑΤΡΙΚΗ ΚΙΝΗΣΙΣ.** (Μηνιαία ἐπαγγελματικὴ ἐπιστημονικὴ ἰατρικὴ ἐπιθεώρησις. Διευθυντῆς Ἰωάννης Ἀντωνιάδης. Ἀθήναι ἔτος Β'. τεῦχ. 4 Ἰανουάριος 1927. Σχ. 8^ο μ. σελ. 32 Συνδρ. Δρ. 75. Κ. καὶ Δ.)
- Η ΝΙΚΗ.** (Εἰκονογραφημένη. Δι' ὅλα τὰ Sports καὶ τὴν φυσιολατρείαν) Διευθυντῆς Ἄγγελος Φέτσης. Ἀθήναι. Ἔτος Η'. Ἰανουάριος 1927. Σχ. 4^ο Μ. Σελ. 12. Συνδρ. Δρ. 75 (Κ. καὶ Δ.).
- ΤΟ ΦΡΑΓΚΕΛΙΟ** (πού τὸ βγάζει ὁ Βέλμος κάθε σαββατόβραδο). Πρῶτος Χρόνος 1927. Ἀθήνα Σχ. 4^ο σελ. 4. Συνδρ. Δρ. 50. (Δ).

[Ἀπὸ τὸ σημερινὸ φυλλάδιο θὰ σημειώσουμε γιὰ ὁδηγία τῶν ἀναγνωστῶν μας τὴ γλῶσσα, πού εἶναι γραμμένο κάθε Βιβλίον καὶ περιοδικόν. Κ=Καθαρεύουσα, Δ=Δημοτικὴ, Μ=Μιχτή. Σχ. 8^ο Μ=Σχῆμα ὄγδοο μέγα. Σχ. 8^ο μ.=Σχῆμα ὄγδοο μικρό. Ὁ ἐκθέτης δίπλα στὴ χρονολογία σημειώνει τὸν ἀριθμὸ τῆς ἐκδόσεως].

Ὁρθογραφία. Ἡ «Ἀναγέννηση» προσπαθεῖ νὰ τηρῇ ὁμοιόμορφη ὀρθογραφία, περὶ τὴν ὀρθογραφία τῶν ἀναγνωστικῶν βιβλίων τῆς δημοτικῆς, περιμένοντας νὰ γίνῃ ἕνας ἐπίσημος κανονισμὸς, πού θὰ ἀπλοποιήσῃ, καθὼς ἐλπίζομε, πολὺ τὴ σημερινὴ ὀρθογραφία. Παρακαλεῖ λοιπὸν ὅσους γράφουν νὰ συμμορφῶνται, ὅσο μποροῦν, μετὰ τὴν ὀρθογραφία τοῦ περιοδικοῦ.

Διόρθωση. Κατὰ λάθος σημειώθηκε στὸ προηγούμενον φυλλάδιο σελ. 222, ὅτι κάθε στοιχεῖο τῆς Ὀδύσειας τοῦ κ. Ν. Καζαντζάκη περιέχει 500-750 δεκαεφτασυλλάβους στίχους, ἐνῶ πραγματικὰ ἔχουν ἀπὸ 1200 στίχους καὶ πάνω τὸ καθένα. Ἐπίσης στὸ ποίημα «Δεῖπνος» πρέπει νὰ διορθωθοῦν μερικὰ λάθη. Στὴ σελ. 223, στίχ. 28 ἀντὶ τριτοῦ γράφει τριτόμο, στὴ σελ. 224 ὁ στίχ. 9 νὰ διαβαστῇ. «θωρῶ τὴν ἄγια κεφαλὴ σου, Βασιλιῆ, σὲ μιὰ κολόνα» στὴ σελ. 225, ὁ στίχος 5 (ἀπὸ τὰ κάτω) νὰ διαβαστῇ. «Ἀργὰ ἡ βασίλισσα ἄπλωσε τὸ μπράτσο τῆς νὰ χαιρετίσῃ»